

Bretz Annamária

Bod Péter historia litteraria programja

Doktori (Phd) értekezés

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola, vezető: Dr. Szelestei Nagy László Dsc.

Textológia és régi irodalom műhely, vezető: Dr. Hargittay Emil

témavezető: Dr. Nagy László DSc.

Budapest, 2016

Tartalom

1. Bevezetés	3
2. Kutatástörténet	8
2.1. A Bod-kutatás régi és újabb irányai.....	8
2.2. Bod Péter(ek) irodalomtörténetekben.....	21
2.3. A historia litteraria-kutatás újabb eredményeiről	30
3. Kompiláció és excerpálás: forráshasználati és módszertani példák	36
3.1. Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint <i>Narratio brevis</i> éből	39
3.2. Kompiláció a <i>Szent Hilárius</i> utolsó fejezetében	48
3.3. <i>A historiaakra utat mutató magyar leksikon</i> fő forrása: Johann Jacob Hofmann <i>Lexicon universaleja</i>	57
3.4. Johann Jacob Hofmann <i>Lexicon universáléjának</i> szerepe Bod Péter magyar nyelvű műveiben.....	63
4. Koncepció és koncepcióváltás Bod Péter historia litteraria programjában	75
4.1. A historia litteraria mint eleven emlékezet	75
4.2. Koncepcióváltás Bod Péter historia litteraria programjában.....	82
4.3. Nyelv- és tudományszemléleti kérdések, nyelvválasztás.....	97
4.4. Idézetek a <i>Magyar Athenasban</i>	111
5. <i>A Magyar Athenas</i> folytatói	119
5.1. Szerencsi Nagy István: <i>Magyar Athénas Toldalékja</i>	126
5.2. Keresztesi József: <i>Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Áthénás nevű könyvének</i> <i>Toldalékja</i>	130
5.3. Szathmári Pap Mihály és Zsigmond jegyzetei.....	132
5.4. Benkő József: <i>Bod Péter Athenására való Pótlások</i>	136
5.5. Szombathi János: <i>Magyar Athenas Toldalékja</i>	139
5.6. Csákvári Varjas János <i>Addenda és Emendanda</i>	142
5.7. Egyéb kezdeményezések.....	144
6. Összegzés.....	149
7. Bibliográfia	158

1. Bevezetés

Az alábbi disszertáció Bod Péter historia litteraria-programjának többszemponú, leginkább filológiai, de retorikai kérdésfeltevéseken is alapuló komplex, ám korántsem teljességre történő vizsgálatát tűzte ki célul. A témaválasztást indokolja, hogy bár Bod Péter munkássága körül az elmúlt bő évtizedben meglehetősen élénk szakirodalmi érdeklődés tapasztalható, az irodalom- és kritikátörténeti szempontú feldolgozásban mostanáig az újabban kijelölt hangsúlyok nem, vagy csak nagyon kis mértékben ismertek. Ennek oka, hogy meglehetősen véletlenszerűen vagy egyáltalán nem vették figyelembe a sok esetben töredékes, ám tetemesnek mondható, az elmúlt két évtizedben már jóval könnyebben hozzáférhető, jórészt autográf kéziratok forrásanyag tanulságait, illetve a latin nyelvű műveket sem forgatják sokan. Bod életművén belül a historia litteraria műfajához és annak műveléséhez kapcsolódó szövegekben jelöltük ki a disszertáció témáját, ami meglehetősen önkényes tematikus behatárolásnak tűnhet egy sok kapcsolódó tudományterületen dolgozó szerzőnél. Ám főként a kéziratok forrásanyagra támaszkodva állíthatjuk, hogy Bod Péter szerteágazó, elsősorban (egyház)történetírói motivációk által meghatározott munkásságán belül egyértelműen és bizonyíthatóan külön projektként kezelte előbb Erdély híres egyházi személyeinek, majd később a magyarországi és erdélyi literátusok életrajzi és életművi adatainak összegyűjtését. Bod az 1750-es évek elejétől kezdve koncepciózusan dolgozott az emlékezetre méltó személyek életrajzainak összeállításán; az alakuló szövegeket külön csoportosította, és a projektet kezdetektől a historia litteraria elnevezéssel illette.

A dolgozatban két fő problémakör tekintetében remélünk az eddigiekhez képest újat mondani, ennek megfelelően a dolgozatot e két fókusz köré építettük. Ezek egyike Bod általános munkamódszere, amelyről hamar belátható, hogy a régiségben megszokott forráshasználat és a kompilációs-excerptálás szerkesztési hagyományok működtetése jellemző rá. A dolgozat másik fókusza a szerző historia litteraria témakörében végzett munkája, a *Magyar Athenas*: annak kéziratok előzményei, formálódó koncepciója, a kész mű retorikai ismérvei, és a reformátusság öndefiníciójában betöltött szerepe, amelyből egyenesen következik a mű javításának és folytatásának igénye. Alapvető feladatként fogalmazódott meg az *Athenassal* kapcsolatban, hogy a kiadvány szövegét összevessük az előzményként számon tartott *Literata Panno Dacia* című kézirattal, valamint hogy magyarázatot keressünk a megjelent lexikon magyar nyelvűségére. A szövegösszefüggések vizsgálata mellett az értelmezés szempontjából szükséges volt a retorikai szempont alkalmazása is: a főszöveg és a peritextusok strukturáltsága,

a bennük felbukkanó sémák, klisék, az emlékezés gesztusának retorizáltsága az eddigieknél mélyebben segítenek megérteni az emlékezet felelevenítését célzó Bod-program jelentését és jelentőségét. Fontos volt ezenkívül egyfajta kontextualizálást célzó olvasat: az *Athenast* és az újrakiadására irányuló szándékokat megpróbáltuk a reformátusság kultúrája, illetve a református lelkészi törekvések háttére felől is értelmezni, így reméltük jobban megérteni azt a jelenséget, hogy Bod még tudományos célkitűzéseiben is a mostani és jövőbeni olvasók tanúságát és jóra való serkentését tartja szem előtt. A fentieket figyelembe véve a lexikonban közölt életrajzokban és a kiegészítésekben nem a személyes élettörténetekre vonatkozó helyes vagy helytelen adatok voltak számunkra érdekesek, melyek javítását, de még jelzését sem tartottuk feladatunknak, hanem a kötet egésze, illetve a folytatók munkája szerepének vizsgálatát a magyarországi református közösség önidentitásának formálásában.

Bod historia litteraria tárgykörében végzett munkásságának elemzésekor az irodalomtörténetírás hagyományrendszeréhez való kapcsolat vizsgálata másodlagos szempont volt, bár nyilvánvalóan szó esik az e hagyományhoz való kapcsolódás elemeiről. Az irodalom tudománytörténetének alakulásában az *Athenas* ugyanis több szempontból kivételesnek mondható. Kuriózumnak számít magyaryelvűsége a 18. századi magyarországi historia litterariák vonulatában, még akkor is, ha tudomásunk van korábról más, kéziratban maradt magyar nyelvű próbálkozásokról. Ráadásul a többi korabeli magyarországi historia litterariához, pl. Bél Mátyás, Czvittinger Dávid, Horányi Elek, Wallaszky Pál, Weszprémi István műveihez képest az *Athenas*ban az elvi alapvetéssel ellentétben jóval erőteljesebben érvényesül az egyébként minden szerzőnél és koncepcióban jelen lévő vallásos tematika és felekezeti szemléletmód. A felsorolt jellemzőkkel kizárólag irodalomtörténeti kérdésfeltevésekkel dolgozva nem nagyon tudunk mit kezdeni. Bár Bod Péter a historia litteraria műfaj esetében bevett módon járt el akkor, amikor az előszóban szót ejtett a pártatlanságról, ám ez korántsem jelenti azt, hogy a mű egészében érvényesíteni tudta, vagy akár csak akarta volna az írásban megfogalmazott elveket. Izgalmas és a szakirodalomban is sokat vitatott kérdés a *Magyar Athenas* elfogultsága-elfogulatlansága: ez a kérdés a 19. században, a kanonikus elvű irodalomtörténet gyökereit a historia litterariában keresve lehet, hogy relevánsnak tűnt, ám a válaszok sokféleségéből és bizonytalanságából látszik, hogy valójában az adott értelmezési keretben nem megválaszolható. Ha az *Athenast* a régiség kontextusában, felekezeti keretek között értelmezzük, a kérdésnek egészen más vetületei lesznek.

A dolgozat forrásait nemcsak Bod unalomig idézett és ismert magyar nyelvű nyomtatványai képezik, hanem esetenként mindazon egyéb, kiadásban megjelent vagy

kéziratban maradt művei, jegyzetei, melyekben a res litteraria szereplőit és az általuk létrehozott szövegeket igyekezett regisztrálni, archiválni és e gesztusok által feleleveníteni. Olyan értelemben *új* forrásról, aminek létezéséről egyáltalán ne tudtunk volna, nincsen szó a dolgozatban, felhasználunk viszont több, mostanáig feldolgozatlan kéziratot (pl. az említett *Literata Panno-Dacicát*, *A historiakra utat mutató magyar leksikont*, Bod kéziratban maradt halotti prédikációi közül néhányat), amelyek vizsgálata segít árnyalni eddigi tudásunkat Bod munkamódszeréről, forrásairól, forráskezeléséről. A kontextualizálást és az összefüggések levonását nagymértékben nehezíti, hogy Bod legendásan elszigetelt helyzetben, magányosan dolgozott a tudomány művelésén és terjesztésén: munkássága külön- és egyedülálló. Kapcsolathálóját hiányosan látjuk, ráadásul nehezen tartjuk rekonstruálhatónak, mert levelezésének nagyobbik része elveszett vagy lappang, illetve fennmaradt levelezésének csak kisebbik részét sorolhatjuk a tudóslevelek közé. A disszertációban nem vizsgáljuk, de a Boddal foglalkozó kutatásnak előbb-utóbb mindenképpen számot kell vetnie a két (a hazai és a külföldi) alma mater hatásával, a nagyenyedi hagyományokkal, illetve a leideni eszmetörténeti tradíciókkal. A nagyenyedi viszonyok részletekbe menő kutatása várat még magára, a leideni hatások a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékén folyó holland-magyar kapcsolatokra koncentráló kutatásoknak és Gudor Botond eredményeinek köszönhetően jobban ismertek.

A dolgozat kutatástörténeti fejezettel indul, melyben három rendben ismertetjük a szakirodalmi tételeket. Elsőként a Bod Péter életére és műveire irányuló kutatásokról, az elkészült életrajzokról és műismertetésekről, az egyes tudományterületeken végzett munkájának összefoglalásairól számolunk be a kezdetektől egészen a közelmúltig. Ezt követően az irodalomtörténetekben található Bod Péter-fejezeteket, portrékat, illetve a vele és műveivel foglalkozó passzusokat vesszük górcső alá. Ez utóbbiakban számos közhelyes megállapítás és másoktól (gyakran kritikátlanul) átvett állítás található. Harmadjára a historia litteraria kutatásának a Bod Péter szempontjából releváns főbb itthoni és külföldi irányvonalairól számolunk be röviden.

A harmadik fejezetben gyűjtöttük össze a Bod Péter (műfajtól független) munkamódszerét – főként a forráshasználatot és a kompilációs-excerptálás módszertant – bemutató esettanulmányokat. Átfogóan összehasonlítjuk a *Kösziklán épült ház ostroma* címmel készült nagyszerű fordítást a latin nyelvű alapszöveggel, és a *Szent Hilárius* utolsó fejezetében is a magyar szövegnek a latin nyelvű alapszöveghez való viszonyulását figyeljük. Különös jelentőségű egy mostanáig elhanyagolt autográf kézirat, *A historiakra utat mutató magyar leksikon* ismertetése és forráskezelésének vizsgálata: az erről szóló alfejezetben mutatunk rá arra, hogy a kézirat lexikonban található szócikkek legtöbbje Johann Jacob Hofmann *Lexicon*

universale-jából készített fordításkivonat. *A historiakra utat mutató magyar leksikon* címszavai és azok megfogalmazásai vezetettek azután arra a felismerésre, hogy az ezek forrásául szolgáló Hofmann-féle lexikon Bod Péter egész életművének egyik meghatározó forrása.

A negyedik fejezetben ismertetjük, amit a kéziratos forrásanyag, a levelezés, egyéb kiadott művek és a *Literata Panno Dacia* című életrajzgyűjtemény alapján Bod Péter historia litteraria programjáról tudunk. Értelmezzük Bod kijelentéseit az emlékezet megőrzésének szükségességéről. A fejezet fő részében azt igyekszünk bemutatni, hogy Bod koncepciója nem volt kiforrott a kezdetek kezdetétől, és több alapvető elemében is megváltozott az idők során: végigkövetjük, hogy a századonkénti osztást idővel hogyan váltotta fel a betűrend; az erős egyházas fókusz, bár mindvégig megmaradt, miért tágulhatott világi irányba; és azt is vizsgáljuk, hogy az eredetileg latin nyelven megfogalmazott életrajzok végül magyar nyelven jelentek meg. Kitérünk a latin jegyzetszövegek és a végleges magyar nyelvű lexikoncikkék mennyiségi és tartalmi különbségeire. Bár próbáljuk megragadni a változás tendenciáit, mint az anyanyelv-használat és a világi irányba való nyitás, jócskán találunk még olyan elemeket az *Athenas*ban, amelyek arról árulkodnak, hogy a szerző nem tudott felülemelkedni a felekezetekben való gondolkodásmódon. Alfejezetet szentelünk Bod nyelv- és tudomány szemléletének bemutatására, melyben az *Athenas* nyelvének megválasztására vonatkozó döntés bizonyos elemeit tudjuk felvillantani. Az utolsó alfejezetben az *Athenas* lexikoncikkeiben található vendégszövegekkel foglalkozunk, amelyek szerepe legtöbb esetben a tárgyalt művek pozitív értékelésének elősegítése, sugalmazása. A legtöbbször nem a lexikoncikkben bemutatott szerzőtől vagy művéből, hanem a szerzőről és/vagy művéről mások által írt szövegek kerülnek az életrajzokba, amelyek a historia litteraria előíró, érték közvetítő szerepét vannak hivatva erősíteni.

A hatodik, utolsó fejezetben a *Magyar Athenas* folytatóit vesszük sorra: azokat a kezdeményezéseket tárgyaljuk, amelyek az *Athenas* javítását, kiegészítését, továbbírását, egyes esetekben javított újrakiadását tűzték célul maguk elé. Az előzmények ismeretében nem meglepő, hogy a kiegészítők túlnyomó része református központokban, iskolákban dolgozó tudós vagy tanár, akik közösséget vállaltak a református felekezet múltjának minél jobb és részletesebb feldolgozásában, felelősséget éreztek a felekezettársuk által korábban elkövetett hibákért, téves adatokért, és magukra vállalták azok javítását. A következő kezdeményezéseket mutatjuk be: Szerencsi Nagy István (Győr), Keresztesi József (Nagyvárad), Szathmári Pap Mihály és Zsigmond (Kolozsvár), Benkő József (Kolozsvár), Szombathi János (Sárospatak), Varjas János (Debrecen), illetve egyéb rövidebb vagy csak hírből ismert kiegészítések. Az *Athenas* újrakiadását propagálók legfőbb motivációja a Bod halála utáni években a felekezeti

identitás megerősítése volt, ám ez a törekvés tudományos körökben a bod péteri alapokon egyre kevésbé volt vállalható, az *Athenas* újrakiadásának ügye bő két évtized alatt elvesztette lendületét. A felekezeti, illetve tágabb értelemben a protestáns felekezetek történetének elevenen tartását célozta még az *Új Magyar Athenas*¹ című protestáns írói életrajzi lexikon megjelentetése is a 19. század végén. A Bod Péter örökségét ápolók és életben tartani kívánók másik csoportja az adagyújtó, rendszerező, megőrző gesztusok jelentőségét tartotta nagyra, és a fennmaradt, máshonnan nem ismert információkat keresi műveiben és hayználja a kutatásban.

---

¹ KISS-KÁLMÁN-BIERBRUNNER 1887.

2. Kutatástörténet

2.1. A Bod-kutatás régi és újabb irányai

„...úgy használunk a ' jelenvaló vagy jövődő kornak,
ha egy elhúnyt érdemes férjfinak dolgozásaiban a ' Jobbat kimutatjuk,
's a ' talán nem olly szorgalmatosan általnézett helyeket felfedezzük,
hogy láttassék: mit kell egy másiknak kikerülni? ”
Döbrentei Gábor

Az évfordulók által kínált megszólalási alkalmaknak köszönhetően az utóbbi bő évtizedben nagyon megszorodott a korábban is terjedelmesnek számító, szintén gyakran évfordulós alkalmak kapcsán született Bod Péter-szakirodalom. Konferenciák és tudományos tanácskozások zajlottak 2002-ben Bod Péter születésének 290. évfordulója, 2004-ben halálának 235. évfordulója, 2012-ben születésének 300. évfordulója alkalmából. A 2002-ben megrendezett konferenciára Nyerges Judit készítette el a Bod Péter-bibliográfiát,² amelynek irodalmi részében 118 tétel található. Ez a mennyiség egyrészt kisszámú tétellel tovább bővíthető, másrészt az azóta eltelt időszakban legalább másfélszeresére gyarapodott. A bibliográfia szakirodalmi tételei mögött azonban nem minden esetben állnak tudományos értékű megnyilatkozások: sok közöttük az ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő írás vagy élménybeszámoló, illetve számosak azok az elvileg tudományos igénnyel létrehozott szövegek is, amelyek erőteljes felekezeti elfogultságuk miatt inkább kultusztörténeti szempontból értelmezhetőek. A legújabb vonatkozó szakirodalom részletes ismertetése előtt szükségesnek tartom vázlatosan áttekinteni az előzményeket.

Bod Péter életét és munkásságát a kortárs historia litteraria-összeállítók ismertették először, mindegyikük különböző számú nyomtatott és kéziratos művet kapcsolt Bod nevéhez. Elsőként Horányi Elek adta közre Bod életrajzát és műjegyzékét: a *Memoria Hungarorum*ban felsorolt tizennégy nyomtatott és öt kéziratos Bod-művet további három nyomtatott és tizenhárom kéziratos művel kiegészítette ki a *Nova memoriában*.³ Horányi sok esetben hivatkozott Bod írói lexikonára;⁴ a *Memoriához* írt előljáró beszédben Czvittinger Dávid

---

² BOD 2002.

³ HORÁNYI 1775, I, 305–311, ill. HORÁNYI 1792, I, 498–500.

⁴ Vö. pl. HORÁNYI 1775, I, 16, 108, 125, 313, 659, stb.

Specimenje,⁵ az általa csak Névtelennek nevezett Árvay Mihály könyve⁶ és Rotarides vázlata⁷ mellett Bod Péter *Magyar Athenasát* jelölte meg munkája előzményként, és ugyanitt Boddal való levelező kapcsolatára is kitért: „Petrus Bod [...], quocum, dum viveret, mihi frequens intercessit philologicum et theologicum litterarum commercium.”⁸ Bod és Horányi levelezéséről ez az egyetlen ismert adat. A Bod örökségét több szempontból kiteljesítő Benkő József a *Transsilvaniában* közölte életrajzát és műveinek jegyzékét. Benkőnek tudomása volt Bod önéletírásáról, az általa közzétett adatok alapján mégis azt kell gondolnunk, hogy nem ismerte az önéletírás szövegét. Benkő az egyetlen, aki a biográfiai adatok és a művek ismertetése mellett szót ejtett Bod külleméről: „Erat Noster, erecti rectique ingenii, proceri corporis, obesi ventris, venerandi undique adspectus.”⁹ Weszprémi István célja a magyarországi orvosok életrajzainak közreadása volt, ezért Bod életét és munkásságát nem ismertette, azonban rendkívül sokat hivatkozta műveit.¹⁰ Wallaszky Pál csak említi szerzőnket,¹¹ Belnay György Alajosnál Bod neve sem fordul elő.¹² A 18. századi életrajzi ismertetések sorát Johann Seivert közleménye zárja, aki erdélyi szász tudósok életrajzait adta ki lexikonában,¹³ ám kéziratos hagyatékában fennmaradtak magyar és székely tudósokra vonatkozó jegyzetei is, amelyekből a Siebenbürgische Quartalschrift közölte többek között a rövid Bod-életrajzot és a művek jegyzékét.¹⁴

Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeum-beli, 1817-es közleménye jelentős állomás a Bod-szakirodalom történetében. Döbrentei „hírek”-nek titulálja cikkét, és felütésként röviden reflektált szövege műfajára: „csak az életírás, melly az eleibe vett Deréknek karakterizálásával a’ Psychológiát gazdagítja, munkájának megbírálása által pedig az azokban lévő Jobbat megerősíti, ‘s a’ hibákat felfedezi. Szükséges, hogy az Életíró a’ leggyakorlottabb cselekvő Filozóf, ‘s szélesen kiterjedő ismertetű Kritikus legyen. Nem adhatván-elé Bod Péternek illy életírását, meg kell elégednünk, némelly, felőle való hírekkel.”¹⁵ Döbrenteit az is visszatartja az átfogó bemutatástól, elemzéstől és értékeléstől, hogy az *Athenason* kívül nem hozzáférhetőek

⁵ CZVITTINGER 1711.

⁶ ÁRVAY 1735.

⁷ ROTARIDES 1745.

⁸ HORÁNYI 1775, I, előljáró beszéd. Az előljáró beszéd Pajorin Klára fordításában lásd: TÜSKÉS 2010, 515–519; az itt idézett rész: 517.

⁹ BENKŐ 1778, II, 461–464; Bod termetének leírását lásd a 464. lapon.

¹⁰ Vö. pl. WESZPRÉMI 1960–1970, I. 62, 254, 260, 262, 388, stb.

¹¹ WALLASZKY 1785, 237.

¹² BELNAY 1799 és BELNAY 1811. Lipp Veronika kutatásai szerint Belnay nem használta Bod művét, vö. LIPP 2010, 105–107, ill. 121.

¹³ Vö. SEIVERT 1785.

¹⁴ SEIVERT 1798.

¹⁵ DÖBRENTÉI 1817, 174.

számára Bod kevésbé ismert művei, holott „a’ talán nem olly szorgalmasan általnézett helyeket” kulcsfontosságúnak tartaná bevonni az elemzésbe. Döbrentei egyébiránt épített az Erdélyi Múzeum olvasóinak emlékezetére, akik ismer(het)ték az életírással vonatkozó programját: elméleti írását a folyóirat 1815-ös harmadik füzetéből, és elszórt elméleti megjegyzéseit életrajzi tudósításokból, pl. Barcsay Ábrahám vagy Gróf Batthyány Ignác életrajzaiból.¹⁶ Döbrentei Bodról szóló közleményében is tetten érhető a nyilvánvaló tudományszervezői és mintaadó szándék, elsősorban abban a motívumban, hogy felhívja a figyelmet Bod életírásának hiányára, illetve a kéziratos művek kiadásának szükségességére, továbbá abban, ahogy szövegében példát ad az általa kiemelten fontosnak tartott önéletírás műfajának felhasználási módjára egy életrajzi típusú szöveg összeállításakor. A hírcsokrot ugyanis Bod Elek, Bod Péter fia közlése alapján állította össze Bod Péter önéletírásából vett, korábban nem publikált adatokból.

A Bodra vonatkozó további kutatást alapvetően meghatározza az egyháztörténeti-felekezettörténeti megközelítésmód. Az irodalomtörténeti és az irodalomtörténetírás történetét feldolgozó összefoglalások narratíváiban a szerzők a Bod-portrék és utalások szövegezésében szorosán támaszkodnak az egyháztörténeti szempontú kutatások eredményeire, új eredményt ritkán mutatnak fel. Ezt a szövegcsoportot éppen ezért, továbbá mennyisége és önálló hagyományrendszere okán külön, a következő fejezetben tárgyalom. A református egyháztörténeti, illetve a felekezet irodalomtörténeti hagyományát vizsgáló szövegekben változó intenzitással és arányban érzékelhető a tudományos, illetve a felekezeti beszédmód. Ebben a hagyományban Bod Pétert mint a református múlt számbavevőjét és őrzőjét nem lankadó felekezeti hála övezi, amelyet intézményes keret közt ápolnak, és amely biztosítja, hogy Bod emlékezete és kultusza fennmaradjon.¹⁷ Az egyik első, sokáig meghatározó, felekezeti megközelítésű életrajz Salamon József munkája, aki közvetlenül Bod önéletírását használta fel.¹⁸ Salamon az Erdélyi Prédikátori Tár célkitűzéseivel összhangban a bevezetőben többes szám első személyű, lelkipásztori buzdítást fogalmazott meg, miután kiemelte Bod Péter és Benkő József érdemeit: „Méltó ditsekedésünk, ha érdemeiket betsülni tudjuk, ’s jeles tulajdonaikat közhasznu munkássággal követni is törekedünk!” Salamon nyomdokain járt az aradi lelkészként a Pesti Naplóba író Baló Benjamin is, aki a „Jeles Íróink arcképcsarnoka”

---

¹⁶ DÖBRENTÉI 1815.

¹⁷ A Bod Péter kultuszát ma legintenzívebben ápoló társaság nem felekezeti alapon szerveződik: a Bod Péter Társaság legfőbb célja a könyvtárhasználat népszerűsítése.

¹⁸ SALAMON 1834.

című tárcarovatban tette közzé Bod-életrajzát.¹⁹ Baló fő helyre utalta Bodot a nemzeti Pantheonban,²⁰ selymeresztő bogárhoz hasonlította, akinek „lelkéből ömlött ki a sok tudományos selyem,” és Bod eredményeit csodálkozó kérdéssel ismerte el: „honnan vette az időt 37 önálló munka készítésére?” Bod önállóságának dicsérete vissza-visszatérő toposz életrajzokban és értékelésekben, csakúgy, mint legendás, sosem lankadó munkabírása. Baló ez utóbbit fejezte ki tovább nem fokozható módon, amikor a sok kéziratban maradt írás indokául hozta, hogy „a sajtó nem győzte tevékenységét.” A buzgó munkás képét erősítette a magyar protestáns egyházi írók életrajzait tartalmazó *Új Magyar Athenas* című életrajzgyűjtemény Bod Péter címszava is, amelyben a szorgalmasságra utaló jelzők és megjegyzések mellett helyet kapott egy, az életrajz hosszának háromszorosát kitevő terjedelmes műjegyzék.²¹

Bod Péter születésének 150. évfordulójára jelent meg Mikó Imre Bod-életrajza a Budapesti Szemlében, ennek különlenyomatát tartjuk az első Bod-monográfiának.²² Mikó az első, aki kimondottan az irodalomtörténet felől közelített Bod munkásságához: az életrajz mellett (mely a levelezés ismerete híján nélkülözi a belső lélekrajzot) részletesen és teljességre törően mutatta be az egyes műveket, és értékelésükkel is megpróbálkozott. Mikó dicshimnusz jellegű résszel zárta szövegét, melynek funkciója, hogy kétségtelenné tegye, az általa a „protestantizmus élő kifejezésének” nevezett Bod helyet kapott a vallásos illetve a kulturális-nemzeti értelemben vehető örökkévalóságban: „élt és meghalt; róla igazsággal lehet elmondani: munkálkodott s műveivel magának örök életet szerzett!” Mikó szellemi szántó-vetőként ábrázolta Bodot, és oldalakon keresztül sorolta a dicsérő jelzőket, dicsőítő formulákat. „Egy igénytelen lelkész és ennyi tudás! 24 évre terjedő férfikor és ily óriási munkásság! Bizony bizony lélekemelő csak a rá gondolás is!”²³ Vagy: „[S]zellemének erejével éltette hallgatóinak lelkét, szívének tisztult érzelmeivel ihlette szívöket, templomban és azonkívül útmutató, serkentő, példaadó volt.” Mikó Bod-életrajzának záró bekezdését Bodhoz címzett imaként olvashatjuk, melyben Mikó a megdicsőült pártfogásáért fohászkodik, kérve, hogy mindenben legyen segítségére azoknak, aki földi örökségét folytatják.²⁴

1884 fordulópont a Bod-kutatásban: több, mint száz évig tartó, sok embert megmozgató

¹⁹ BALÓ 1854.

²⁰ Vö. PORKOLÁB 2005, 5.

²¹ KISS-KÁLMÁN-BIERBRUNNER 1887, 56–63.

²² MIKÓ 1862.

²³ Vö. MIKÓ 1862, 98–107.

²⁴ Vö. MIKÓ 1862, 107: „Te szépen élt, egyházadért híven munkálkodott s hazád tudósainak szent emléke megújításáért üldözöbe vett nemes férfi! Tekints le ama dicsőültek köréből, a kiknek te oly méltó társa vagy, serkentsd fel, ihlesd vagy döbentsd meg sorsfeleidet, hogy a nagy és hosszas hallgatást szakítsák meg, hogy a mit te elkezdettél, folytassák, a mit te hiányosan adtál, egészítsék ki, eszközöljék, hogy a hazafiak, az egyház és irodalom bennök helyezett reményei, új életre ébredjenek!”

hasztalan keresés után Szalay Károly teológushallgató Leidenben megtalálta Bod Péter latin nyelvű magyar egyháztörténetének eredeti, elveszettnek hitt kéziratát. Ezt a szerző 1756-ban, illetve 1765-ben, két rendben küldte el kiadás végett Leydenbe, eredetileg Johann van den Honert kezébe, ahonnan annak halála után Daniel Gerdeshhez, majd Ewald Hollebeckhez került, végül vissza az egyetemi könyvtárba, ahol hosszú ideig lappangott. A szenzációszámba menő felfedezést követően egyedül Révész Kálmán volt az, aki szakmai érvekkel támasztotta alá kételyeit a megjelentetés szükségességével, illetve konkrét módjával kapcsolatban, kérve a kiadás megfontolását.²⁵ A vállalkozást mások részéről egyöntetű lelkesedés övezte: az ügy mellé állt az egyházi vezetés (Szász Károly, Papp Gábor, Szász Domokos), és tudósok sora Szilágyi Sándortól Ballagi Móron át Szabó Károlyig. Révész Kálmán józan kifogásai között első helyen szerepelt, hogy Bod szorosán támaszkodott az Ember Pál-féle egyháztörténetre, amelynek adatai, akárcsak Bod művéé, tudományos szempontból nem feltétlenül állják meg helyüket. Az érvelés e pontján édesapja szigorú véleményét is idézte: „Révész Imre még 1860-ban így nyilatkozott: »Horváth István a nemzeti őstörténelem, s például Ember Pál egyházunk történelmének mezején, igen számos s gyakran meglepő adatokat gyűjtöttek össze, de minthogy bírálói erővel és képességgel nem bírtak, porló fővenyre, pozdorjára építettek s műveik a józan bírálat tisztító szelének egy fuvallására nagy részben összeomlanak!« Bizonyára áll ez az ítélet, ha nem is teljes szigorúságában, Bod Péter egyháztörténelmére is, ha figyelembe vesszük, hogy éppen Ember Pál volt az, kit Bod leginkább követett s kitől némely szakaszoknál csaknem szó szerint témérdeket vett át.”²⁶ Révész Kálmán a Bod egyéb nyomtatott műveinek összességéhez képest kevés új adatot tartalmazó, külföldiek számára újdonságot nem igazán hordozó, nagy költséggel járó kézirat egy az egyben közzététele helyett inkább a magyar nyelvű egyháztörténet közreadását javasolta, illetve abban az esetben, ha a közösség a holland pénzügyi segítség elfogadása mellett dönt, a megtalált kéziratnak „kritikai, pótló és igazító jegyzetekkel kísért kiadását” szorgalmazta. Az előkerült kézirat végül a felmerült kifogások ellenére a legkönnyebb úton, jegyzetek és javítások nélkül, számos olvasati és sajtóhibával jelent meg három kötetben.²⁷

Az eddigi legteljesebb, ma is referenciaként szolgáló életrajz „a mi Péterünk”-ről Sámuel Aladár műve 1899-ből.²⁸ Sámuel harminchét évvel Mikó monográfiája után

²⁵ RÉVÉSZ 1885a. A vita alakulásához lásd még: KOVÁCS 1885a; BALLAGI 1885; SZALAY 1885; RÉVÉSZ 1885b; KOVÁCS 1885b; RAUWENHOFF 1886; SZALAY 1886.

²⁶ RÉVÉSZ 1885a, 977.

²⁷ BOD 1888–1890.

²⁸ SÁMUEL 1899. A „mi Péterünk” kifejezést lásd SÁMUEL 1899, 4.

szükségesnek látta, hogy Bod életét és irodalmi munkásságát „egész egyetemességében, kora politikai és vallási viszonyaira tekintettel” dolgozza ki.²⁹ Sámuel két nagy részre osztotta fel könyvét: az elsőben tárgyalta az életrajzot, a másodikban a műveket, a nyomtatottakat tematikus felosztásban, a kéziratosakat készülségi fok alapján. Az életrajz háttérül szolgáló korrajz Sámuelnél legfőképpen arra szolgált, hogy a protestáns felekezetek elnyomottságát bemutatva, a körülményekre hivatkozva felmenthesse Bodot a felekezeti türelmetlenség vádja alól. A művek leírásánál külön, többször is kiemelte az önállóságot, a források kreatív használatát és a művek úttörő jelentőségét.³⁰ A latin nyelvű magyar egyháztörténettel kapcsolatban próbálta kimutatni, ellentmondva Révész Imrének és Kálmánnak, hogy Bod nem szolgálékúen használta Lampét, illetve hogy számos más forrást is használt.³¹ A monográfia lezárásában a sok főszövegbeli elismerés ellenére Sámuel korrekt összefoglalást tudott adni Bod műveiről: „Munkáiban azonban magasabb felfogást hiába keresünk. Hittudományi műveiben a „historia critica” elől mereven elzárkózik. Ő valójában nem a jelennek, hanem a multnak élt.”

Mindezek után az 1910-es években két nagyon különböző hangvételű hosszabb írás született Bod Péterről. 1912-ben, a Bod születésének 200. évfordulójára született írások közül³² kiemelkedik Pruzsinszky Pál ismertetése a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban*.³³ A piarista rendből kilépett és református teológiai tanárrá lett szerző nevéhez kapcsolódnak többek között a *Kálvin János, a Hitünk hősei a 16. században, A magyar protestáns egyházak történetének rövid áttekintése* című népszerűsítő, ismeretterjesztő kiadványok,³⁴ ezek kontextusában kell elhelyeznünk a *Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái* címmel megjelentetett cikksorozatot is, amely az egyházi irodalom műfajába tartozó Bod-művek bemutatásával főként a kálvinista öntudat erősítésének gesztusát vizsgálta, és maga is hozzájárult a felekezeti büszkeség építéséhez. 1916-ban, csaknem harminc évvel Bod egyháztörténetének kiadása után, s mintegy a megvalósult kiadás utóhangjaként jelent meg egy, máig az egyik legjózanabb hangú, leghitelesebb Bod Péter-értékelésnek számító közlemény a Révész-dinasztia következő tagja, ifj. Révész Imre tollából.³⁵ A felekezeti elfogult, kritikai megnyilvánulásokat mellőző megközelítések között szokatlanul tárgyilagos hangú írás felütésében a már elkészült Bod-életrajzokról írta a szerző: „nemes lelkesedéstől és komoly tudományos törekvéstől áthatott

²⁹ Sámuel Mikót idézi az előszóban, vö. SÁMUEL 1899, V.

³⁰ Pl. SÁMUEL 1899, 89 vagy 120.

³¹ SÁMUEL 1899, 141–142.

³² BODROGI 1912 és BODROGI 1913; BORBÉLY 1912; HORVÁTH 1912; LUKINICH 1912; SZIGETVÁRI 1912.

³³ PRUZSINSZKY 1913.

³⁴ PRUZSINSZKY 1909; PRUZSINSZKY 1914; PRUZSINSZKY 1918.

³⁵ RÉVÉSZ 1916.

munkák.”³⁶ Ugyaninnen érdemes idézni Révésznek a Pruzsinszky Bod-könyvéről megfogalmazott véleményét is; szerinte mostanáig csak Pruzsinszky törekedett Bod „teljesebb írói arcképének megfestésére,” de az eredmény egy „népszerűsítő céllal és modorban s azonkívül teljesen a Bod Péter egyháza szempontjából” írt mű lett. Révész Boddal kapcsolatban világosan rámutatott a történetírói elvek és a gyakorlat ellentmondásaira, ugyanakkor a kontextus ismeretében teljesen természetesen tartotta a szerző apologetikus és polemikus hangvételét. Nem óvatoskodott kimondani, hogy Bod olykor annyira türelmetlen, felekezetiileg intoleráns és elfogult, hogy hozzáállása „egészen konkrét tényekkel és eseményekkel szemben zavarja meg végzetesen látása tisztaságát s teszi eleve lehetetlenné számára a józan kritikát,”³⁷ ugyanakkor azt is megfogalmazta, hogy a különböző okokra visszavezethető egyoldalúság még nem jelent világnézeti elfogultságot. Miután elemezte, hogy a szerző általános nézetei, vallásos világnézete, felekezeti álláspontja, hazafisága milyen hatással vannak történelemfelfogására, azt sem mulasztotta el összeszedni, mi az, amiben Bod önállóan mondható. Bod „magyar nyelvű egyetemes egyháztörténelmi compendium”-áról, az *Isten vitézkedő anyaszentegyházáról* írja: „jeles mintáihoz [ti. Lampe, Spanheim, Mosheim] nem méltatlan, ügyes és a mű céljához képest elégségesnek mondható áttekintéseket ad a keresztyén egyház belső fejlődésének legnevezetesebb vonalairól.”³⁸ Megállapítja, hogy Bod műveiben általában nincs rendszeres, elfogulatlan, tudományos kritika, forrásai iránt legtöbbször „naiv odaadás”-sal viseltetik, de sokszor állást foglal, véleményváltoztatásban nem merev, anyagát nyersen hagyta, nem formálta. Summás véleménye szerint Bod Péter „kora átlagán és egyénisége korlátain egészében véve túl nem emelkedő, szerény és fáradhatatlan munkás.”³⁹ Révész Imre megközelítésének tárgyilagossága, józansága és hitelessége annak a magas szintű, meg nem alkuvó szakmaiságnak az eredménye, amellyel egész élete során dolgozott, amelyben nem jelentett nehézséget szétválasztani a tudományos és a szubjektív szempontokat, és amelynek segítségével könnyedén szembe tudott nézni és el tudott számolni a magyar protestantizmus belső ellentmondásaival is.

Bod Péter aprólékos életrajzának elkészültével párhuzamosan és azt követően más kutatók főként részletkérdések kidolgozására, korábbi adatok helyesbítésére, kiegészítésére koncentráltak. Rövidke hozzászólások feszegették például Bod szerepét az akadémia kezdeményezésében, úgy tűnik azonban, a pusztán adatokon kizárólag Toldy Ferenc tudott

---

³⁶ RÉVÉSZ 1916, 3.

³⁷ RÉVÉSZ 1916, 11.

³⁸ RÉVÉSZ 1916, 28.

³⁹ RÉVÉSZ 1916, 42.

felülemelkedni.⁴⁰ Többen életrajzi adalékokat tettek közzé.⁴¹ Bod művei közül a *Szent Hiláriust* vizsgálták a legtöbbet.⁴² Radvánszky Béla Bod hagyatéki könyvtárjegyzékét adta közre,⁴³ majd a könyvek további sorsáról, illetve a könyvtár összetételéről is jelentek meg írások.⁴⁴ Fellelt kéziratait bemutatták.⁴⁵ Markos András kolozsvári levéltáros a körülményekhez képest tisztázta Bod Bethlen Katával való kapcsolatát,⁴⁶ továbbá Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója is elkészült Bod Péter könyvtárjegyzékei alapján.⁴⁷ Közlemények jelentek meg a *Magyar Athenashoz* írt jegyzetekről.⁴⁸ Az *Athenas* forrásairól Bellágh Rózsa írt disszertációt, ám kutatásához semmilyen kéziratot nem használt, így eredményeit körültekintően kell kezelünk.⁴⁹ Jópár figyelemfelhívó, emlékező írás jelent meg Bod születésének 250., 270., 275., és 280. évfordulójára.⁵⁰ Bod születésének 270. évfordulóján látott napvilágot egy nagyhatású népszerűsítő kiadvány: Torda István *Magyar Athenas* címmel közölt válogatást⁵¹ az irodalomtörténeti szempontból legfontosabb műből, illetve az életmű egyéb, általa fontosnak ítélt szövegeiből. A 275. évfordulóra, 1987-ben jelentette meg Hargittay Emil a *Szent Hilárius* ugyancsak népszerűsítő kiadását,⁵² amely kiadvány amellet, hogy meggyőzően bizonyította egy Bod-szöveg olvashatóságát kortárs befogadók számára, 1988-ban megkapta a Szépirodalmi Kiadó Nívódíját is. Feltétlenül ki kell még emelnünk Tarnai Andor korrekt, máig kiindulási alapnak tekinthető Bod Péter-fejezetét az akadémiai irodalomtörténetből, amely irodalom- és kritikátörténeti szempontok alapján íródott.⁵³ Fekete Antal névtani vizsgálatokat folytatott Bod-szövegeken.⁵⁴ A bibliográfia utolsó tételei között találhatjuk a Kolozsvári Református Teológiai Akadémia aktív egyháztörténeti kutatócsoportja által kiadott *Consistorialia* című Bod-

⁴⁰ *Ki indítványozta...* 1870 és FOLTINY 1870; TOLDY 1873.

⁴¹ PL. TÖRÖK 1887, HERPEI 1962, KISGYÖRGY 1991.

⁴² HARASZTI 1878; CSÜRY 1921; CSÜRY 1928; ZSOLDOS 1936.

⁴³ RADVÁNSZKY 1884.

⁴⁴ DÉZSI 1895, ill. VITA 1986.

⁴⁵ DÉZSI 1898; KONCZ 1900; CSÁSZÁR 1907; KELEMEN 1907; MUSNAI 1940; GYENIS 1961; HERPEI 1961; SIPOS 1997.

⁴⁶ MARKOS 1969. Az újabban elindított „Bethlen Kata műveinek kritikai kiadása”-projekt vállaltan Markos András kutatásaira és hagyatékára támaszkodik, vö. Fazakas Gergely Tamásnak a VII. Lelkiségtörténeti konferencián (A nők és a régi magyarországi vallásosság) 2014-ben elhangzott előadásával: *Bethlen Kata vallásossága és az udvari lelkészek (Az önéletrész és az imádságos könyv készülő kritikai kiadásának tanulságai)*. [Az előadás szövege nem jelent meg a konferencia kötetében, vö. BAJÁKY-BÁTHORY 2015.]

⁴⁷ SIMON-SZABÓ 1997.

⁴⁸ HARSÁNYI 1928; TORBÁGYI 1973; HÉTHY 1974; SZILÁGYI 1980; BELLÁGH 1995.

⁴⁹ BELLÁGH 1987, ill. BELLÁGH 1992.

⁵⁰ NAGY 1962; TÓTH 1962; VÁG 1962; ill. KOCSIS 1987; NÉMETH S. 1987a és NÉMETH S. 1987b; PÁSKÁNDI 1987; POLGÁRDY 1987a és POLGÁRDY 1987b; TORDA 1987; ZIKA 1987; ill. *280 évvel ezelőtt* 1992; SZELI 1992.

⁵¹ BOD 1982.

⁵² BOD 1987.

⁵³ TARNAI 2004, 132–135.

⁵⁴ FEKETE 1991.

kéziratot.⁵⁵ A jegyzetek, amelyekben Bod az erdélyi református zsinatok munkálatait és határozatait kivonatolta, az eredeti jegyzőkönyvek 1849-es pusztulásával váltak forrásfeltáró értékűvé. Bod legendás mennyiségű kéziratos hagyatékának⁵⁶ jó része hasonló kivonatos jegyzetanyag, ám az esetek legnagyobb részében kevésbé érdekes és értékes.

Bod Péter életművére az elmúlt bő évtizedben a korábbiakhoz képest kiemeltebb tudományos figyelem terelődött. A felvezetésben említett 2002-ben, 2004-ben, 2012-ben megrendezett évfordulós konferenciák előzetesen és utólag is ösztönzést adtak a kutatóknak; a Boddal kapcsolatos eredmények ebből az időszakból konferenciakiadványokban, tanulmányokban, monográfiában, disszertációban és egy forrásközlésben öltöttek testet. A *Bod Péter, a historia litteraria művelője* című konferenciakötet a magyar irodalomtudomány és kritika 18. századi történetét feltáró kutatási program részeként jelent meg. A kötet csaknem felében Bod Péter historia litterariához kapcsolható művei elemzéséhez kapunk újabb szempontokat (*Magyar Athenas, A szent bibliának historiája, Smirnai Szent Polikárpus*), másik felében történetírói, egyháztörténeti, egyházjogi, szótárkészítői, kartográfiai munkásságára térnek ki a tanulmányírók. Több Bod Péterrel kapcsolatos eredmény született a *Historia litteraria a XVIII. században* című konferencián.⁵⁷ Ezek közül a további kutatásra nézve meghatározónak tartom Thimár Attila gondolatmenetét arról, hogy a magyarországi historia litteraria szerzők, bár közös előzményekre hivatkoznak, korántsem sorolhatók egy egységes hagyományba, hanem nagyon sokféle pozíciót képviselnek egy befelé koncentráló, erősen felekezeti szempontú diskurzus, illetve a külföldnek bizonyítani kívánó vindikatív hagyomány között.

2008-ban jelent meg Gudor Botond disszertációjának átdolgozott változata, egy több szempontból hiánypótló, román nyelvű monográfia a történész Bod Péterről.⁵⁸ Román nyelven korábban nem jelent meg hosszabb elemzés az amúgy a románok egyháztörténetével is sokat foglalkozó tudósról. Gudor legfőbb célja Bod Péter történetírói munkásságának újraértékelése a modern történettudomány eszközeivel. Ebbéli törekvésének egyik fő célja, hogy enyhítse a túlsúlyban lévő irodalomtörténeti szempontú megközelítések nyomán létrejött aránytalanságot, hogy tudniillik Bod jelentősége lehangsúlyosabban irodalomtörténeti munkásságában fogható meg. A pontatlanságokat és pongyolaságokat, önisméltéseket sem nélkülöző monográfia

⁵⁵ BUZOGÁNY–SIPOS 1999.

⁵⁶ Vö. pl. TARNAI 2004, 132: „nyomatásban megjelent, kéziratban maradt, illetve elveszett művei, személyes feljegyzései kisebb könyvtáryira rúgnak.”

⁵⁷ CSÖRSZ–HEGEDÜS–TÜSKÉS 2006.

⁵⁸ GUDOR 2008. Itt mondok köszönetet a szerzőnek, amiért a monográfia magyar nyelvű fordításának kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

legjelentősebb eredményei közé tartotik a leideni peregrinációról írt áttekintő fejezet, melyben nemcsak a leideni peregrinustársadalom többszemponútú elemzését olvashatjuk, hanem Bod Péter leideni tanulmányainak részletes bemutatását is. A kötet másik fontos fejezete, amelyikben Gudor Bod Péter munkásságát az erdélyi szász és román (egyház)történetírás kontextusában elemzi. Ugyancsak Erdélyben íródott egy másik, kritikával kezelendő disszertáció Bod Péterről: Dáné Hedvig 2011-ben Kolozsváron védte meg *Bod Péter munkái, különös tekintettel lexikográfiai tevékenységére* című dolgozatát, amelynek legfőbb hozadéka egy Debrecenben őrzött, Sinai Miklósnak írt Bod Péter levél korábbiakhoz képest teljesebb közlése.⁵⁹

2012-ben, Bod Péter születésének 300. évfordulóján az emlékévé szervezőinek oly sok és változatos programot sikerült összeállítaniuk, hogy az OSzK-ban októberben megrendezett emlékülésen Szonda Szabolcs, a sepsiszentgyörgyi Bod Péter Megyei Könyvtár igazgatója félórás beszámolót tartott a megrendezett és még hátralévő eseményekről. A megemlékezések, a szoboravatás, a buszos emléktúra, az olvasómaraton, a Bod család találkozója, és több, az emlékévé kapcsán megjelent kiadvány mellett tudományos szempontból egy forráskiadvány és a Gyulafehérváron és Magyarigenben 2012. május 2–3-án megrendezett *Bod Péter háromszáz éve* című nemzetközi konferencia kötetbe rendezett anyaga emelkedik ki. A románok egyháztörténetéről írt, korábban publikálatlan két Bod-kéziratot Gudor Botond és Imregh Monika adták ki.⁶⁰ A *Bod Péter háromszáz éve* című konferencia anyagát közreadó kiadvány első részében a nagyenyedi kollégium 18. századi történetével, szellemi hatásával, a pedagógusok és a diákok életével, kapcsolatrendszerével, műveivel kapcsolatos tanulmányok kaptak helyet. A kutatás a források nagy részének 1849-ben történt megsemmisülése miatt nem könnyű feladat, Bod Péter műveinek kontextusba helyezéséhez azonban kulcsfontosságú. Éppen emiatt jelentős az első rész, mert kilencből négy tanulmány szerzője (Kurucz György, Jan-Andrea Bernhard, Hegyi Ádám, Bozzay Réka) a kollégium határon túli kapcsolatait kutatva külföldi levéltári források feldolgozása nyomán elemzi a nagyenyedi kötődésű peregrinusok tevékenységét. Az első fejezet második részében a pedagógusoké a főszerep; a tanulmányok témaválasztása is jelzi, hogy a kollégium legendás tanáregyéniségei közül egyértelműen Pápai Páriz Ferenc szellemissége a legelevenebb Bod tanulóéveinek idején. Korrekt összefoglalást olvashatunk a Bod Péter életében kulcsszerepet betöltő Ajtai Abód Mihályról is (Krizbai Jenő).

A konferenciakötet második, *Bod Péter életkörülményei és lelkeszi szolgálata* címet viselő életrajzi egységében Veres László Bod Péter olthévízi, Gudor Botond magyarigeni éveit

---

⁵⁹ DÁNÉ 2011.

⁶⁰ BOD 2012.

elemzi nagy részletességgel. A szerzők mindenekelőtt helybeli kéziratok forrásokat dolgoztak fel (az olthévízi *historia domust*, a *Papi lajstrom* című autográf kéziratot, illetve az igeni református egyház diáriumát), amelyek alapján Bod Péter eddig jobbára ismeretlen arcát tudják felmutatni: udvari, majd gyülekezeti lelkészként az egyházközség életében napi szinten jelen lévő, nemcsak a gyülekezeti eseményeket (ünnepek, úrvacsorák, keresztelők, házasságok, temetések, templomavatás stb), hanem a lelkészi hivattal kapcsolatos hivatali és gazdasági ügyeket (gyűlések; papi jövedelmek: féldézsma, adományok, kanonika portiók; istálló, szekérszín, disznóól építése, gyülekezeti fahordás stb), illetve a személyes ügyeket (pl. szőlőgondozás feladatai, kiadásai és ezzel kapcsolatban időjárás események; borbevételek; személyes kiadások: könyvek, élelem, ruházkodás, tinta, papír, toll, gyertya, stb;) akkurátusan dokumentáló, gazdálkodói vénával rendelkező lelkészét. A fejezetben szó esik még a Bod család címeréről (Feiszt György), Bod önéletírásáról történeti-okológiai megközelítésben (Csoma Zsigmond), Bod és Cserei Mihály levelezéséről (Dáné Hedvig). Győrfi Dénes minden részletre kiterjedően tisztázza Bod Péter 1912-es újratemetésének okait és körülményeit.

A harmadik, *Bod Péter a tudós* című részben az egyes művek kerülnek górcső alá. Itt Bellágh Rózsa *Magyar Athenas*-ról szóló tanulmánya áll első helyen, amely a szerző korábbi, 2004-ben és 1984-ben megjelent közlésein alapul. Az erdélyi könyvtárakban őrzött kéziratok anyag ismeretében kijelenthetjük, hogy Bod Péter műveinek összefüggései Bellágh állításaihoz képest némiképp átértelmezendők: a latin nyelvű magyar egyháztörténet és a *Smirnai Szent Polikárpus* nem a *Magyar Athenas* forrásai, hanem Bod tudatos kiadási programjának termékei. Az említett műveket egyazon anyaggyűjtés különböző műfajokba rendezett nyomtatott kimeneteiként tarthatjuk számon. Fabiny Tibor *Bod Szent Irás értelmére vezérlő magyar lexikon* című művét vizsgálja hermeneutikai-tipológiai szempontból, és a coccejanizmust jelöli meg teológiai-eszmetörténeti háttérként. A tanulmányíró érdeklődési körén kívül esett, ugyanakkor fontos, hogy az előszóban felsorolt legfontosabb „tanítók” közé (Coccejus, Vitringa, Gürtler, Szathmárnémeti Sámuel, Honert) Bod becsempészte Nicolas Gürtler nevét, akinek *Vocum typico prophetiarum brevis explicatio* című műve a lexikon fő forrása. A szűrőpróbaszerű összehasonlítások szerint fordításról-átdolgozásról beszélhetünk, melynek ténye és arányai mindenképpen tisztázandóak. Gróf László újabb adatokat hozott a Bod által a Georg Matthäus Seutter atlaszából másolt mappákkal kapcsolatban: most az *Isten vitézkedő anyaszentegyháza* (Bázel, 1760) fordultatos kiadástörténetének térképmetszésre vonatkozó adatait gyűjti össze. Gudor Botond második kötetbeli tanulmánya szintén Bod kartográfiai munkássághoz tesz hozzá egy újabb művet, ugyanis Bod Péter eddig ismeretlen, autográf, a Nagyenyeden őrzött latin nyelvű magyar egyháztörténet kéziratának lapjai között megbújó,

honfoglalást ábrázoló térképét elemzi és értelmezi sokrétűen. A 18. századi aktív, jegyzetelő olvasásra hoznak példákat a kötet utolsó tanulmányai. Verók Attila a Schmeizel Márton jegyzetelte kolozsvári Czvittinger-kötetre hívja fel a figyelmet, és azt is felveti, hogy a kötetbe író egyik kéz a Bod *Athenas*át is folytatni szándékozó Szerencsi Nagy Istváné volna. Ezt a feltételezést a kézírás elemzése, és más Szerencsi-kéziratokkal való összevetése után nem tartjuk valószínűnek. A kötetzáró tanulmány Egyed Emese értő elemzése Gyulai Lajos megjegyzetelt *Tymbaules*éről nemcsak az újabban a kutatás fókuszába került izgalmas író portréját rajzolja részletgazdagabba, hanem azért is figyelemre méltó, mert a Bod-szakirodalomban eddig indokolatlanul elhanyagolt sírfelirat-gyűjteményeket vizsgálja.

A Bod-kutatás szempontjából két okból jelentősek e konferencia kötetbeli eredményei. Egyrészt öröndetes, hogy Gudor Botondnak a Bod leideni éveire vonatkozó kutatásai után most ismét gyarapodott a Bod működésének tágabb kontextusát, itt történetesen az enyedi alma mater viszonyait értelmezni kívánó publikációk száma. A tendencia azóta is folytatódik: legutóbb Rác Emese közölt cikket Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténetének kéziratosa változatairól.⁶¹ A tanulmányok másik része arról tanúskodik, hogy megkezdődött és fontos meglátásokat eredményezően folyik nemcsak a nyomtatott, hanem a különböző erdélyi könyvtárakban őrzött, hosszú ideig nem forgatott kéziratosa Bod-műveke el-, illetve újraolvasása is.

Ebből az összefoglalóból és a fentiekből is egyértelmű, hogy H. Hubert Gabriellának teljesen igaza volt, amikor 2013 áprilisában, a VI. lelkiségtörténeti konferencián (Menny és pokol a barokk kori ember életében: a mindennapoktól a műalkotásokig) egy személyes beszélgetésben „agyonkutatott”-nak nevezte Bod Péter munkásságát. Úgy gondolom azonban, nyilvánvaló az is, hogy a rendkívül sokféle módszerrel, és sokféle tudományágban végzett kutatásban mindezek ellenére és továbbra is rendkívül komoly hiányosságok tapasztalhatók. Például máig sem készült megbízható katalógus Bod fennmaradt kézíratairól;⁶² a feldolgozások, tanulmányok csak legújabbban kezdik figyelembe venni a kéziratosa műveke, illetve a 18. század közepi református teológia kontextusát. Ha csak az irodalom- és kritikátörténet szempontjából kulcsfontosságú problémákat nézzük: nem tisztáztak a Bod-műveke előképei, konkrét forrásai, a forráshasználat metodológiája; nem világosak Bod nyelvi

⁶¹ RÁCZ 2015.

⁶² Gudor Botond könyve függelékben (441–443) repertóriumban közli Bod összes fennmaradt művét, köztük a kéziratosa is, a megjelenés vagy a feltételezett összeállítás évével, illetve a megjelenés helyével vagy kézirat esetében a lelőhellyel. Az adattár címléírásai sokszor pontatlanok és hiányosak; olykor nem egyértelmű, hogy kéziratról vagy nyomtatványról van-e szó; nem jelöltek az autográf kéziratosa. A bibliográfiai fejezetben a kiadatlan források (451–456) között egy-egy – korántsem az összes – esetben további információt közöl az adott kéziratról.

döntéseinek, anyanyelvhasználatának valódi motivációi. Az elmúlt évtized során azonban elkezdett körvonalazódni egy új Bod Péter-kép, amelyen a tudós férfiú felmagasztalása helyett helyi értékén látszik a mindennapi életben aktívan gazdálkodó, a gyülekezet ügyeit legjobb tudása szerint menedzselő lekipásztor alakja, aki szellemi termékeiben a kor bevett munkamódszere szerint az elődök munkáját felhasználva és sajátjába forgatva próbálja olvasóközönsége üdvét szolgálni.

2.2. Bod Péter(ek) irodalomtörténetekben

Bod Péter neve, alakja, portréja, művei, munkásságának értékelése sokféle szinten, módon és értelmezésben jelenik meg 19., 20. és 21. századi irodalomtörténetekben. Hogyan írnak az irodalomtörténetek szerzői Bod Péterről és művéről? Milyen okok játszanak közre abban, hogy beveszik-e a narrációba vagy épp kihagyják belőle? Milyen elemekből, címkékből áll össze egy Bod-kép? Vannak-e visszatérő elemek, s ha igen, melyek ezek? Ki melyik elemet hangsúlyozza, veti el? Kritizálják-e? Értelmezik-e szerepét a 18. század művelődésének formálásában, s ha igen, hogyan?

A kérdésekre adott válaszok legnagyobb részt attól függenek, hogy az adott irodalomtörténész milyen mértékben tartja koncepciója részének és narrációja tárgyának a tudomány szak önreflexióját. A Bodot tárgyaló irodalomtörténeti szövegeket ez alapján két nagyobb csoportra oszthatjuk. A tágabb körbe tartoznak a magyar irodalom általános történetei, amelyekben Bod tárgyalása nem magától értődő; ezekben a művekben jellemző, hogy Bodot mellékesen és röviden tárgyalják, gyakran indoklásra szorulónak ítélik említését. Az irodalomtörténetírás történetét feldolgozó művekben ezzel szemben Bod és műve központi helyet kap.

Időrendben kezdve a vizsgálódást, több rövid, említésszintű tárgyalás után⁶³ Toldy Ferenc megszólalása volt az első, markáns, és a későbbiekben hosszan élő és ható vélemény szerzőnkéről: „[...] Bod Péter nemcsak a magyar nemzeti irodalom történetének alapját vetette meg, hanem hazafiúi izgatásaival a magyar irodalomnak – különösen Erdélyben – feléledését is nem kis mértékben előmozdította, s ezért, s mint a nemzeti becsület buzgó védője, magának irodalmunk történetében halhatatlan nevet vívott ki.”⁶⁴ Toldy Ferenc hivatalos, *A magyar nemzeti irodalom történetében* Bod Péterről megjelent értékelésében, amelyet a fáradhatatlan kutatómunka kiemelése, és négy Bod-mű (*Biblia Históriaja*, *Szent Polykarpus*, *Erdélyi Phoenix*, *Magyar Athénás*) érintőlegesen ismertetése után foglalt össze, egyértelműen kulcspozícióba helyezte Bodot a magyar irodalomtudomány kialakulásának történetében. A Bod által játszott kezdeményező szerepre Toldy többféleképpen is felhívta a figyelmet:

⁶³ Lásd pl. Pápay Sámuel szövegét, aki Bod vallásos művei közül emeli ki az *Athenast*: „Hires Irónk volt ekkor *Bod Péter* predikátor is, kinek egyéb vallásbéli ’s Szent Históriai munkáinn kívül, nevezetes a’ Magyar Athénassa, mellyben a’ Magyar Tudós írók’ esmertetését foglalta 1766; az ő igazgatása alatt jött ki a’ Páriz Pápai Dictionariuma is Szebenben 1767.” PÁPAY 1808, 401.

⁶⁴ TOLDY 1987, 135.

felruházta Bodot a „tettleges kezdeményezés dicsőségével” az általa is művelt kutatási területen; a magvető-metaforát alkalmazta rá;⁶⁵ az életrajz összeállításában különös tekintettel volt arra, hogy kellően kihangsúlyozza annak a háttérnek a részleteit (szegénység, árvaság, tanulást akadályozó tényezők, stb.), amely előtt kirajzolódva a „tettleges” kezdeményező szerep és a tudósi életmű értékesebbnek tűnik: „Ha az eszközök hiányát és némileg elszigetelt helyzetét tekintjük, Bod Péter irodalmi munkássága a hittudomány, egyházi és irodalmi történet terén szintoly bámulatos volt, mint sikeres és alapvető.” Bodra vonatkozó kritikai megjegyzést egyetlenegy mondatban tett az életrajz lezárásában, ám azonnal fel is mentette a tárgyalt szerzőt a felelősség alól: „Amennyiben mint író felekezetes, gyakran éles és ízlése tökéletlen, ez a korban, amaz a helyzetben lel mentséget.”⁶⁶

Figyelemre méltó azonban, hogy egy kevesebbek által olvasott szaktudományos közleményben mennyivel különbözőbbek Toldy megnyilatkozásának hangsúlyai, mint a szélesebb közönségnek szánt, a nemzeti tudományt megalapozó és felépítő narrációban. *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt* című értekezésében, a „Bod Péter óhajtsái 1756, 1760” címet viselő részben Toldy bemutatta azt a két szöveghelyet, ahol Bod egy, legfőképpen a nyelv ékesítését célzó társaság felállítását szorgalmazza (Bod levele Ráday Gedeonnak 1756. szept. 20.; illetve *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* előszava)⁶⁷, majd summázta az óhajtsók sikertelenségét.⁶⁸ A szövegrészhez kapcsolódó terjedelmes jegyzetanyagban Toldy két rövid közleményre reflektált, amelyek irodalomtörténetének egy adatát vélték megcáfolni azzal a kijelentéssel, hogy „Csakugyan Bod Péter s nem Bessenyei!” volt, aki elsőként megpendítette az akadémiai eszmét Magyarországon. Toldy lehengetően és nagy erudícióval érvelt amellet, hogy a Bessenyeit megelőző próbálkozások nem valódi kezdeményezések voltak, csupán jó szándékú óhajtsók, és érvelésének hangsúlyos része Bod Péter meg- ill. elítélése: „E geneticali folyamra [ti. az akadémiai eszméjére] legkisebb befolyású sem volt, s nem is lehetett, a Bod magánlevélbe temetett úgynevezett eszméje; mert ha ki ezt írja: „Jó volna valami literáta societást föllállítani,” jámbor óhajtsást fejez ugyan ki, de eszmét, t. i. melyből valamit kifejtteni lehessen, nem, s annál kevésbé „korát megelőző gondolkodásról” tanúskodik, mely a szorgalmas, gondos, hű hazafi, de kissé korlátolt eszű és világnézetű Bodot nem igen bántotta.” Nyilvánvalóan figyelembe kell vennünk, hogy Toldy érzelmileg túlfűtött,

⁶⁵ „A Bod Péter által (53§) elhintett mag termékeny földre hullt.” TOLDY 1987, 190.

⁶⁶ TOLDY 1987, 138. Érdekes, hogy pl. Szilágyi Sándor ugyanekkor mennyire különbözőképpen értékeli Bod elfogultságát: „Vallás dolgában mindenütt elfogulatlan: de hogy e részben is oly türelmes és oly igazságos, mint kortársai közül kevesen, már az is méltánylatot érdemel. Mert nem a felekezeteség, hanem tiszta úgyszeretet vezette tollát.” SZILÁGYI 1859, 233.

⁶⁷ TOLDY 1871, 81, illetve 83.

⁶⁸ „Siker nélkül ismét.” TOLDY 1871, 83.

védekező álláspontból írta szövegét, mégis jelentősnek tartom e szöveghely és az irodalomtörténet tartalmi különbözősét. A nemzeti narratívában a magyar irodalom és a nemzeti becsület védőjeként láttatott férfiú esetében szemet lehetett, sőt, kellett hunyni a korlátoltság (Toldy szava!) felett, amikor azonban a művelődés, a kultúra és a szaktudományok szempontjából kulcsfontosságú intézmény megalakulásának történetét nyomozta, egyben saját igazságát védte, árnyaltabb véleményt fogalmazott meg. Látni fogjuk, hogy Toldy Bodról kialakított véleménye még irodalomtörténész körökben is inkább csak a pozitív szemszögből, *A magyar nemzeti irodalom történetében* leírtak alapján ismert.

Arany János *A magyar irodalom története rövid kivonatban* című iskolai jegyzetében röviden annyit írt, hogy „[n]em stílusáért, hanem az irodalom körüli érdemeiért”⁶⁹ szükséges megemlíteni Bodot, és a művek közül a *Magyar Athenast* nevesíti. Bodnár Zsigmond meglepően részletes és olykor kritikus leírását adta Bod teljes munkásságának. Szerzőnket „a theologiai s kivált az irodalom- és egyház-történeti ismeretek elsőrendű kutató”-jának nevezte,⁷⁰ aki számos adatot megmentett, és megbízható forrásokból dolgozott,⁷¹ ugyanakkor hangsúlyozta, mennyire immunis az új eszmékkal szemben: „[n]em volt kiváló tehetség, nem nagy gondolkodó; magasabb felfogást hiába keresnénk műveiben; de egyszerű, értelmes és munkás fő, a ki szerette a tudást magáért a tudásért. Azok közé tartozott, a kik az új eszme idején is még mindig a regenerált nemzeti eszme napjait élik.” Bodnár felsorolta Bod több történeti és egyháztörténeti művét, majd rátért a *Magyar Athenas* ismertetésére, ahol hangneme patetikusra váltott; nem elég, hogy „páratlan” szorgalmat és „ernyedetlen” munkásságot emleget, fel is kiáltott a tárgyalásban: „Mennyi kutatás, mennyi levelezés gyümölcse ez!”⁷² Beöthy Zsolt Boddal kapcsolatos szövegein Toldy hatása érződik. *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetésében* értékítélettel körítve indokolta Bod tárgyalását: „nem darabos stílusáért, s ki nem mívelhetett ízléséért, hanem fáradhatatlan buzgóságáért a magyar művelődés emlékeinek összegyűjtése körül, s egész írói munkásságának lelkes, hazafias irányáért.”⁷³ Beöthy a Toldy által kiemelt négy Bod-kötetet említette narrációjában („Biblia históriája”, „Szent Polykárpus”, „Erdélyi Phoenix”, „Magyar Athénas”). *A magyar irodalom kis tükrében* Beöthy egészen más intenzitású hevülettel szólal meg: „Csak Bod Péter, a lánglelkű magyar-igeni pap, csóválja keserű panaszszal fejét s irogatja össze magyarul a

⁶⁹ ARANY 1962, 492.

⁷⁰ BODNÁR 1891, 434.

⁷¹ BODNÁR 1891, 437.

⁷² BODNÁR 1891, 437.

⁷³ BEÖTHY 1919, 78–79.

protestáns egyháztörténetnek és Athénásában a régi magyar irodalomnak adatait, mintha nekrológját írná.”⁷⁴ Itt Bod tehát az éppen letűnő kor krónikási szerepét kapta.

Riedl Frigyes, akinek irodalomtörténeti előadásait Csoma Kálmán jegyezte le, az archeológia egyik alapvetőjének és id. Szinnyi József elődjének tartotta Bodot,⁷⁵ illetve „legjelesebb anyaggyűjtő” és „a literaturatörténet kezdeményezői között a legnevezetesebb” címkékel⁷⁶ ruházta fel. A *Magyar Athenas* adatait elemezve az „irodalom” ismeretének hiányát rója fel a szerzőnek, vagyis nyilvánvalóan saját irodalomfogalmát kérte számon Bodon.⁷⁷ Pintér Jenő adatgazdag összefoglalójában apróbetűs részben közölte Bod életrajzi adatait, a műveinek jegyzékét és a vonatkozó szakirodalmat. A főszövegben Bod művei közül kizárólag az *Athenas*nak ad teret, amely szerinte egy az „értékesebb irodalomtörténeti segédkönyvek” közül, illetve „[k]útfő ott, ahol biztosabb forrásunk nincs.” Felemlgette felekezetiességét: „Bíráló megjegyzései többnyire általánosságok, csak ott van bennük eleven egyéniség, ahol egyes hitehagyott protestáns prédikátorokról vagy a protestantizmus katolikus ellenségeiről szólt. A katolikusokat és az unitáriusokat egyaránt gyanus szemmel nézte, a reformátusok üldözöiről epés hangon nyilatkozott.”⁷⁸ Példaként leginkább a (szép)irodalmi szempontból jelentős alkotókra vonatkozó részeket idézte az *Athenas* szövegéből, így Balassi, Pázmány, Zrínyi, Gyöngyösi, Bél Mátyás életrajzát. Kitért a szöveg stílusára, magyarságára: „Bod Péter stílusa a régi évszázadok szokása szerint tele van testes mondatokkal és latinos fordulatokkal, de azért nyelve mégsem idegenszerű; ellenkezőleg, könnyen folyó, vonzóan régies, magyaros benyomású. Örömmel olvassa az ember, mert az az érzése, hogy egy gyökeresen nemzeti szellemű, nyájas beszédű, higgadt férfiúval társalog. Íze van a beszédének, zamata a mondatainak, nemes rozsdája a kifejezéseinek.”⁷⁹ Szerb Antal önellentmondásba keveredett Bod-portréjában: kiemelte Bod magyar nyelvű irodalom iránti érzékét, ugyanakkor másutt hozzátette, hogy Bod számára az irodalom a tudománnyal egyenlő. A *Magyar Athenast* Bod legrövidebb [sic!] művének nevezte, amelynek báját szerinte annak „anekdotikus anyaga adja meg.”⁸⁰ Féja Géza a hangyaszorgalmú jelzővel illette Bodot.⁸¹ Horváth János a magyarnyelvűség, s azon belül is a nyelvi tisztaság gondolatkörében elemezte Bod

---

⁷⁴ BEÖTHY 1900, 79.

⁷⁵ RIEDL 1908, 385.

⁷⁶ RIEDL 1908, 389.

⁷⁷ RIEDL 1908, 390.

⁷⁸ PINTÉR 1931, 141.

⁷⁹ PINTÉR 1931, 144.

⁸⁰ SZERB 1934, 99.

⁸¹ FÉJA 1943, I, 214.

magyarnyelvűség-programját.⁸² Bíró Ferenc szintén árnyaltan látta Bod szerepét, és a nyelvi program megvalósulásával kapcsolatban hozza példának arra, hogy a magyar nyelv ügyének felkarolása nem feltétlenül jár együtt az új eszmék iránti lelkesedéssel. (Talán nem véletlen, hogy Bíró előszeretettel idézi a Bodot pocskondiázó Rájnist.⁸³) A Gintli Tibor által szerkesztett irodalomtörténetben csak egyetlen említés erejéig szerepelt Bod neve és az *Athenas* címe, nyilvánvaló, hogy a kötet koncepciója nem tudott mit kezdeni az emlékezet megőrzésének különféle műfaji formáival. Ugyanez igaz *A magyar irodalom története* első kötetére is: Bod csak mint patrónája, Bethlen Kata „önkínzóan kitarulkozó, önelemző vallomását, az Isten előtt elszámoló önéletírást” kiadó udvari pap jelent meg, saját jogán nem.

Az előzőekhez képest nagyobb felbontású Bod-kép bontakozik ki az irodalomtörténetírás történetét feldolgozó narratívákból, amelyekben a szerzők legfőbb feladatuknak tartják, hogy rendszerezzék és csoportosítsák az irodalomtörténettel foglalkozók műveit. Várady Antal az irodalomtörténetírás kialakulásának első fázisának, az adatok összeírása és közrebocsajtása stádiumának legfőbb képviselőjeként tárgyalta Bodot, és a tudományszak megkezdőjének nevezte.⁸⁴ Művei közül csak azokat említette, amelyeket Toldy is felsorolt (*A szent bibliának históriája, Smirnai Szent Polikárpus, Erdélyi Féniks, Magyar Athenas*), rövid értékelését áthatja a jóhiszeműség: „Kiről többet tudott, többet irt, de mindig pontosan, lelkiismeretesen. Irálya egyszerű, magyar, folyékony, s a mily rövid, oly kifejező. Ezen munkái által Bod megvetette irodalomtörténetünk alapját, hatott az irodalom föléledésére, s miközben az irodalomtörténet megteremté, s tudósait és íróit az emlékezetnek föntartotta, saját halhatatlan emlékezetét alkotta meg melyet az utókor is kegyelettel fog föntartani.”⁸⁵ Ifj. Szinyeyi József az irodalomtörténetírás előmunkálatai közé számította az írói életrajzokat; gyűjtőiket, köztük Bodot is, az előkészítők közé sorolta; a magyarnyelvűséggel is indokolta a bővebb tárgyalást.⁸⁶ Rendkívül hosszan idézett az *Athenas* előljáró beszédéből, majd abból kiindulva elemezte Bod elveit. A továbbiakban ugyanazokat a műveket ismertette, mint Toldy, ám nem mindenben értett vele egyet, pl. a *Smirnai Szent Polikárpust* nem tartotta irodalomtörténeti munkának.⁸⁷ Szinyeyi árnyaltan látta és láttatta Bod felekezetiességének, hibáinak és erényeinek kérdését, ő is kiemelte a pontosságot és megbízhatóságot, végül

⁸² HORVÁTH 1976, 165–167.

⁸³ BÍRÓ 1998³, 264: „Ama szapora-szavú, kevés-savú Péter.” Ld. még CSÁSZÁR 1899, 716.

⁸⁴ VÁRADY 1874, 2. Rendszerében az első, adatfeldolgozó stádiumot követik a történeti, a kritikai és az esztétikai feldolgozás periódusai.

⁸⁵ VÁRADY 1874, 6.

⁸⁶ SZINNYEI 1878, 7. Szinyeyi felosztásának többi kategóriája egyébként: rendszeresítő, tankönyvírók, irodalomtörténeti monográfiák, és, utolsóként (külön kategóriává emelve): Toldy Ferenc.

⁸⁷ SZINNYEI 1878, 11.

summázatában egyértelműen Toldytól különböző véleményt fogalmazott meg Bodról: „A magyar irodalomtörténetnek nem volt ugyan megalapítója, de mindenesetre buzgó munkása és előbbrevivője, kinek műveit ma sem nélkülözhetjük, ha e szakkal foglalkozunk.”⁸⁸ Perényi József is Bod buzgó munkás voltát emelte ki, a továbbiakban meglehetősen mértéktartóan nyilatkozott érdemeiről: „Sokat dolgozott. Nagy szorgalommal párosult tudása képesítette erre a munkásságra. Az eddig tárgyalt adatgyűjtők közt [ti. Czvittinger Dávid, Spangár András, Schmeizel Márton, Soterius György, Szörényi Sándor, Bél Mátyás] neki vannak legnagyobb érdemei.”⁸⁹ Az *Athenas*ról tett legfontosabb megállapításai a következők: Bod legtöbbször megmarad az általánosságok szintjén; nem ad valódi jellemzést és kritikát; gyakran kedélyes megjegyzéseket tesz; egyoldalú; vallásilag rendkívül elfogult; bár pontosságra és teljességre törekedett, de sok fogyatékos és hibás adat van művében.⁹⁰ Perényi szöveget először az *Athenas* folytatásáról, Benkő József, Szathmári Pap Mihály, Szerencsi Nagy István jegyzeteiről, illetve kiadástervezeteiről; elemezte még a *Hungarus Tymbaulest*, *A szent bibliának historiáját*, a *Smirnai Szent Polykarpust*, az *Erdélyi Fénikset*, illetve részletesen kitért a tematikusan ideköthető kéziratokra is (*Necessaria ac utilis...*, *Literata Panno-Dacica*, *Redivivus Albertus Molnár Szentziensis*, *Synopsis historiae litterariae*).

Farkas Gyula nézőpontjából, aki a magyar szellem genezisének és fejlődésének történetét tárta az olvasó elé, Bod Péter alakja és fő műve hibái ellenére kulcsfontosságú.⁹¹ Bod szerepének elemzése a hibák felsorolásával kezdődött: szaktudományi szempontból, valamint a felekezettől független irodalmiság szempontjából nem tartott haladónak,⁹² hiányolta az irodalom mivoltáról és az irodalomtörténet lényegéről való reflexiót.⁹³ A „kezdetleges hibák” azonban eltörpülnek, és jórészt „tündöklő erénynek” látszanak, ha Farkas a magyar szellem belső fejlődésének szempontjából vizsgálta Bod könyvét. A magyarországi latin nyelvű irodalom tárgyalásának háttérbe szorítását ugyan veszteségnek könyvelte el, ám ezt is felülírja,

⁸⁸ SZINNYEI 1878, 12.

⁸⁹ PERÉNYI 1901, 18.

⁹⁰ Vö. PERÉNYI 1901, 11–15.

⁹¹ FARKAS 1943, 73. Farkas, amikor Bod helyét keresi a fejlődéstörténetben, kihangsúlyozza, hogy Toldy mennyire pozitívan értékelt Bodot a magyar nemzeti és faji öntudat előmozdítása szempontjából: „Bod Péter Magyar Athenasa nem egy egyéni ötlet terméke, mint Czvittinger Specimen-e, hanem egy fokozatos belső magyar fejlődés jelentős láncszeme. Bod Péter közeli utókora – mely elsőnek kezdte a magyarnyelvűségben a magyar irodalom alapvető elvét látni – nemzeti büszkeséggel tekintett a magyarigeni kálvinista papra, mint az új szellemiség úttörő bajnokára. *Toldy Bod Pétert nem tudja eléggé magasztalni. Az ő nyomán fellendül a Bod-irodalom, mely az író életének minden részletét kikutatja, nyomtatásban megjelent és kéziratban munkáit behatóan tárgyalja, gazdag levelezését kiaknázza, jelentőségét értékeli. Mi meglegedhetünk azzal, hogy művét beállítjuk a fejlődés láncolatába.*” [Kiemelés tőlem, B. A.]

⁹² FARKAS 1943, 75–76.

⁹³ FARKAS 1943, 77.

hogy Farkas szerint Bod művének köszönhetően jelentősen erősödött a magyar nemzeti és faji öntudat.⁹⁴ Ezután összefoglalta, milyen jellegzetesen erdélyi magyar hagyományokat követett Bod: „Teljesen honi talajon áll. Munkája éppen oly érdekes olvasmány, mint az erdélyi memoárok. Életközelség, pletykálkodó és anekdótázó hajlam, melegítő humor, erős faji érzés friss levegőként csapja meg az olvasót, aki elkábult Rotarides vagy Bél mérhetetlen tudásától, ezer jegyzetétől. Meleg emberi érdeklődése íróinak sorsa, származása, gyermekkora, házassága, felesége, halálának módja iránt úgy hatnak, mintha Kazinczy levelezésében lapozgatnánk. Fontos a mű, de fontos az ember is: ez magyar álláspontnak látszik.”⁹⁵

Kenyeres Imre az alakuló irodalomtörténeti tudományok közbülső állomásának tartotta Bod Péter *Magyar Athenasát*.⁹⁶ Fontos, máig sem eléggé figyelembe vett meglátása volt, miszerint Bod célkitűzése és nyelvválasztása is jelzi, hogy művét nem a külföld tájékoztatására szánta, hanem belső, nemzeti, tudományos haszonra, illetve hogy magyarnyelvűséggel kapcsolatos programját környezete és viszonyai magyarázzák. Úgy vélte, Bod irodalomtörténeti érzékkel volt megáldva, és e kijelentésének alátámasztására bizonyítékokat próbált felhozni, Bod könyvek iránti érdeklődésétől kezdve bibliográfiai szorgalmán át az egy adott irodalmi műfaj iránti érdeklődéséig (*A szent bibliának históriája*). Bod alapvetően vallási és teológiai irodalmi érdeklődését az *Athenas* fényében általános irányba látta elmozdulni. Nagyon látványos, hogy Kenyeres a feltételezett irodalmi érdeklődés kimutatása során irodalminak láttat alapjaiban más típusú, pl. lelkeszi, illetve teológusi vagy egyháztörténeti gesztusokat is, és a szöveg további részében tulajdonképpen önmagát cáfolta, amikor Bod irodalmi érzékének teljes hiányát tanúsító jellemzést adott a *Magyar Athenasról*: ti., hogy nagyon tájékozatlan a költői munkák között, feldolgozásának módja felületes, nem elég tudományos,⁹⁷ méltatásai szegényesek, nem célja irodalomtörténetet adni, csak és kizárólag adatot gyűjteni,⁹⁸ illetve, hogy Bod szerény tehetsége miatt az *Athenasban* nem tükröződik sem a tudományok szintetikus, elméleti összefogására irányuló szándék, sem a szerző nagyszabású nyelvi törekvései.⁹⁹ A jegyzetelőről, folytatókról sokkal pozitívabb volt a véleménye: a fellelkesült reformátusok szerinte sokoldalúbbak Bodnál, jegyzeteik költőkkel bővülnek és specializáltak a magyar nyelvű irodalomra. Ez utóbbi kijelentést nagymértékben árnyaljuk majd a záró fejezetben.

---

⁹⁴ FARKAS 1943, 79.

⁹⁵ FARKAS 1943, 82.

⁹⁶ KENYERES 1934, 31.

⁹⁷ KENYERES 1934, 39.

⁹⁸ KENYERES 1934, 40.

⁹⁹ KENYERES 1934, 41.

A kétféle, az általános irodalomtörténeti illetve a szaktudomány történetét feldolgozó narratívák közös metszetében helyezhetjük el Tarnai Andor akadémiai irodalomtörténetbeli Bod Péterről írt fejezetét.¹⁰⁰ Tarnai szövege az eddig vizsgált Bod-portréktól leginkább abban különbözik, hogy értékítélettől mentesen áttekintést igyekszik adni a teljes életműről; annak legfontosabb irányként nevezi meg a literatúratörténeti munkásságot; a *Magyar Athenas* legfőbb újdonsága szerinte „az egyházas felfogástól való erős eltávolodás és a nemzeti szempont előtérbe kerülése.” Bod irodalomtörténeti munkássága legnagyobb hozadékanak látja, hogy – az *Athenashoz* írt kiegészítések szerzőinek egyházi nyelvhasználata ellenére – hogy a nemzeti nyelv kultuszának propagálásával Bod a polgári nemzetfogalom küszöbéig érkezett el.

Mindenképp szólni szükséges továbbá arról, hogy *Magyar Athenas* nagyon gyakran forrása és/vagy referenciája a nemzeti irodalom történetét feldolgozó narratíváknak: adatszerűen, „első” véleményként, bizonyításképp, olykor elítélőleg idézik. Egy irodalomtörténeti összefoglalás Gyöngyösi Istvánról szóló fejezete például aligha képzelhető el Bod Péter tanúul hívása nélkül. Farkas Gyula szerint Bod „irodalmi közvéleményt fejez ki, amikor azt írja Gyöngyösiről: »sem előtte, sem utána mása nem tartatik a versírásban.«”¹⁰¹ Horváth János ugyanezt a mondatot, csak némileg hosszabban idézi az *Athenasból* Gyöngyösi 18. századi népszerűségének bizonyítására.¹⁰² Jankovics József, aki Gyöngyösi kánonbeli szerepének változását elemzi, szintén Bod Gyöngyösiről szóló megjegyzése és értékítélete alapján mutatja be a költő Bod-korabeli rendkívül pozitív megítélését,¹⁰³ amelyet a Bod által leírt „magyar Ovidius” epiteton ornans idézésével nyomatékosít. Gyakran szolgálnak hivatkozási alapul Bod Péter megjegyzései a magyar nyelv állapotára, a tudósok kevés számára, illetve a kéziratosság pusztulására vonatkozóan.¹⁰⁴

A sokszínű, ám valójában nagyon is egységes, alapjaiban (egyház)történetre fókuszáló bod péteri életműből az irodalomtörténetírás kutatóit alapvetően egyetlen mű, a magyar nyelven megjelent tudóslexikon érdekli. A tárgyalt szerzők, bár sokszor megemlítik, hogy Bod irodalomtörténeti munkássága életművének csak egy részét teszi ki, Tarnai Andor kivételével nem törekszenek arra, hogy teljes munkássága fényében értékeljék az *Athenast*. Ezenkívül sok

¹⁰⁰ TARNAI 2004, 132–135.

¹⁰¹ FARKAS 1934, 95.

¹⁰² HORVÁTH 1976, 23, 127.

¹⁰³ „Gyöngyösi igazi reneszánsza a 18. század közepén, második felében jött el. Czwittinger *Specimen Hungariae Litteratae* című irói lexikonja 1711-ben még nem említi nevét, ám Bod Péter 1766-os *Magyar Athenássa* már a legjobbak között tartja számon, aki »...nevezetesen született volt a Magyar vers írásra; s lehet méltán mondani a magyar Ovidiusnak vagy Márónak. Igen kedvesek a versei, annyira el is híresedtek, hogy sem előtte, sem utána mássa nem tartatik Gyöngyösinek a versírásban.«”. JANKOVICS 2007, 523.

¹⁰⁴ Pl. HORVÁTH 1976, 86; FARKAS 1943, 23.

általánosságot, hiedelmet, toposzt működtetnek a leírásokban, néhányan következtelenül, jogosulatlanul és/vagy egymásnak ellentmondóan: egyesek számon kérik Bodon a szépirodalmiságot, az irodalmi érzéket; vagy éppen ellenkezőleg, az irodalmi érzék hiányát próbálják kimutatni; kiemelik buzgóságát; felekezeti részrehajlását a türelmestől a részrehajlóig a legkülönbélekeppen ítélik meg; pontosságát, megbízhatóságát emlegetik; felhívják a figyelmet a felsőbb rendszerezés hiányára, stb. Irodalomtörténeti nézőpontból állandóan visszatérő téma Bod elfogultságának kérdése, újabban is többen foglalkoztak a problémával.¹⁰⁵ Közös jellemző, hogy a magyar nyelvű irodalomtörténetírás megindulását szinte mindenki az *Athenashoz* köti, vagy legalábbis a művet a magyar nyelvű irodalomtörténetíráshoz vezető út első állomásának tartják, és ebbéli elsőségét gyakran elemzik, értelmezik is. Nem véletlen, hogy Gudor Botond *Bod Péter; a történetíró* című monográfiája bevezetőjében úgy fogalmazott, legfőbb célja, hogy kiemelje Bod történetírói tevékenységét „az irodalomtörténet árnyudvarából.” Meglátása szerint ugyanis Bodban „az irodalomtörténet csaknem visszavonhatatlanul az irodalomtudomány képviselőjét látja [...], pedig művei összességének csupán felületes áttekintésével is arra a következtetésre jutunk, hogy a nagy tiszteletnek örvendő magyarigeni lelkész *ab initio* a történelem megszállottja, még akkor is, ha történelmi érdeklődése – lelkészi képzésének köszönhetően – elsősorban egyháztörténeti jellegű.”

Egyetértünk Gudorral abban, hogy szerzőnk életművének szakirodalmi feldolgozásában valóban jóval több az irodalomtörténeti szempontú kérdésfeltevés és vizsgálat, mint azt az életmű egészének tematikus arányai indokolnák. És abban is, hogy az irodalomtörténetírás művelői – tisztelet a kivételnek –, saját szakterületük gyökereit olykor szemellenzősen keresve nem minden esetben fordítottak elég és körültekintő figyelmet az *Athenasnak*, eme úttörőnek és emblematikusnak tartott műnek mint jelenségnek a keletkezésére, kontextusára. Ez eredményezte aztán, hogy a 19. század közepétől kezdve az irodalomtudományi köztudatban jórészt egyetlen művel jelen lévő szerzőnek és munkásságának fent vázolt, legkülönbélebb irodalomszemléletekben gyökerező bemutatásai pontatlanoknak, hiányosaknak, egyes esetekben félrevezetőeknek vagy torzoknak tűnnek, illetve a kontextus teljes hiánya miatt gyakran egymásnak teljesen ellentmondó elemeket tartalmaznak. Emellett Bod Péter *Magyar Athenasa* esetenként úgy jelenik meg, mint egy, a felekezetek felett körvonalazódni látszódo historia litteraria-program egyik meghatározó állomása. Ez utóbbi víziót mindenképpen árnyalni szeretnénk jelen dolgozatban.

¹⁰⁵ Pl. PETRŐCZI 2006, JANKOVICS 2004.

2.3. A historia litteraria-kutatás újabb eredményeiről

A *Historia litteraria a XVIII. században* című, 2004-ben megrendezett konferencia tanulmánykötetének hosszú, kutatástörténeti összefoglalót is tartalmazó bevezetőjében Tüskés Gábor teljességre törően és részletesen ismertette a historia litterariára vonatkozó idegen nyelvű szakirodalmat, a téma kutatástörténetét és aktuális kérdéseit. Úgy gondoljuk, az általa összefoglaltakhoz e disszertáció bevezetéseként két kiegészítést lehet és érdemes tenni: egy rövidebb kiegészítésben felhívjuk a figyelmet a tanulmánya óta megjelent német nyelvű szakirodalmi eredményekre; a hosszabb kiegészítésben kiemeljük a magyarországi historia litteraria-kutatás újabb eredményei közül legfőképpen azokat, amelyek Bod Péter értékelése szempontjából mérvadóak.

Tüskés ismertetése óta egy, ám annál jelentősebb tanulmánykötetről érdemes szót ejteni, amely *Historia literaria: Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert* címmel jelent meg a berlini Akademie Verlagnál.¹⁰⁶ A kötetet egyik recenzense a historia litteraria első monográfiájának nevezi.¹⁰⁷ A tanulmányokban a historia litteraria fogalma kétféle jelentésrétegében fordul elő: jelenti egyrészt azt a fajta kritikus értelmiségi technikát, mely az emlékezetre méltó szellemi teljesítmények regisztrálásához használatos, jelenti másrészt azt az egyetemen oktatott tantárgyat, amelynek keretében a tudás és a tudósok történetét tanítják. A tanulmánykötet három részből áll: az első fejezetben koncepcionális kérdéseket és a historia litteraria programszerűségét tárgyaló tanulmányok olvashatók; a második fejezetbe kerültek a művek kidolgozásával és gyakorlati megvalósításával kapcsolatos elemzések; a harmadik fejezetben a historia litteraria tágabb kontextusához tartozó jelenségeket vizsgáló szövegek kaptak helyet. A kötetből három szerző tanulmányát emelnénk ki. Frank Grunert arról értekezik, hogy a historia litteraria morális célkitűzést fogalmaz meg és annak médiumaként működik, irányt mutat és erkölcsi felelősséget vállal. Grunert azt is kifejti, hogy a „jó könyvekből” áttetsző morál hogyan képes hatékonyvá válni és motiválni a fiatalokat. Martin Gierl a historia litteraria és a felekezeti polémia összefüggéseit vizsgálja, s mindezt párhuzamba állítja az intézményesült kompiláció folyamatával. Hanspeter Marti az alapvetően protestáns jelenségnek tartott historia litteraria katolikus befogadásának példáit elemzi.

A magyarországi historia litteraria kialakulásának, hagyományrendszerének, történetének, műfajainak, szerzőinek vizsgálata és az elméleti háttér megalapozása – ezt Tüskés

¹⁰⁶ GRUNERT-VOLLHARDT 2007.

¹⁰⁷ SAADA 2011.

is megfogalmazta – mindenekelőtt Tarnai Andornak köszönhető. Tarnai máig ható érvénnyel határozta meg az irodalomtudomány és -kritika kutatásának módszereit, lehetséges irányait, és folyamatosan dolgozott a historia litteraria magyarországi történetének és elméletének kidolgozásán. Két alapvető fontosságú tanulmányt írt a magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulásáról és a magyarországi irodalomtörténetírás megindulásáról, egyes historia litteraria-szerzőkkel külön is foglalkozott: rendkívül jelentősek nemcsak kritikai igényű, hanem ismeretterjesztő, tudománynpszerűsítő szövegkiadásai is (*Benkő József levelezése, Rendszerek*, Bél Mátyás művei), és az idekapcsolható szerzők esetében ma is kiindulási alapként számítanak tanulmányai illetve az akadémiai irodalomtörténet általa jegyzett fejezetei.

Tarnai 1961-es programtanulmányában pontosan meghatározta a historia litteraria irodalomfogalmát („egységesen irodalomnak számított mindaz, aminek megírásához, megértéséhez és megítéléséhez tudományos képzettség, eruditio kívántatott”¹⁰⁸) és a historia litteraria kutatásának feladatait is (azt kell „nyomoznunk,” hogy „hogyan, milyen természetű művek regisztrálásával kezdődött a hazai és az egyetemes irodalomanyagának itthoni számbavétele” illetve „hogyan mely fejlődési állomásokon keresztül jutott el a régi vágású irodalomtörténetírás a Pápayval és Toldyval kezdődő új szakaszig”¹⁰⁹). Mindenekelőtt azoknak az elemeknek, jelenségeknek a fontosságára hívta fel a figyelmet és azokat tartotta vizsgálándóknak a régi magyarországi, hungarus tudatú szerzők által művelt tudománytörténetírás egyes ágain belül, amelyek az újfajta, „magyar nemzeti” irodalomtörténetírás kialakulásához hozzájárultak. Az elemzéshez és értelmezéshez az összehasonlító irodalomtörténeti és esztétikai módszert ajánlotta és alkalmazta. Ma már evidenciaként kezelt megfigyelései közé tartozik például, hogy a irodalomtörténet első honi kezdeményezői külföldön dolgoztak; hogy a *Specimen* létrejöttének hagyományosan csak Reimann-Czvittinger összecsapásként számon tartott kiváltó oka valójában egy olyan séma, sőt, irodalomtörténeti közhely, amely visszatérően, itthon és külföldön is megjelenik az irodalomtörténetírások létrejöttének mechanizmusában; hogy a minket érdeklő Bod Péter, bár behatárolt anyagon dolgozott, maganyelvűsége miatt fontosabb szerepet tölt majd be a historia litteraria történetét összegző narratívában, mint jóval alaposabb latinul publikáló kortársai.

Tarnai az irodalomtörténetírás korábbi kutatástörténetéről frappáns összefoglalót adott: „Az egymást követő irányzatok képviselői – ifj. Szinnyi Józseftől Farkas Gyuláig – kivétel nélkül elméletük vezető szempontjai szerint tekintették át a tudományszak történetét: Szinnyi

---

¹⁰⁸ TARNAI 1961, 637.

¹⁰⁹ TARNAI 1961, 637.

pozitívista módon, elsősorban a felgyűjtött anyag mennyisége és minősége szerint ítélte, Farkasnál az irodalomtörténet „a nemzeti szellem öntudatosodásának szerve”, melynek története azonos „a magyar öneszmélés” történetével.¹¹⁰ Arról is részletesen értekezett, hogy a Horváth János-féle „irodalmi tudat”-fogalom egyáltalán nem alkalmazható a *historia litteraria* kutatásában, mert csak a polgári irodalomszemlélet keretein belül értelmezhető. Ebben a kontextusban ejt szót Máté Károly összefoglalójáról, aki Czvittinger lexikonjának formai előzményeit tartotta vizsgálандónak; az egyes, esetlegesen megjelenő formákból azonban nem tudott érdemleges következtetést levonni. Az 1971-es példaértékű tanulmányában a „Czvittinger-problémák” közül az egyik legfontosabb kérdéskört, a magyarországi irodalomtörténetírás geneziséét járta körül, kimutatva a folyamatban a Burius-testvérek kulcsszerepét.¹¹¹

Margócsy István készítette el Tarnai Andor tanulmányainak párdarabját a bennünket legjobban foglalkoztató időszakra, a 18. század második felére vonatkozóan, tanulmánya címében és jegyzetanyagában is utalva a kapcsolódásra.¹¹² Margócsy szerint a magyarországi történelmi hagyomány megismerő funkciójú *számbavétele* zajlott ekkor, ami nem merült ki a pusztá adagyűjtésben és nem egyezett meg a hagyományőrzéssel sem. Az anyag csoportosításában nagyon sokáig uralkodó szerepűnek láttatja a felekezeti elkülönülést, ám felhívja a figyelmet azokra a fontos átmeneti formákra, amelyek „már nem egyház-, hanem egyházi literatura történetet adnak,”¹¹³ mint például Bod *A szent bibliának historiája* (Szeben, 1748) című kötete. Ugyanakkor a *historia litteraria*ákban megfigyelt egy határozott, a felekezeti, földrajzi, tudományos megoszlásokon felülemelkedő szemléletbeli homogenitást. Ennek egyik eleme például az írástudás, az írás mint anyagi dolog, a betűk történetének feldolgozása, amelyben gyakran jelent meg, mint például Bod Péternél is, a nagyon archaikus, bibliai előzményekre visszautaló történeti gondolatmenet. Többi elemei közé tartozik a nyomtatás, az iskolák, könyvtárak, találmányok története, valamint helyet kapnak a kultúrát elősegítő személyek is. Ezekben a művekben nem az irodalom a téma, hanem az irodalom feltételeinek, létezmódjának és eredményeinek rögzítése. A folyamatok szerinte akkor kezdenek a modern irodalomtörténetírás felé mutatni, amikor fontossá válik az egyéni teljesítmények leírása, emelkedni kezd az egyes személyiségek, egyes művek egyéni becse.

Holl Béla *A historia litteraria magyarországi története* címmel tett közzé egy átfogó,

¹¹⁰ TARNAI 2004, 5.

¹¹¹ TARNAI 2004, 32–87; A „Czvittinger-problémák”-ról lásd 33–34.

¹¹² MARGÓCSY 1984.

¹¹³ MARGÓCSY 1984, 294.

ám aprólékos és finom megfigyelésekkel teli tanulmányt, amelyben a korábbi kutatásokhoz képest erőteljesen kihangsúlyozza a historia litteraria szerepét a későbbi bibliográfiák létrejöttében.¹¹⁴ Fontos eredmények fűződnek Szelestei Nagy László nevéhez, aki a magyarországi tudományszervezési törekvéseket és az akadémiai mozgalom történetét dolgozta fel 1770-ig, feltárva a pozsonyi, bécsi és egyéb magánkezdeményezéseket, illetve szervezkedéseket.¹¹⁵ Több tanulmányt közölt a tágabb értelemben véve a historia litteraria hagyományába tartozó magyarországi szerzőkről, úgymint Bél Mátyásról, Weszprémi Istvánról, Koller Józsefről, stb.¹¹⁶ Bél Mátyás esetében magas szintű felekezeti tudományos együttműködés szálait tudta kimutatni. Weszprémi Istvánnál a széleskörű levelezésben fellelt adatokból következtetett a *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia* formálódására. Ezenkívül Tarnai Andor halála óta szerkeszti a Magyarországi tudósok levelezése című sorozatot, melynek Bél Mátyás- és Weszprémi István-kötetét (ez utóbbit Vida Tivadar hagyatékából) rendezte sajtó alá.¹¹⁷

A Tarnai Andor által elkezdett kutatások jelentős állomása volt a 2004-ben halálának 10. évfordulóján rendezett konferencia *Historia litteraria a XVIII. században* címmel. A konferenciához kapcsolódóan megjelent Tarnai historia litterariáról írt tanulmányainak és egyéb írásainak összegyűjtött kötete, továbbá online hozzáférhetővé vált az *Irodalomtörténetírás Magyarországon a XVIII. században* című válogatott bibliográfia. A konferencia anyagából megjelent vaskos kötet témájához méltó bőséggel vonultat fel a maguk nemében egészen kiváló esettanulmányokat: elsőként olvashatunk benne teljes tanulmányt Seivert, Belnay, Schedius, stb. műveiről. Tüskés Gábor kötetbeli előszava (Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez: Konceptiók, módszerek, kutatási lehetőségek) nemcsak a benne olvasható kutatástörténeti összefoglalóként jelentős, hanem a főként német nyelvű szakirodalom áttekintésével több rendben kínál új szempontokat az irodalomtudomány 18. századi előzményeinek vizsgálatához: ismerteti a releváns eredményeket a téma korai történetéhez; elemzi a különféle historia litteraria modelleket; felhívja a figyelmet a historia litteraria illetve a polihistorikus törekvések oktatásbeli fontosságára a német egyetemeken, és (Tarnai Andor nyomán) kiemeli Daniel Georg Morhof jelentőségét. Tüskés nagyszabású programot is megfogalmaz: az előszó lezárásaként a 18. századi irodalomtudomány és -kritika feldolgozásának három kötetre tervezett vázlatát olvashatjuk (első kötet: a magyar irodalomtörténetírás kialakulása; második kötet:

---

¹¹⁴ HOLL 2000.

¹¹⁵ SZELESTEI 1989a.

¹¹⁶ A témába vágó tanulmányok külön kötetben: SZELESTEI 2010.

¹¹⁷ BÉL 1993 és WESZPRÉMI 2013.

irodalomelméleti- és kritikai törekvések; harmadik kötet: irodalomtörténet és -elmélet, kritika, irodalmi gyakorlat és közönség kapcsolatrendszer).

A magyarországi historia litteraria hagyományrendszerének mélyebb megértéséhez legújabbán Thimár Attila egymásra épülő publikációi (köztük az előbbi kötetbeli) adnak fontos fogódzókat. Alapvető meglátásai közé tartozik, hogy a historia litterariából a nemzeti irodalomtörténetírás felé vezető folyamatot nem írhatjuk le teleologikus linearitásként,¹¹⁸ és ez esetben nem tekinthetjük teljesen megegyezőnek a vizsgált művek körét, sem a vizsgálat irányát, továbbá lényegi különbség látszik a célok és funkciók a tekintetében: míg a historia litteraria szerzői különféle műfajokban a múlt kulturális örökségének minél több és minél jobb adattal illusztrált számbavételét tűzték ki célul, addig az irodalomtörténetírások narrációjában a 19. század elejétől kezdve a nemzet önreprezentációja és a kanonizációs törekvések fogalmazódnak meg. Teljesen egyet tudunk érteni azzal a megfigyeléssel, hogy a historia litteraria hagyománya, az egyes művek motivációit és funkcióit vizsgálva egyáltalán nem tűnik egységes szerkezetűnek,¹¹⁹ az egymásra való hivatkozási láncolat pusztán annak a jelzése, hogy az adott szerző otthon van tudományterületén. Tarnai Andor gondolatának („a felekezeti elemekben a hitviták továbbélését érhetjük tetten”) Thimár-féle továbbvitele alapozza meg Bod munkájáról valott felfogásunkat: a felekezeti elemek a saját közösség érdekében kifejtett propaganda, illetve a közösség legitimációjának céljait szolgálják. Thimár ide kapcsolódó, fontos megállapítása továbbá, hogy Bod nem „egy ellenbeszéd diskurzusvonalai” mentén készíti el művét, hanem elsősorban a hazai közönséget szeretné megnyerni a művelődés fejlesztése ügyének.¹²⁰ Thimár e legutolsó gondolatával finoman kimozdítja Bod művét a vindikatív jegyeket és gesztusokat tartalmazó, elsősorban a külföldiek meggyőzését célzó historia litteraria sorából.

Végezetül egy iránymutató gesztust kell megemlítenünk: Kecskeméti Gábor a 16. század végének retorikai hagyományát vizsgáló monográfiájának zárófejezetében ad feladatot a magyarországi historia litteraria hagyományának vizsgálatához. Kecskeméti egyértelműen megfogalmazza, hogy a literatúratörténeti művek esetében is kulcsfontosságú a retorikai szempontú vizsgálat: „...a történeti regisztráció utilitarisztikus célja a maga buzdító motivációival, valamint a regisztrálható anyag hiánya vagy szűkös volta, a belőle következő panasz és a szomorú állapotok meghaladására való ösztönzés együttesen azt idézik elő, hogy a regisztrálás hazai formáit igen nagy erővel szállják meg a tropikus jellegzetességek. Ez

¹¹⁸ Lásd THIMÁR 2004; továbbá THIMÁR 2006; HEGEDŰS 2009.

¹¹⁹ THIMÁR 2006, 73.

¹²⁰ THIMÁR 2006, 75.

egyértelműen ugyanabba a retorikai univerzumba tolja a literatúratörténeti műveket, mint amelyben a literatúratörténet forrásai állnak, és a komplex retorikai elemzést, azt hiszem, esetükben is múlhatatlanul szükségessé teszi.”¹²¹

---

¹²¹ KECSKEMÉTI 2007, 463.

3. Kompiláció és excerpálás: forráshasználati és módszertani példák

Bod Pétert a késő-barokk évtizedek legnagyobb magyar tudósaként tartjuk számon úgy, hogy az életművének jelentős hányadát kitevő kéziratait jórészt csak hírből ismerjük. Ahogy azonban a szakirodalmi összefoglalóból kitetszik, a legújabb kutatás megkezdte a mostanáig feldolgozatlan, illetve korábban csak felületesen ismertett kéziratok tanulmányozását és figyelembe vételét. A Bod által vezetett különféle hivatali és személyes feljegyzések, lajstromok és diáriumok alapján Bod Péter új arcát kezdjük megismerni: egy, a gazdaság ügyeit rendkívül tudatosan intéző, aktív gyülekezeti lelkész alakja bontakozik ki.¹²² Ahhoz, hogy jobban értsük Bod programját a 18. századi historia litteraria hagyományrendszerében, ezzel egyidejűleg az eddigieknél jobban tudatosítanunk kell azt is, hogy Bod annak a korabeli tudóstípusnak a tipikus megtestesítője, aki mások műveinek felhasználásával (másolásával, fordításával, kivonatolásával) hozza létre sajátjának vallott alkotásait. Az alábbi fejezetben Bodnak a módszerre, az excerpálásra és kompilálásra vonatkozó önreflexióiból indulunk ki, majd három rövid esettanulmányban, szövegszinten mutatjuk be e munkamódszer jellegzetességeit.

Meglepő, hogy a különféle műfajú szövegek kapcsán Bod Péter mennyire egységesen nyilatkozik metodológiájáról. Ha általános módszertani megjegyzéseit igyekszünk áttekinteni, a legtöbb ilyen jellegű utalást a prelimináriákban találjuk. Egyértelműen a jól ismert excerpáló-kompiláló olvasási-szerkesztési módszerek felvállalását láthatjuk, és Bod életművéből a legkülönbélebb műfajokhoz tartozó előszavakból állíthatunk össze egy ahhoz hasonló szöveggyűjteményt, amelyet a prédikációskötetek előszavaiból vett idézetekből válogatott össze Maczák Ibolya.¹²³ Bod az *Isten vitézkedő anyaszentegyháza* előszavában röviden leírja a kompiláció folyamatát: „gondolkodtam vólt arról, hogy Magyar nyelvre forditanék valami Ecclesiái Historiát; de minekutánna egy néhányat egybenszedtem vólna, hogy a’ jobbikat elválasztanám, azokat megvizsgálván helyesebbnek itéltem, hogy a’ sokból formálnék egyet, a’ melly lenne Nemzetünknek könyvetlen állapotjához alkalmaztatott, és ekképen készitetett ez az Ekklesiái Historiának rövid summátskája.”¹²⁴ Érdeemes ebből a szempontból újraolvasni a *Magyar Athenas* ajánlólevelének jól ismert sorait is: „Több hús esztendejénél hogy ezen végre a’ mint a’ dolgokra keresve vagy történetből akadtam Jegyezgetéseket kezdettem tenni... Nem-

¹²² Ehhez vö. GUDOR–KURUCZ–SEPSI 2012, legfőképp Gudor Botond és Veres László tanulmányai.

¹²³ MACZÁK 2010, 26–28.

¹²⁴ BOD 1760b, 5 [kiemelések tőlem, B.A.].

is egy embernek tehetségéhez való, hogy mindent *lásson, megolvasson és rendbe szedjen*: mások ezen a ’ nyomon járván többre mehetnek. Én valamire érkezhettem, ide *egybe szedtem* hogy a’ kinek tetszik, végye hasznát.”¹²⁵ Míg az egyháztörténet kész szövegek fordításából-összegyűréséből áll elő, az *Athenas* esetében könyvekből kiírt jegyzetek szolgáltatják az adatokat az életrajzokhoz. Egyed Emese hívja fel a figyelmet arra, hogy Bod az önéletírásban is kompilál: E/1 személyű narrációjába rendre vendégszövegeket illeszt (pl. okmány, levél).¹²⁶ De nem szükséges még az előszavak szintjére sem mennünk, hogy az adott mű összeállításának mikéntjére kulcsot kapjunk, a szerző legtöbbször már az alcímben utal erre: a *Szent Hilárius* például a címlap szerint „egybeszedeggettvén” készült, akárcsak a magyar nyelvű egyháztörténet („az isten magyar népének hasznára egyben szedegettetett”), az *Athenas* („sok esztendő-k-alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedeggetett”), a *Smirnai Szent Polikárpus* („ez Keresztyénségben vég-szegelet, sokszor Tatár égette, Török hammazta Országnak szennyes kö-porai közzül egybe-szedeggetett”), és a *Szent Heortokrates* („a’ szava bé-vehető hiteles Irokból egybe-szedeggetett és Magyarra fordítatván közönséges haszonra intéztetett”). A *Judicaria fori ecclesiastici praxis* címlapján azt olvashatjuk, hogy „quem propriis et volentium usibus concinnavit,”¹²⁷ a magyarországi református egyház története is ugyanígy készült: „ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis, collecta studio et labore.”¹²⁸ Mindegyik idézetben közös az egybeszedés-egybeszerkesztés motívuma, amelynek egymást követő fázisai is elkülöníthetők: az olvasmányok kiválasztása, a jegyzetelés, a nyersanyag struktúrába rendezése, az új szöveg létrehozása. Bod módszertani reflexiói mellé állíthatjuk megerősítésképpen Benkő József megfigyelését is, aki a *Transsylvania*ban közölt életrajzban fontosnak tartja kiemelni, hogy Bod „erat [...] in lectione et auctione Bibliothecae suae indefessus.”¹²⁹ Ez az alapfeltétele a kompilációs műveleteknek.

A kompilációs olvasás-szövegszerkesztés 17–18. századi, elsősorban a prédikáció műfaján belüli magyarországi gyakorlatát legújabbán, komplex módon Maczák Ibolya vizsgálta. Bod művei szempontjából Maczák Ibolya két feltételezését érdemes megfontolni. Az első szerint (amely jórészt idegen nyelvű szakirodalmi megállapításokon alapul) „valószínű, hogy a kompiláció számos műfajt érintett,”¹³⁰ továbbá (és ez a megállapítás Bod Péter életműve szempontjából még nagyobb jelentőséggel bír) Maczák szerint elképzelhető fordítások

¹²⁵ BOD 1766.

¹²⁶ EGYED 2007, 7–8.

¹²⁷ BOD 1757, címlap.

¹²⁸ BOD 1888, címlap.

¹²⁹ BENKŐ 1778, II, 464.

¹³⁰ MACZÁK 2010, 10.

kompilációs felhasználása is.¹³¹ Az egyházi műfajokon túl elsőként nyilvánvalóan az egyháziakkal rokon műfajok esetében merül fel a kompilációs technikák vizsgálatának igénye, így például az egyháztörténettel rokonságban lévő historia litterariáknál. Nemrég Bátor Anna Wallaszky Pál historia litterariájában elemezte meggyőzően a kompilációs olvasás nyomait.¹³² Egyértelmű, hogy Bod Péter esetében is az életmű egészét meghatározó munkamódszerként kell számolnunk a kompilációs olvasási-szerkesztési technikákkal, és érdemes ennek fényében újragondolni az életművet. Annál is inkább, mert a nem adatgyűjtést vagy szövegkiadást, hanem összefüggő narrációt tartalmazó magyar nyelvű Bod művek közül újabban több esetben sikerült azonosítani latin nyelvű alapszövegeket, valamint a fennmaradt kéziratok is bőséges anyagot és utalást szolgáltatnak az olvasott-kijegyzetelt szövegek sokszor jelzés nélküli, vagy hiányosan jelzett újrafelhasználásának állandó gyakorlatára. Ezekre a jelenségekre hozunk példákat a következő három alfejezetben: először Bod fordítói módszereit mutatjuk be a *Kősziklán épült ház ostroma* elemzésével, majd a *Szent Hilárius* utolsó, örökkévalóságról szóló fejezetének forrásait vizsgáljuk, végül *A historiakra utat mutató magyar leksikon* forrásainak ismertetését követően egy Bod műveiben alapvető forrásnak bizonyult kézikönyv, Johann Jacob Hofmann *Lexicon universale*jának felhasználására hozunk példákat az életműből.

---

¹³¹ MACZÁK 2010, 167.

¹³² BÁTORI 2014.

3.1. Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*ből

A *Kösziklán épült ház ostroma*, Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiam Hungariorum* című latin nyelvű emlékiratából, a 18. század egyik sikerkönyve volt annak ellenére, hogy nyomtatásban csak 1866-ban jelent meg.¹³³ A mű kéziratos másolatokban terjedt, könyvtáraink és levéltáraink ma is számos korabeli másolatát őrzik. Budapesten tizenhárom kéziratot jutottunk hozzá,¹³⁴ s a vidéki könyvtárak (Pápa,¹³⁵ Debrecen,¹³⁶ Sárospatak,¹³⁷ Csergő,¹³⁸ Kecskemét¹³⁹) és az erdélyi gyűjtemények további példányokat őriznek. Bod autográf kéziratát nem ismerjük. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában van egy Bethlen Kata könyvtárából származó másolat, Szilágyi Sándor adománya, amely mikrofilmen hozzáférhető az MTA Mikrofilmtárában.¹⁴⁰

A fordítás népszerűségének számos oka volt. Elsőként említhetjük, hogy a szerteágazó gályarab-irodalomból Kocsi Csergő 1676-os írása lett az egyik alapmű, a gyászévtized „monográfiája”,¹⁴¹ melyet kezdetektől sokan forgattak és idéztek. Már a 17. század végéről ismerjük töredékes hazai fordítását.¹⁴² A teljes szöveg átültetése mellett Bod változtatásai, kiegészítései jelentősen hozzájárultak a jobb érthetőséghez és használhatósághoz, s elősegítették a szöveg terjedését. A fordítás ezenkívül időszerű jelentést hordozott. Az 1730-as évek végének politikai eseményei sokban emlékeztettek az évtizedekkel korábbiakra: protestáns főurakat és papokat vetettek börtönbe, koholt vádak alapján próbálták elítélni őket. Az elfogottak között volt Szigeti Gyula István erdélyi püspök, Bod korábbi teológiai professzora. Bod a fordítás alcímében így utalt a mű aktualitására: „a magyarországi protestáns ekklesiák nyomorgatások [...] magyarra fordított MDCCXXXVIII siralmas esztendőben.” Ajánlólevelében „veszedelemnek napjai”-t és „szomorú napok”-at emleget, sőt, nyíltan megfogalmazza a szövegben leírt és a jelenben tapasztalható események közti hasonlóságot: e

¹³³ BOD 1866.

¹³⁴ Országos Széchényi Könyvtár (Quart. Hung. 397, 410, 1045, 1060, 1107, 2152, 2669, Fol. Hung. 939, 942); A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára (K-1 227, K-1 723); Evangélikus Országos Levéltár (V. 30a, V. 30b).

¹³⁵ Jelzetek: 88. 0.56.d, 89. 0.56.e, 90. 0.56.f.

¹³⁶ Jelzetek: R 449/p, R 607/38, R 622, R 623, R 623/a, R 748.

¹³⁷ Jelzetek: Kt. 60., Kt. 76.

¹³⁸ Jelzet: K. 204.

¹³⁹ Jelzet: K. 153.

¹⁴⁰ Jelzet: A 8858/IV.

¹⁴¹ Pl. MOKOS Gyula írja Kocsi Csergő Bálintról: „a magyar protestánsok keserves évtizede monográfiája.” Ld. MOKOS 1892, 358.

¹⁴² A debreceni könyvtár egy 17. századi kéziratos fordításrészletet őriz. Vö. MAKKAJ 1976, 23.

„szomorú historiának kezdete igen megegyez, ha ki rá figyelmez, ez jelen való esztendőben történt kedvetlen dolgokkal, mert akkor is a törökkel hadakoztak és a rebellióknak neve alatt fogták el az urakat és papokat.”¹⁴³ Bár az ártatlanul bebörtönzötteket rövidesen szabadon engedték, az ily módon aktualizált fordítás még évtizedekig csak a második nyilvánosságban kaphatott helyet.

A *Narratio brevis* alapján készített *Kösziklán épült ház ostroma* Bod Péter első fennmaradt munkája. 1732-ben húszévesen, három év felsőbányai tanítóskodás után visszatért Nagyenyedre, hogy tanulmányait lezárja. Erről az időszakról a következőket írja az *Önéletírás*ban: „Viseltem a kollégium kebelében néhány tisztséget is. Igy az 1736. évben a kollégium könyvtárának gondozásával voltam megbízva, az 1737. évben pedig mint a héber nyelvben az első (praeses) azt a feladatot kaptam, hogy a diákoknak adjam elő Sichardus nyelvtanát.”¹⁴⁴ Bod életrajzirói nem szenteltek elég figyelmet ennek a második nagyenyedi időszaknak, annak ellenére, hogy a Bethlen Katánál később ellátott könyvtárosi feladatokhoz itt szerezte az alapképzést. A leydeni ösztöndíjhoz írt nagyenyedi ajánlólevélben annyi olvasható, hogy „rendes és hasznos bibliothecarius volt.”¹⁴⁵ Bod egyik későbbi leveléből kitűnik, hogy a könyvtár 1711-es pusztulásától a harmincas évek közepéig nem foglalkozott senki komolyan a kollégium könyveivel. 1765-ben Sinai Miklósnak írja: „azon Bibliothékának leg első rendbe szedője annak idejében én voltam...”¹⁴⁶ Ugyanebből a levélből tudjuk, hogy Bod jó huszonöt év távlatából is fel tudja idézni a Nagyenyeden kezébe került könyveket: Sinai kérdésére magabiztosan tudósít a debreceni professzor által keresett egervölgyi hitvallásról.

Az egyik könyv, amelyet Bod könyvtárosként nemcsak katalogizált, hanem kétséget kizáróan sűrűn forgatott is, Debreceni Ember Pál egyháztörténete Friderich Adolf Lampe kiadásában, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* címmel.¹⁴⁷ Ismeretes, hogy Ember Pál kézírata Daniel Ernest Jablonski közvetítésével került Lampéhoz, aki átcsoportosította és rendszerezte a kézirat egyes részeit, majd szögletes zárójelben javította, kommentálta a szöveget.¹⁴⁸ Az elkészült kötetnek három fő része lett: a reformáció előzményeinek története, az *Annales* című kronológiai áttekintés 1518-tól 1725-ig, és a „szemléletes megértést szolgáló” iratok. Ezek közül az első, a *Geographica situatio*, Magyarország református egyházi szervezetét mutatja be megyénként, aprólékos

¹⁴³ BOD 1866, 9–10.

¹⁴⁴ BOD 1940, 87–88.

¹⁴⁵ BOD 1940, 89.

¹⁴⁶ VARGA 1985, 28.

¹⁴⁷ LAMPE 1728. Debreceni Ember Pál művének magyar fordítása: DEBRECENI EMBER 2009.

¹⁴⁸ A részletekhez lásd RITOÓKNÉ 1973.

részletességgel. A második, rövidebb fejezet káptalani dokumentumokat tartalmaz. A harmadik fejezetben található az egyházi ünnepek leírása, a negyedikben a bibliafordítások és az egyházi énekgyűjtemények története. Az ötödik fejezetbe került Kocsi Csergő Bálint emlékirata,¹⁴⁹ de ismeretlen okból a tizenkét fejezetből csak az első kilenc. A kötetben Lampe jegyzetein kívül az emlékirat is kiegészítés: nem Debreceni Ember Pál kéziratából származik, hanem Lampe illesztette az egyháztörténet egyéb dokumentumai közé. Ritoók Zsigmondné feltételezése szerint az 1722-ben Utrechtben megállapodott Kocsi Csergő István, a gályarab lelkész fia jutatta el a kéziratot Lampénak.¹⁵⁰ Kocsi Csergő Bálint autográf kézírata ma Sárospatakon található,¹⁵¹ de Bod egyértelműen a Lampe-féle csonka szöveggel dolgozott – az emlékirat eredeti kéziratával ezért nem foglalkozunk.

Bod Péter fordítása a Bethlen Katának címzett ajánlással kezdődik.¹⁵² Az ajánlólevélben – többek között – a fordítás „elveiről” ír: „Ez historiát, nem tudván légyen-e valahol magyarul vagy nem? szomoru napokban magyarra fordítottam, néhol adván hozzá másunnan is világosításnak okáért, és hogy a benne levő dolgok inkább szem eleibe akadjanak, laistromba szedtem: e mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket, lévén egyszínű materia. E felett: minthogy szokták mondani az ellenkezők, hogy a XV seculumban csak a tudatlan község, a föld aljassa vette volt be a reformatiót, egyszer és másszor, együtt és másutt a könyvekből jegyzettem meg azokat a nagy familiákat, melyek reformálódván a reformatiót elősegéllették (elhiszem hogy sokkal többen is vannak) Magyarországon és Erdélyben.”¹⁵³ Bod egyértelművé teszi, hogy szövege – mint minden korabeli fordítás – nem pusztán tolmácsolás, hanem átdolgozás; hogy több helyen hozzátett az eredetihez; hogy tartalomjegyzéket és összesítéseket készített, továbbá kiegészítette a megpróbáltatások sorát, és meg nem nevezett forrásokból összeállította a reformációt előmozdító családok névsorát.

A szigorú értelemben vett fordítás, a főszöveg átültetése a fordítás első részében pontos. Bod az első oldalakon hűen fordít, mondatszerkezetei sokszor az eredeti mondatokét követik.¹⁵⁴ A huszonhatodik paragrafustól kezdve azonban elhagy rövidebb-hosszabb részeket, adatokat, egy-egy mondatot, sőt, később egész bekezdéseket. A felsorolásokban nem tartja meg az összes

¹⁴⁹ LAMPE 1728, 746-919.

¹⁵⁰ LAMPE 1728, 368.

¹⁵¹ Kt. 217 jelzeten.

¹⁵² Bod ekkor már évek óta Bethlen Kata alumnusa volt.

¹⁵³ BOD 1866, 10.

¹⁵⁴ Pl. „Hinc factum ut Reformatis honores etsi dignis tamen non conferrentur, imo collati saepius eripiebantur.” (LAMPE 1728, 747.) = „Innen lett az, hogy a reformátusoknak, noha arra méltók volnának, a tisztségek nem adatnának; sőt inkább azoktól sok helyeken megfosztatnának.” (BOD 1866, 11.); „Necdum Nobilium et Magnatum vexatio perfecta erat, cum jam Pastores Ecclesiarum aggrediuntur.” (LAMPE 1728, 750.) = „Még az uraknak s nemeseknek vexájokat el nem végezték vala, hogy a papok üldöztetéséhez kezdének.” (BOD 1866, 17.)

elemet, sokszor mellőzi a Kocsi Csergő által előszeretettel használt óra- és napszakjelzést. A hosszabb, részletező leírásokat mellőzi, helyettük a fontosabb eseményekre vagy érdekes történetekre összpontosít. A mű második felét hiányosan fordítja, szinte rezümét ír. Például az eredeti szöveg hat bekezdését sűríti a 85. paragrafusba. Több példát lehetne hozni arra a módszerére, ahogy a latin bekezdések szerkezetét, a kezdő és a záró mondatokat átülteti magyarra, a bekezdés középső részét azonban elhagyja, így rövidítve a szöveget (és a vele való munkát is).¹⁵⁵ Összehasonlítva a latin és a magyar szöveg terjedelmét, Bod fordítása észrevehetően rövidebb az eredetinel.

A kihagyásokkal ellentétben a betoldások könnyen áttekinthetők és nagyon jellemzőek a későbbi tudásra. Többször általa ismert neveket illeszt a Kocsi Csergőnél névtelenül közölt történetbe. Megnevezi például Esterházy Pál első feleségét, Orsolyát; vagy a gályarabokat vigasztaló levélírók közül Zaffius Miklóst. A történetek szereplőit sokszor minősíti. Kelio Miklósról azt jegyzi meg, hogy nála „kegyetlenebb, Diokletianus természetű ember még a krimérai tatárok között sem termett.”¹⁵⁶ (A Diocletianus-hasonlat egy későbbi példában ismét felbukkan.) A jellemzésekben legtöbbször bibliai párhuzamra hivatkozik: a jezsuitákat egy helyütt Bálámoknak nevezi, akik annyira megverték a szerencsétlen rabokat, hogy „a számárt is bolond emberhez illő dolog lett volna úgy megverni.”¹⁵⁷ Egy másik helyen Pilátusnak, Heródesnek, Kajafásnak mondja a Jézus Társasága papjait,¹⁵⁸ a bálványimádó katolikusokat pedig a pogány ezüstművessel¹⁵⁹ azonosítja az Apostolok cselekedeteiből.¹⁶⁰ Báthory Zsófiát a zelóta jelzővel látja el, Zaffius Miklóst pedig Nehemiáshoz hasonlítja.¹⁶¹ A bibliai mitizációra jó példa még az emlékirat utolsó része. A latin eredeti Michiel Adrianson de Ruyter admirális és Harsányi István gályarab prédikátor párbeszédével ér véget,¹⁶² Bod a magyar nyelvű

¹⁵⁵ Pl.: „Gocs Mihály ott [Capuában] vevén észre, hogy közel vagyon megoszoltatásának ideje, elbucsuzék szenvedő társaitól, kiket az állhatatosságra inte [sic!], azután egy parasztszekerem vitetvén meghala az utban, a szekérről levették s ott hagyák a földszinen. Hogy pedig a tengerpartra érkezének berekeszték egy sáros pinczébe az elnyomorodott rabokat.” – BOD 1866, 110, v.ö. LAMPE 1728, 888: „Capuae *Michael Gots*, longo itinere fessus, certus moriendi, valedicit Fratibus: subsequenti die in via qua itur Capua Aversam, rustico plaustro injectus, moritur; extra Aversam inspectantibus reliquis captivis mortuum cadaver dejicitur et secus viam derelinquitur. Aversae per duos dies in quodam stabulo permanent. Inde a Capua *Stephanum Fileki*, fame, siti, et verberibus consumptum, et ita deformatum, ut contueri quis ipsum horreret, brachiis apprehensum, usque Neapolim deportant. Neapolim septima Maji ingressi, in platea quadam subsistere coguntur, et in pulvere haerentes omnium libidini exponuntur. Illinc deducuntur in portum Maris, et conclusi, lacunoso cuidam cellario, ad vesperam ibidem sine ullo diurno manent.”

¹⁵⁶ BOD 1866, 70.

¹⁵⁷ BOD 1866, 83.

¹⁵⁸ BOD 1866, 92.

¹⁵⁹ Bodnál Porfirius, helyesen: Demetriosz.

¹⁶⁰ BOD 1866, 91.

¹⁶¹ BOD 1866, 13, ill. 115.

¹⁶² „Reverendus Stephanus Harsányi cum pro tanto beneficio, et hoc improvisa salutis procuracione dignas gratia vellet agere, Excellentissimus Heros recusat. Non opus est inquit Vir Reverende ut nostra beneficia extollas: non

változatban hozzátesz még két záró mondatot: „Legyen azon dicséretes emlékezete Ruyter Adorján Mihálynak a magyarok előtt a gályán nyomorgó papok megszabadíttatásokért, mi Ebedmélek szerencsenek a Jeremiással cselekedett irgalmasságáért. Jer. 38. 7. 8. Itt lőn a Pozsonyba cizáltatott papok szenvedésének vége.”¹⁶³ Az áldás-formulában Bod azt az Ebed-Meleket állítja párhuzamba Ruyter admirálissal, aki kihúzta Jeremiást a ciszternából, míg a gályarab prédikátorokat a bajba jutott prófétával azonosítja.

A szövegben felbukkanó személyekről Bod néha egész történetet, olykor anekdotát közöl. Zaffius Miklós tevékenységét a gályarabok megmentéséért hosszan részletezi.¹⁶⁴ Másutt a komáromi lelkészgyilkosság részleteibe avatja be az olvasót. Az eredeti szöveg csak egy mondatban tudósít az emberölésről: „Vir quidem vivicumburio, mulier vero gladio”. Bod ezt a következőképpen bővíti: „...a papot a körülötte forgolódó jésuita, Diocletianusnál is kegyetlenebb sz. atya az hóhérrel megberetváltatta, azután forró olvasztott onot öntetett fejére ezt mondván: »tölts rá az ő fejére a sz. olajt, mert méltó ő ilyen drága kenetre«, vásznat viaszban és kénköben és szurokban megmártván a mezitelen testén meggyújtotta, és így sütögette, míg így aztán egészen is megégette, az asszonynak pedig fejét vétette...”¹⁶⁵ Ugyanitt a bevezető részben Bod beilleszti a reformáció üldözöi közé Báthory Zsófia nevét, akinek szörnyű tetteit hosszan sorolja. Lampénál az 1670-es évek eseményei között több példát talált a hajdani fejedelemasszony vallási túlkapásaira, a következő történet azonban nincs meg a *Historia Ecclesiae Reformatae* szövegében. Báthory Zsófia „...midőn a Krisztus asztalához járult, a főasszonyok szokások szerint palástjával ábrázatját elfedvén az úr vacsorájában való kenyeret kebelébe bocsátotta, melyet azután Patakon keszkenőbe kötve Sámbar jésuita előtt megmutatván annak bizonyására, hogy szóval eltagadott vallásához szive állhatatos volt, a pervátába vetette volna; de Sámbar azt nem engedte, hanem elégette...”¹⁶⁶

Külön figyelmet érdemel Bod leghosszabb betoldása Báthory Zsófia előbb említett kedvencéről, Sámbar Mátyásról. A gályarabságra ítélt prédikátorokat fogvatartóik válogatott módszerekkel próbálták hitehagyásra bírni, s ehhez egyik eszközük Sámbar Mátyás volt. A következő részlet a bevezető mondat kivételével Bod Péter saját betoldása: „Eljött vala ezeknek megtérítetésekre Sámbar Mátyás is, kinél akkor Magyarországon hiresebb térítő theologus jezsuita nem vala; ez a Sámbar az, a ki ellen Matkó Vásárhelyi István Fővényen épült ház

---

enim Dei solum est instrumenta suimus. Deo qui horum omnium author extitit, gratias agatis. Dicit Stephanus Harsányi: Excellentissime Domine, etiam instrumentis Dei, debiti honores non sunt intervertend.” – LAMPE 1728, 919.

¹⁶³ BOD 1866, 133.

¹⁶⁴ BOD 1866, 113.

¹⁶⁵ BOD 1866, 15.

¹⁶⁶ BOD 1866, 13.

*romlása nevű könyvét, és a Bányász csákánynyát irta; ismét a kinek disputatióban két első fogait kivonatta volna, mert ez felfuvalkodván azzal, hogy néhány együgyüebb atyafiakat levén ő nagy sophisticus csalárd beszédű ember a disputálás közben, szóval elnyomott és meggyőzött volna, ki hívja Matkót is olyan conditióval, hogy a melyik meggyőzöttetik, feje veszzen el; reá áll az is tudván miben áll az ő mestersége; birák rendeltetvén hozzá fognak a discursushoz, csakhamar elfogatik a Sámhárnak nyelve; azért adják a birák a hajduk kezébe, hogy elvigyék, és a mely sententiát maga kívánt magának exequálják; megnyeri nagy instantiájával a győzedelmes fél, hogy maradjon meg élete, csak épen a közelebb álló kovácstól hozattatván egy kovácsfogót örök emlékezetre huzattassék ki első két foga, így meggyaláztatván dolgára bocsáták.*¹⁶⁷ Ez a rész nagyon elüt a fordítás másutt gördülékeny, érthető szövegétől. A fogalmazás dőcög, a tagmondatok nehézkesen kapcsolódnak, s az összefüggések csaknem követhetlenné válnak a többszörösen összetett mondat szerkezet miatt. Holott Bod Péter itt is latin szöveget kivonatolt. Az anekdota forrása a *Historia Diplomatica de statu Religionis Evangelice in Hungaria*¹⁶⁸ című gyűjtemény, de Bod ezt majd csak az *Athenasban* tudatja. A Sámháranekdota ugyanis idővel egyik kedvelt története lesz, és akárhányszor leírja Sámháran vagy Matkó nevét, nem hagyja ki a fogvesztés történetét sem. Az *Athenasban* a Vásárhelyi Matkó Istvánról szóló lexikoncikkben beszéli el ismét,¹⁶⁹ és ugyanott Sámháranál is előadja az incidenst: „A Vallás felett való tzivódásban, emlékezetben maradt iránta, hogy fogadásból a fogát el veszttette volna. (a) [Histor. Diplomatica. Pag. 64. 65.] Azt akár veszttette s akár nem, de jó és kedves híret nem hagyta maga után.”¹⁷⁰ Bod mindkét *Athenas*beli előfordulásnál jelzi, hogy a történet hitelessége kérdéses. Ezt a fordításban még nem teszi meg.

A betoldásban a Sámháran gúnyoló anekdota mellett figyelemre méltó Vásárhelyi Matkó István egyik cím szerint említett könyve. A Felsőbányán eltöltött három év alatt Bod feltehetően hallott hajdani prédikátor elődje tevékenységéről és heves vitatkozó kedvéről, s utóbb műveit is forgatta. A *Fövényen épitetett haz romlása; avagy Három kérdések körül gögösen futkározó SAMBAR MATYAS ina szakadása* (Szeben, 1666) című vitairat azért fontos, mert kulcsot ad Bod Péter címválasztásához. A *Kösziklán épült ház ostroma* egyértelműen a *Fövényen épitetett*

¹⁶⁷ BOD 1866, 93. Az eredeti latin szövegből hiányzó részt dőlt betűvel szedtem. – V.ö. LAMPE 1728, 851.

¹⁶⁸ Okolicsányi 1710.

¹⁶⁹ „Erről [Matkó Istvánról] íratik a Diplomátika Históriában az hatvan 5-dik levélen erősítvén azt más írások is, hogy Sámháran Mátyás Missionárius Jesuitával Felső Bányai Pap-korában disputálván a Hit Ágazatiról Köz-birák előtt, olyan konditzióval: hogy a ki meg-győzetik fejét veszesse el; a mely konditziót tett fel és kívánt Sámháran, de Matkó-is könnyen reá állott. Sámháran meg-győzetvén, fejét hogy el veszesse, Matkó nem akarta, hanem két első fogait egy Kovács fogóval vakmerőségének tziemeréül ki vonatták a Birák. Én ezt sem nem állatom sem nem tagadom; a bizonyos hogy Sámháranal sokáig veszekedett. Váradai Mátyás-is *Égő Szövétnék* nevű Könyvében a 198-dik levélen *Foga veszttett s meg-koszorúzott Páter Sámháranak nevezi.*” – BOD 1766.

¹⁷⁰ BOD 1766, 234.

ház romlásának ellenpárja. A két cím az ismert jézusi példabeszédre utal, mely a sziklára és a homokra (ill. alap nélkül) épített házról szól a Hegyi beszéd végén (Mt 7, 24-27; ill. Lk 6, 47-49). A vonatkozó bibliai helyek tovább sorolhatók (Mt 16,18; 1Kor 10,4; 1Kor 3, 11; Iz 28,16, stb.). Vásárhelyi Matkó István címadásáról annyit tudunk, hogy könyve felelet volt Sámbar Mátyás *Három idvösseges kérdés* (Nagyszombat, 1661) című vitairatára. Ebben Sámbar többek közt azt az érvet hozza fel a katolikus egyház egyedüli szentsége mellett, hogy Krisztus Péterre bízta az egyházat, s utódai, a pápák biztosítják a folytonosságot: „Sz. Pétert nevezte petrának, az az kő szálnak, kin az ő Anyaszentegyházát építette Christusúnk; ugy mint helytartóián; avagy Sz. Istvan Király Decretoma mondgya: ...hogy Szent Pétert Christusúnk az egész Anyaszentegyház Őrzőjének és Mesterének tötte.”¹⁷¹ Matkó erre azt feleli: „De tudd-meg hogy ebben az értelemben, nem tulajdonítatik ám a *petra* név senkinek a szent írásban, csak az egy Jézus Krisztusnak, 1Kor 10 v. 4. ...Fundamentoma sincsen több az Ecclesiának a Christusnál.”¹⁷² Matkó címadásából arra következtethetünk, hogy ezt az érvet tartotta legdöntőbbnek az adott diskurzusban. Bod Péter fordításának címével egyrészt megidézi a hajdani vitát, másrészt túllép rajta. A gyászévtized elteltével a *Kősziklán épült ház ostromának* biztató üzenete van a szorongattatásban: hiába minden üldözés, a reformáció szilárd alapokon nyugszik: „Megígérte azt az Istennek fia, hogy kősziklán építi fel az ő Anyaszentegyházát, és a pokolnak kapui erőt azon nem vehetnek. Ezt az ígéretet is nyilván megbizonyítja az 1673-dik esztendőben... Posenba citáltatott papoknak példájokban... mert nem engedé, hogy [...] a kik ő benne reménylenek szégyent valljanak, hanem ártatlanságukat kimutatván üldözőiknek meggyalázásokkal dicsőségesen kiszabadítá.”¹⁷³

Bod körültekintően gondolja a szöveget és függelékeket is készíti. Egyik praktikus megoldása, hogy áttekinthetővé teszi a Lampénál kilenc részből álló hosszú szöveget úgy, hogy fejezetcímeket ad, pl. *A papok elsőben citáltatnak; A papok másodsor citáltatnak; vagy A fogoly papok könyörgése, A tömlöcben való szenvedések, A megfosztatásokról, A szennyről és mocskokról*, stb. Ezenkívül beszámozza a paragrafusokat. A paragrafusjelet általában ugyanoda teszi, ahol az eredeti bekezdés indult. (Szintén paragrafusjelölést és -számozást használ majd saját önéletírásában, s Bethlen Kata önéletírásának sajtó alá rendezésekor.) A számozott bekezdések alapján készíti el a tartalomjegyzéket, mely így vázlatként és mutatóként is funkcionál. A függelékek érdekessége, hogy a megelőző kilenc, latinból fordított fejezettel együtt tizenkét részes művet alkotnak. Kocsi Csörgő Bálint kézírata ugyanennyi részből áll.

¹⁷¹ SÁMBÁR 1661, 43.

¹⁷² VÁSÁRHELYI MATKÓ 1666, 65–66.

¹⁷³ BOD 1866, 9.

Feltételezésem szerint Bod tudta, hogy hiányos szöveget fordít, ezért töltötte ki a fennmaradó üres fejezeteket. Így lett a tizedik rész „bizonyos városoknak, faluknak s személyeknek üldöztetések”,¹⁷⁴ a tizenegyedik rész „azokról a nagy familiákról, melyek által az ecclesiák Magyarországon és Erdélyben 1525. esztendőől fogva az Isten igéje szerint reformáltattak”,¹⁷⁵ a tizenkettedik pedig „azokról, kik kiváltképen akadályoztatták Magyarországnak és Erdélynek reformációját”.¹⁷⁶ A mű zárófejezete az erdélyi református püspökök listája, melyet az evangélikus és az unitárius vezetők jegyzéke kísér. A felsorolásban nem hallgatja el az éppen regnáló püspök szorongatott helyzetét: „Szigeti Gyula István enyedi profes. választott 1737-ben, ki 1738. esztendőben martiusnak 29 napjától fogva Károlyvárbán fogságban tartatik, sz. Mihály hav. 23-dik napján is.”¹⁷⁷ Közvetlenül a kilencedik rész után (még a tizedik rész előtt) olvasható egy „toldalék”, melyben Bod rövid portrét közöl Otrókoci Fóris Ferencről.¹⁷⁸ Ezt eleinte Bod önálló írásának tartottuk, ám forrása egy az egyben megtalálható Lampénál az 515–517 lapokon. A hitehagyók történeteivel ugyanez a helyzet. Bátorkeszi János keserves halála és a Földesi Istvánt agyoncsapó mennykő szintén Lampétól erednek.¹⁷⁹ Bod szemlátomást a *Historia Ecclesiae Reformatae* alapján dolgozott a függelékek elkészítésekor.

Mindezek bizonyítják, hogy a *Narratio brevis* átdolgozása határozott, már-már szerzőinek nevezhető koncepció eredménye. Bod Péter a *Kösziklán épült ház ostromában* ismeretterjesztő, népszerűsítő művet hozott létre, mely nem nélkülözi az elrettentő és a szórakoztató elemeket sem. Az emlékirat fordításához a vaskos egyháztörténetből válogatta az apróságokat, érdekességeket, és alapvető tudnivalókat, melyeket saját csípős megjegyzéseivel kísért. Másolói ezzel szemben visszafogottan bántak Bod szövegével: volt, aki csak a kilenc fejezetet másolta le a függelékek nélkül. Némelyek pótolták az értelemszerűen kitöltendő részeket, például kiegészítették a püspökök sorát. Volt, aki lapszéli jegyzetekkel utalt a tartalomra. Akadt olyan, aki közölte a perben résztvevők névsorát, és olyan is, aki az *Athenas* megfelelő helyeihez irányította olvasóját.

Debreceni Ember Pál egyháztörténetének Lampe-féle kiadása a *Narratio brevis* fordítása után Bod egyik legfontosabb forrása maradt. A leydeni egyetemen tananyag volt, az erdélyi diák valószínűleg itt vásárolta azt a saját példányt, melyet élete végéig megőrzött.¹⁸⁰

¹⁷⁴ BOD 1866, 135-142.

¹⁷⁵ BOD 1866, 142-149.

¹⁷⁶ BOD 1866, 149-155.

¹⁷⁷ BOD 1866, 156.

¹⁷⁸ BOD 1866, 133-135.

¹⁷⁹ LAMPE 1728, 446-447.

¹⁸⁰ Halála után készült könyvtárjegyzéke szerint Lampe műve két példányban volt birtokában. Ld. RADVÁNSZKY 1884, 58–86.

Jóformán mindegyik művében idéz belőle. Az *Athenas*ban erre utal, amikor a mű forrásértékét dicséri: „Ez sok bajjal s utána-való járással egybe szedegetett Könyv; mellyben tett fáradságát [t.i. Debreceni Ember Pálét] nem lehet soha eléggé meg-hálálni: mivel ha ez a felette szükséges Könyv nem vólna, sok jó dolgokat kételenítettünk nem tudni.”¹⁸¹ Ugyanezekkel a szavakkal méltatják majd a kortársak az *Athenast*, melyet valóban megillet az önálló kutatómunkának kijáró dicséret. A *Kősziklán épült ház ostromában* Bod legtöbbször fordítja a kiegészítéseket; önálló elképzelése az átdolgozás igényében, a források kezelésében és szerkesztésében egyaránt megragadható.

---

¹⁸¹ BOD 1766, 61.

3.2. Kompiláció a *Szent Hiláriu*s utolsó fejezetében

A *Szent Hiláriu*s fő forrása köztudottan Johann Heidfeld *Sphinx philosophicája*, amelyből Bod a könyvtárában meglévő 1631-es, kilencedik kiadást használhatta, amely a *Nonum renata, renovata ac longe ornatius etiam, quam unquam antea, exculpta Sphinx theologicotheologico-philosophica* címet viseli.¹⁸² A forráskapcsolatot Csűry Bálint mutatta ki 1928-as közleményében, amelyben bizonyításképpen mintegy tizenöt lapon át kéthasábos szedéssel, párhuzamosan közölte a két műből az összefüggéseket legtisztábban mutató szakaszokat.¹⁸³ Csűry a szövegközlés után röviden elemezte Bod munkamódszerét, és néhány példát közzétéve megállapította, hogy a *Szent Hiláriu*s nem egyszerű fordítás: Bod sokszor lerövidítette, néha bővítette az eredetit; a *Sphinx*-beli tanulságokat gyakran elhagyta és önállóan dolgozta ki; sokszor merített a magyar történelemből és a mindennapi életből; előadását gyakran fűszerezte közmondásokkal. Csűry végül arra a következtetésre jutott, hogy a *Szent Hiláriu*snak legfőbb, de nem egyedüli forrása Heidfeld műve, Bod minden valószínűség szerint használt más szerzőket, illetve merített a magyar szájhagyományból.

A *Szent Hiláriu*s utolsó fejezetéről Hargittay Emil korábban annyit jegyzett meg szövegkiadásában, hogy Bod „megalkotta,”¹⁸⁴ vagyis a többi fejezethez képest önállóbban hozta létre. Áttekintve a *Sphinx* és a *Hiláriu*s összefüggését, teljes mértékben egyetérthetünk vele: a *Sphinx*-ben a *Hiláriu*s összes fejezetének van megfelelője (Istenről és vallásról, világról, az emberről közönségesen, férfiakról és asszonyokról, bűnről, időről, gazdagságról, állatokról, vízről, kőről, fáról, nyavalyákról, halálról) egyet, az utolsót, a számadásról és az örökkévalóságról szólót kivéve. Hozzátehetjük azonban, hogy több *Sphinx*-fejezetben található témájukban idekapcsolható aenigmák: a tizenegy „örökkévalóságos” kérdésből kettőt találtunk meg egészében a *Sphinx*-ben (674. és 675. aenigma), egy további, a muszlimok paradicsomáról szólót részben (1212. aenigma), de nem kizárt, hogy Bod még több utolsó fejezetbeli kérdés-felelete is visszavezethető a fő forrásra. Az alábbiakban azokat az aenigmákat vizsgáljuk az örökkévalóságra vonatkozó részből, amelyek nem a *Sphinx*-ből, hanem más forrásokból származnak.

A kérdés-feleletek vizsgálatakor legfeltűnőbb a pokol hiánya: a *Szent Hiláriu*sban az örökkévalóságról szóló fejezetben nincsen szó pokolról. Pontosabban a szó maga kétszer is

¹⁸² HEIDFELD 1631. Az OSzK-ban őrzött, általam használt példány jelzete: 806.698. A *Szent Hiláriu*s legújabb kiadása: BOD 2015.

¹⁸³ CSŰRY 1928, 99–116.

¹⁸⁴ BOD 1987, 16.

előfordul: a 675. kérdésre adott feleletben, mellékesen („A’ Menyországban mind jók vagynak, a’ Pokolban mind gonoszok.”); illetve a kötetzáró, megtérésre buzdító felhívás megszólításában („Te akárki légy! Pokol’ útján járó, részeges, káromkodó, tolvaj, fősvény, parázna, gyilkos! szálj magadban!”). A kérdés-feleletek mind a mennyországra vonatkoznak, az örökkévalóságra gondolva a szerző számára az adott kontextusban csak a mennyország írható le valós opcióként, csak a mennyországról lehetséges és szükséges beszélni.

Az alapvetően a predestinációs teológiával magyarázható pokol-kerülés általában jellemző Bod szövegeire, a pokol ugyan nem tabutéma számára, de másutt is meglehetősen szűkszavúan nyilatkozik róla. Például rövid és tömör a pokol-definíció a *Szent írás’ értelmére vezérlő magyar lexikon*ban: „Pokolnak hívjuk azt a’ helyet, a’ holott a’ gonosz Angyalok, és *Istentelen gonosz Emberek*, örökké kínoztatnak.” [kiemelés B. A.]; vagy a csak későbbi kiadásban szereplő „tó” címszóban, amely többek között ábrázolhatja „az örök kárhozatot, az Istennek örökké tartó büntetését, Gyehennát, Poklot, örökké égő tüzet, a’ melly készítettett az Ördögnek, és az ő Angyalinak, Mát. XXV. 41. és a’ kik nem engedelmeskednek a’ Kristus’ Évangéliomának. 2Thes. I. 8, 9.” [kiemelés B. A.].¹⁸⁵ Bod mindezidáig nem vizsgálta kéziratos prédikációiban 2Kor 5, 10 versről mondott, a *Minden ember a Kristus széki eleibe ál* címűben szintén kapunk egy rövid, sematikus pokol-meghatározást: „A *Pokol* a véghetetlen gyötrelm, olly kín, amelyet elméd fel nem ér, nyelved kimondani nem tud; az holott az elkárhozottak az ördögök társaságába, a külső setétségbe léznek, az holott az soha meg nem halo féreg rágia testedet, az soha ki nem aluvo tűz égeti a lelkedet. Az holott kiáltja vala a Lázár gazdagja: *Gyötretem e lángba* még pedig minden közbe vetés, megszűnés nélkül, véghetetlenül.”¹⁸⁶ További rövid pokol-utalások olvashatók a Júdás-levelet magyarázó prédikációkban,¹⁸⁷ ahol a tárgyalás szorosán követi a citált bibliai szöveghelyeket.

A pokol említését nem melleleg a vidámságra törekvés is kizárja, amely elsősorban a címben szereplő névből („a’ melly vidám szívűt, jó kedvűt, vagy örvendezőt téssen”) és a témából („a’ melly olyan, hogy az Olvasóban nem tsak elmésséget szerezheth, hanem vidámságra-is serkentheti”) következik. A kötet alcímében („szivet vidámító, elmét élesztő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok”), amelyben ott visszhangzik a szónokok hagyományos hármas követelményrendszere, szintén a vidámítás áll első helyen. Bod az előljáró beszédben műfaji előzményként a Pankotai Ferenc fordította

¹⁸⁵ BOD 1746, 120–121; illetve BOD 1747, 279.

¹⁸⁶ BOD Péter *Halotti prédikatioji*, 367. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, ms. 280.

¹⁸⁷ Pl. BOD 1749, 73, 85, 89, 90.

Nicolaus Vedelius-féle *Sanctus Hiláriust*¹⁸⁸ említi, amelyben, mint a címlap alapján írja, „mindenféle szomorúságoknak nemei ellen való igaz öröme vezérlő elmélkedések vannak.”¹⁸⁹ De nemcsak a műfajból következő, hanem alapvetően teológiai megfontolások diktálják a pokol mellőzését: Bod meglehetősen hagyományos lelkipásztori koncepciója szerint Isten dicsősége a mindenkor jóban nyilvánul meg, ezért felesleges és haszontalan dolog a rosszal foglalkozni; a prédikátor feladata az, hogy elsősorban a jót mutassa fel, de azon túl minden ember egyéni felelőssége, hogy csak a jó felé törekedjen és a krisztusi utat válassza. „Ha kérded: Lehet-é azt meg-tudni valakinek, hogy ő meg-vettetett és a kárhozatra béiratott? Én azt nem tudom; de tudom azt, hogy ezen *nem-is jó szorgalmatoskodni*; hanem inkább hogy azt meg-tudhassad ha a’ te Neved bé-vagyon irva a’ Bárány Életének Könyvébe.” [kiemelés B. A.]¹⁹⁰ Még részletesebben később: „Hol légyen a’ Pokol, azt élő Ember nem tudja. Mert az Isten a’ maga Beszédében nem iratta-meg; onnan pedig vissza senki nem jött, hogy azt ki-beszéltette volna. De ne-is kívánnya azt senki meg-tudni; hanem *igyekezzék életét szüntelen úgy folytatni*, hogy valaha meg ne tanulja, hol légyen. Elég itt’ azt tudni, hogy vagyon Gyehenna, örök tűz, soha meg-nem haló férgek, Kárhozat, *’s mind ezeket kerülni kell.*” [kiemelés B. A.] Az érvelésben nem az örökké tartó rettenet, illetve a másvilági lét kommunikálhatatlansága a hangsúlyos, hanem sokkal inkább az, hogy az egyszerű hívőnek nem kell a pokollal még gondolnia sem, csak annyiban, hogy a lehetőség tudata pozitívan befolyásolja az életvezetést.

Köztudott, hogy a vagy jót vagy semmit mondás közhelyes elvét Bod leghangsúlyosabban a püspökéletrajzok összeállításakor érvényesítette. Bod és Hermányi Dienes József ellentétes módszertani elvei, egyikük részéről a rossz elhallgatásának kívánalma, másikuk részéről a bűnös ember teljességre törekvő bemutatása a *Smirnai Szent Polikárpusban*, illetve a *Püspökök életében* ütköztek erőteljesen.¹⁹¹ Bod azt az álláspontot képviselte, hogy az életrajzokban a fogvatkozások, bűnök szerepeltetése nem áll az úzus szolgálatában és nem segíti a hallgatóság kegyességre serkentését és épülését: „Mit ér valaki azzal, ha a’ más szemetében, szennyében vakarcsál, vagy rothadtságában piszkál, azzal múlatja magát? [...] Vallyon nem hasznosabb-é, azoknak Virtusaiknak hegyére fel-állani, Jó-tselekedeteknek fényességét, ’s abban az Istennek nagy erejét, eléggé meg nem hálálható Kegyelmet, a’ Mennyei Atyának Ditsőségére szemlélni, ’s azért őtet Imádni?”¹⁹² Hermányi Dienes József

¹⁸⁸ PANKOTAI 1650.

¹⁸⁹ BOD 1768, Előljáró beszéd.

¹⁹⁰ BOD 1749, 57.

¹⁹¹ Lásd ehhez: GYENIS 1970, 703-712.

¹⁹² BOD 1766b, előljáró beszéd.

ezzel szemben az igazság megkerülhetetlenségét hangoztatva jogosnak tartotta, hogy egy életrajz a főszereplő minden oldalát, jó és rossz tulajdonságait, cselekedeteit együtt mutassa be, meghagyva az esélyt az isteni kegyelemnek, hogy akár a rosszban is megmutatkozzék: „mások úgy irhattyák le őket, mint Angyalokat; én úgy mint embereket [...] De ki tudja? Hátha ennyi szemét között, valami arannyatis olykor fog találni egy gondos elme!”¹⁹³ Bod a közönséghez való alkalmazkodásról és annak fontosságáról leghosszabban a Júdás-levelet magyarázó prédikációsorozat előljáró beszédében ír, amelyben külön említi a „gyengéket,” akik miatt rendkívül lényeges ügyelni a világos, könnyen értelmezhető beszédre. A hitre és jó életre serkentés folyamatában elsősorban miattuk nem használhatók a negatív példák. A *Hilárius* esetében is az a nagyon is reformátori megfontolás áll a háttérben, hogy a pokol tematizálása semmiféle pasztorációs haszonnal nem jár, a mennyországról való beszéd azonban annál inkább.

A kompozícióban az örökkévalóság, és azon belül a mennyország-téma az, amelyet a szerző oly fontosnak ítélt a kegyességre serkentés szempontjából, hogy külön fejezetbe szerkesztette, illetve saját olvasmányélményei, érdeklődési köre alapján jócskán hozzátoldott a forrásszöveghez. Ahogy a kérdés-feleleteket olvasva azonnal szemet szúr a pokol hiánya, úgy az is feltűnő, hogy szerzőnk a mennyországról szólva valójában másokat beszéltet: válaszolnak itt a talmudisták, muszlimok, katolikusok, végül megszólal egy holló. A kérdésekre adott feleletek közül többnek a szerkezete hasonló, meditációkból ismerős ellentételező dinamikát mutat: a felvezetésben a mennyországban leendő dolgokról (ételről, italról, nyelvről, táncról) mások vélekedését ismerteti, idézi a szerző, majd egyetlen gondolatban foglalja össze a szigorú református álláspontot, többször oly módon, hogy minden egyéb magyarázat nélkül mindössze egyetlen „de” szócska áll az elvetendő és a megszívlelendő vélemények között; pl. a 677., 678., 679., 680., illetve 681. kérdésekben. A kijelentésekben dominál az egyszerűsége törekvés, a részletek, a magyarázat bonyolultságát kerülni próbáló megoldások. Az alábbiakban egyenként veszünk górcső alá néhány kérdés-feleletet.

677. *Mivel élnek az Emberek Mennyországban?*¹⁹⁴ A feleletben szereplő furcsa nagy madár forrásaként Hermányi Dienes József kéziratos *Sidók Talmudja*¹⁹⁵ című művét sikerült

¹⁹³ HERMÁNYI 1992, 48–49.

¹⁹⁴ BOD 1768, 191.

¹⁹⁵ A műnek három kéziratos másolatáról van tudomásunk: Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Hung. 4161; Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem Könyvtára, K 219; Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, K-1.775. Az utóbbit még nem ismeri sem Sárdi Margit (HERMÁNYI 1992, 26), sem Pócsi Katalin (PÓCSI 1995). Nem tisztázott továbbá az a kérdés, hogy a Rabbiképzőben őrzött példányának mi köze van Bod Péterhez. Gyenis Vilmos Bod Péter másolatának tartja, l. GYENIS 1970, 704. Scheiber Sándor leírta a címlapon látható ceruzás bejegyzést („Ezen mű Bod Péter kézirata;” l. SCHEIBER 1966, 347.), amelyet később Pócsi

azonosítanunk: „*Bár-Juchné* igen nagy Madár a’ Talmudnak *Becharóth* nevü szakaszában, úgy hogy ennek egy kottlott tojása leesvén egykor a’ fészkeből, s el-törvén, a’ fejére és a sárgája, hatvan falut el-árasztta, és 300 czédrust el-ronta.”¹⁹⁶ Bod ezek szerint nemcsak ismerte, hanem olvasta, sőt, fel is használta Hermányi művének kéziratot másolatát: a mennyországi eledelre vonatkozó kérdés már a *Hilárius* első, 1760-as kiadásában is benne volt, a *Sidók Talmudjának* pontos keletkezési dátumát nem ismerjük, de hagyományosan erre az évre datált. Ez az adat, együtt azzal a másikkal, hogy Bod 1756-ben még tiszteletpéldányt küldött Enyedre Hermányinak *A szent bibliának históriája* című művének második kiadásából,¹⁹⁷ megerősíti azt a feltételezést, mely szerint a két szerző, bár viszonyuk problematikus lehetett, figyelte, ismerte és használta egymás munkáját.¹⁹⁸

681. *Valjon tudnak-é minden-féle Nyelvet?*¹⁹⁹ A 681. kérdés-felelet Bod egyik kedvenc, sokszor érintett témáját hozza elő, a nyelv tisztaságának kérdését. Az itt visszafogottabban megszólaló indulat más műveiben erőteljesebben jelenik meg a magyar nyelv romlásával és az idegen elemek beszivárgásával kapcsolatosan; a korábban keletkezett *Isten vitézkedő anyaszentegyházának* előljáró beszédében egyenesen a bábeli zavar képze jelenik meg. Ugyanott bemutatja és elemzi a három leginkább fertőzött kommunikációs teret (prédikálás, jogi ügyek, katonák közti kommunikáció), és indulatosan parodizálja a magyar nyelvbe jutott idegen szavak használatát. A *Hilárius*-beli kérdés-feleletben ugyanez a hang visszafogottabb: a mennyországi „nem leszen szükség a’ Frantzia Prétzeptorra, hogy az Urfiakat; a’ Német Frajra, hogy a’ Kis-Aszszonykákat tanítsák hijjábavalóságokra, új szokásokra.” Bod azt ugyan nem állítja, hogy a paradicsomban magyarul fognak beszélni, de azt igen, hogy ott mindenki anyanyelvén beszél majd („Mindennek született nyelve leszen a Paradicsomi nyelv.”). Bár nem fejt ki részletesen, hogyan képze az üdvözültek soknyelvű seregének kommunikációját, mégis egyértelmű, hogy a Bábel *előtti* időkhöz hasonlatos nyelvi egységet vizionál.

Katalin is közölt, más olvasattal („Ezen mű Bod Péter kézírata volt;” I. PÓCSI 1995, 528). A Rabbiképző könyvtárának kéziratot katalógusában Bod Péter másolataként szerepel a tétel; Komoróczy Géza úgy tudja, hogy a mű Bod Péter tulajdonában volt (KOMORÓCZY 2012, 641). Sajnos a rabbiképzőbeli kézirat lappang, jelenleg nem hozzáférhető, de mikrofilmmásolata megvan a MTA KIK Mikrofilmtárában (A 7710/IV). A mikrofilmmásolat alapján egyértelmű, hogy az 1840-től Lugossy József debreceni könyvtáros tulajdonában lévő kötet nem Bod Péter kezétől származik, de valóban szerepel a címlapon egy, a másolóhoz képest idegen kéz ceruzás, alig olvasható bejegyzése: „Ezen mű Bod Péter kézírata volt.” Bár a bejegyzés bizonytalan provenienciájú, a következők alapján nem kétséges, hogy Bod ismerte és használta a kéziratnak vagy ezt, vagy egy másik másolatát.

¹⁹⁶ *A Sidók Talmudja*, MTA KIK Mikrofilmtár, A 7710/IV, 65.

¹⁹⁷ BOD Péter, *Házi diáriuma*, 1750–1769, 18. Lelőhelye: Kolozsvár, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Ms. 269.

¹⁹⁸ GYENIS 1970. A szent bibliának históriája második kiadásához lásd BRETZ 2004.

¹⁹⁹ BOD 1768, 192–193.

682. *Lészen-é Köntösök a' meg-Bóldogultaknak?*²⁰⁰ A kérdésre adott felelet szorosan összefügg a *Szent Hilárius* első kiadásának megjelenése²⁰¹ előtt két évvel Bethlen Kata fölött Fogarasban elmondott temetési beszéddel, amelyben Bod a Jel 19, 8 verset („Adatott néki, hogy fel-öltözzék tiszta és fényes bíborba; mert a' bíbor a' Szenteknek meg-igazulások”) alkalmazta Bethlen Kata alakjára („a' melly igékben a lakadalmi öltözetnek hasonlatosságában elő adatik a' Kristus Jegyessének Isten előtt-való Megigazulása”). A prédikáció szerint Bethlen Kata lelke fényes, hófehér köntösben lakozik a mennyországban Krisztus oldalán. Az üdvösség megkérdőjelezhetetlen evidencia Bethlen Kata esetében, nem utolsó sorban azért, mert már életében magára vette Krisztus köntösét. Bethlen Kata *Önéletírásának* egyik fohászában fordul ugyanis elő a következő szövegrész: „Hogy-is ne könyörülne te rajtad, holott látja az ő Szent Fiának vérével keresett Bíbor Köntössét, mellybe öltöztettél.”²⁰² Az üdvözülés evidencia mindenki másnak is, aki Krisztus evangéliumát követte életében vagy követni fogja a hátralévőkben. A különbség az üdvözültek között egyedül a kiérdemelt dicsőség *mértékében* van: „az idvesség, vagy a mennyei dicsőség adatik az embereknek tselekedetek szerint; úgyhogy a' kit az Isten nagyobb kegyelmeivel ajándékozott meg ez életben, a' mellyekkel több jót cselekszik; annak a kegyelem és munka szerint adja a' dicsőségnek nagyobb gradussát-is.” Bethlen Kata szent és tiszta életével, mindennemű jótéteményeivel természetesen a dicsőség létező legnagyobb mértékét nyerte el.

684. *Mikor leszén vége az Örökkévalóságnak?*²⁰³ Fejezetünkben az erre a kérdésre adott válaszban tematizálódik legerőteljesebben, hogy az örökkévalóság az emberi tapasztalat számára hozzáférhetetlen és emberi nyelven elmondhatatlan. A korábban a pokolnál már idézett kéziratos prédikációrészletben a „szem nem látta, fül nem hallotta” bibliai vers (1Kor 2, 9) hivatott érzékeltetni az elképzelhetetlent, és ugyanez a vers ugyanebben a beszédben a mennyország sematikus leírásában is helyet kapott: „A *Mennyország*, az örökké tartó öröm; a melly olyan hogy szem olyat nem látott, fül nem hallott, az embereknek gondolatjokba is nem ment. Ott lesz a régi szentekkel, Patriarkakkal, Adam Eva Abraham Sara – az Angyalokkal, az I[ste]nnel, ülsz a Krisztussal az ő győzedelmi szekerébe az ő igereti szerint Jel. III. 21. A ki győzedelmes leszén együtt ültetem velem az én királyi szekembe. – Valjon ha ezt elmedre

²⁰⁰ BOD 1768, 193.

²⁰¹ Az első kiadás címlapján 1760 olvasható a kiadás éveként, a nyomtatás valódi ideje azonban 1762.

²⁰² A köntös-motívumnak erre a Bethlen Kata *Önéletírásában* felbukkanó esetére, illetve a halotti versekben való előfordulásokra Fazakas Gergely hívta fel a figyelmemet. Fazakas Gergely arra a látványos egybeesésre is rámutatott, hogy a szenvedés köntösének motívuma Bethlen Kata Bod által sajtó alá rendezett *Önéletírásának* 1760-as csonka kiadásának utolsó lapján jelenik meg, és legtöbbször egybe van kötve a *Tiszta fényes drága bíbor* kezdetű halotti beszéddel. A szövegpárhuzamokat ezúton is köszönöm neki!

²⁰³ BOD 1768, 193–194.

vészed, nem utalnád-e akkor a vétket, a melly ezektől megfosztatna.”²⁰⁴ Ugyanaz az érvelés jelenik meg a mennyországról szóló beszédben, mint a pokol esetében: pusztán az örökké tartó öröm gondolata elég kell legyen arra, hogy az életvezetést pozitív irányba befolyásolja, ezért a prédikátornak nem is szükséges magára vennie az elmondhatatlan elmondásának feladatát.

A személyes nyelv képtelensége az örökkévalóság dimenzióinak kommunikálására leginkább a feleletben helyet kapó Nyéki Vörös Mátyás *A véghetetlen örökkévalóságról c. versének*²⁰⁵ megidőzésében mutatkozik: „Az Örökkévalóságot hogy szemlélte valaki ama’ *rendes* Könyvetskében, (a) nem sajnálom ide által írni, mint-hogy *annál jobbat én sem tudok írni.*” [kiemelés B. A.] Bod nem teszi explicitté, hogy katolikus szerző szavait idézi, ám azok kedvéért, akik ezzel a ténnyel tisztában vannak (és az olvasók nagy része ebbe a csoportba tartozhatott), hangsúlyozza, hogy „annál jobbat én sem tudok írni”. Az idézet felvezetésének többrétű mondanivalója, hogy a mennyországról való beszéd egyszerre szükséges és lehetetlen. Az örökkévalóságra vonatkozó Bod-féle hegy-hasonlat (hogy saját lelemény-e vagy átvétel, még nem tisztázott) első változata a Júdás-levellet magyarázó prédikációkban található, ilyen formában: „az örökké valóság nem foly, ott’ egy óráról már órára menni nem lehet, végtelen az. Gondolj egy olly Hegyet mellynek magassága az Eget érje, a’ mellyből ha minden ezer Esztendőben vennének-el tsak egy kis mák szemnit, még-is az el-fogyna valamikor, de olly későre, hogy az elméddel sem éred-fel; az örökké valóság pedig annyi ki-gondolhatatlan idő után-is tsak ollyan vólna mint-ha akkor kezdődnék. Irtóztos Szivet el-bágyasztó dolog hát az örök kárhozatot tsak el-gondolni-is, mennyivel inkább el-szenvedni.”²⁰⁶

680. *Lészen-é Tántz a’ Paraditsomban?*²⁰⁷ A felelet szerkezetében egyszerre jelennek meg mások vélekedései és a szerző ellenkező előjelű kinyilatkoztatása, ám a szövegben semmilyen nyelvi elem nem utal a két rész közötti kapcsolatra. A tánc szerzőnk véleménye szerint elvetendő az igazhitű keresztények részéről, a végső következtetés ennek megfelelően módosítja a muzulmán és a katolikus felfogást: „A paraditsom tántza a véghetetlen örömben áll.” A végsőkéig visszafogott, a logikai kapcsolatokat sem jelölő kifejezőmód a kötet pretextusainak figyelembevételével értelmezhető cél szolgálatában áll: Bodnál a látszólag távoli, ide nem tartozó, világi dolgok is végső soron mind a végtelenre utalnak: „az Irónak fő célja az vólt, hogy az Olvasó a’ *külső dolgok által vezéreltessék a’ Mennyei és Lelki dolgokra.*” A tánc és a testiség felemlegetésének, majd véghetetlen örömmé való szublimálásának végső célja egyértelműen az, hogy „az haszontalansághoz szokott Emberi gyarlóság a’ mulatságon kapvan,

²⁰⁴ BOD, *Halotti prédikatioji*, 367.

²⁰⁵ Lásd JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, 97. sz.

²⁰⁶ BOD 1749, 87.

²⁰⁷ BOD 1768, 192.

a' jónak magvát szándéka ellen-is magába végye," vagy, másik megfogalmazásban „az effélet olvasok, mikor nem gondolnának a' kegyességről, akkor-is azt tanúlnák; mikor elméjébe sem ötlött volna a Mennyei dolgok után való járás, akkor-is a' körül foglalatoskodának.”

A *Szent Hilárius* egészének megértéséhez érdemes újraolvasni a pretextusokat, nemcsak a kötethez tartozókat, hanem a műfaji példaként állított váradi *Sanctus Hilárius*éit is. Ez utóbbiban Pankotai fordításban közli Nicolaus Vedelius genfi prédikátor előljáró beszédét az eredeti kötethez, amelyben a szerző hosszan ecseteli, hogy a kívánatos, a szent öröme irányuló vágyakozás és törekvés helyett milyen eszközökkel élnek az emberek a szomorúság eltávoztatása érdekében: küzdenek ellene itallal, tobzódással, vadászattal, továbbá haszontalan olvasással: „Hasonlo ezekhez imez-is, hogy némellyek valami *haszontalan hazudozo fabulás könyveknek, vagy Chronicaknak olvasásában* töltik el idejüket, és ekképpen akarják magoktól el-üzni a' szomorúságos gondolatokat.” [kiemelés B. A.]²⁰⁸ A haszontalan hazudozó fabulás könyvek vagy krónikák olvasása ebben a szigorú értelmezésben nem hordoz semmiféle lelki, erkölcsi vagy szellemi hasznot, és nem fér bele a pietas gyakorlásának keretei közé, egy szintre kerül az ivással és a tobzódással. Az eredeti *Sanctus Hilarius*-beli célkitűzés pontosan az, hogy az elmélkedések közzétételével létrehozson egy *hasznos és igaz* olvasni- és elmélkednivalókat tartalmazó kötetet.

Bod Péter saját *Szent Hilárius*ában közvetlenül a Pankotai-kötet említése után iktatja be a magyar nyelvű históriákat és krónikákat is tartalmazó „sok szép mulatságos Könyvek” ajánlott olvasmányjegyzékét, amelyet így Vedeleius felfogásával szembeni határozott ellenvéleményként tudunk értelmezni. Bod azt a széles körben elfogadott elvi álláspontot vallotta, hogy a históriák és költött dolgok lelki és erkölcsi hasznot hordoznak/hordozhatnak,²⁰⁹ olvasásuk ez esetben nemhogy ártana, hanem használ. Ezt egyértelművé is teszi az olvasmányjegyzék felvezetésében: „Vagynak a' tanultabb Nemzeteknek Nyelveken sok *szép mulatságos Könyvek*, a' mellyekkel meg-unt idejekben, vagy kedvetlen szomorú állapotjokban szokták magokat *ártatlanul* meg-újjítani, 's kedvetlen idejeket elmebéli gyönyörösséggel tölteni, 's a' mellett az mulatságot szerző szók, dolgok, vagy Históriák által *hasznos tanúságot* venni. Vagynak ilyen Könyvek az Magyar Nyelven-is felesebb számmal, mint sem valaki azt gondolhatná.”²¹⁰ [kiemelés B. A.]. Az ezután következő lista nemcsak szimpla felsorolása a magyar nyelven e tárgyban megjelent köteteknek, hanem legitimáló funkcióval is bír: a felsorolt könyvek tulajdonképpen „nihil obstat”-ot kaptak olvasás tekintetében, a maguk csoportjában

²⁰⁸ PANKOTAI 1650, 32.

²⁰⁹ Az egész kérdéshez lásd KECSKEMÉTI 1994, 73–89.

²¹⁰ BOD 1760a.

jelzett iránymutatással bátran forgathatók. Bod ugyanis az olvasás legfőbb célját, a hasznos tanúságot a hat felsorolt olvasmánycsoport mindegyikénél tovább pontosítja: a „valóságos históriák” erősen gyönyörködtetnek; a „költött históriák” által hathatósabban taníthatók az emberek; a „költött Beszéd, Apológusok, Fabulák” azért irattak, hogy jó erkölcsökre serkentsenek; a „Példabeszédek” a külső dolgokról alkalmatosságot vévén a lelki dolgokra vezetik az olvasót; „az éles, elmés, szurós együtt-való beszélgetések, satirák, ortázó versek” azért iratnak, „hogy fülánkot hagyván az Olvasóknak elméjében, a’ vétkektől elvonattanának;” az idő töltésre intézett egyéb könyvek közé pedig olyanok tartoznak, amelyek „úgy látszik, hogy ellenkeznek a’ ditsérettel, s még-is hasznosok.” Bár ez utóbbi kategória nagyon tág, annyira azért mégsem, hogy például a Hermányi Dienes József által művelt püspökéletrajz-írás beleférjen: az ebből a nézőpontból nézve nem hordoz semmilyen erkölcsi hasznot.

Bod Péter *Szent Hiláriusa* mint a szórakoztató irodalom egyik első hazai remeke, mint az egyetlen mai értelemben vett szépirodalmi jellegű Bod-mű vonult be az irodalomtörténetbe. Az örökkévalóságra vonatkozó fejezetet újraolvasva azt látjuk, hogy a *Szent Hiláriust* limináriáiban és főszövegében egyaránt erősen áthatja a pasztorációs szándék, hasonlóképpen más rokon műfajokhoz, például a kalendáriumok mellékleteihez. Céljai között a szórakoztatás és a tanítás mellett nagy hangsúllyal szerepel az, amiről a szépirodalmiság megnyilvánulásait keresve hajlamosak vagyunk megfeledkezni: a kegyességre serkentés, végső soron az olvasók üdvösségre vezérlése.

3.3. *A historiakra utat mutató magyar leksikon fő forrása: Johann Jacob Hofmann Lexicon universaleja*

Az alábbi fejezetben *A historiakra utat mutató magyar leksikon* című Bod-kézirat keletkezési körülményeit, kontextusát és forráshasználatát vizsgáljuk, majd a kézirat alapvető forrásaként azonosított enciklopédia, Johann Jacob Hofmann *Lexicon universaleja*, illetve a magyar nyelvű fordítás felhasználására hozok példákat Bod magyar nyelvű műveiből. A Magyar Nemzet 2007-ben adott hírt *A historiakra utat mutató magyar leksikon*²¹¹ című, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtárban Ms. 10. jelzeten őrzött autográf Bod Péter-kézirat megtalálásáról.²¹² Valóban egy sokáig lappangó műről van szó, ám az említett híradás túlzó: ez a kézirat is azok közé tartozik, amelyeket Gyenis Vilmos 1961-ben megtalált, ismertetett az Irodalomtudományi Közleményekben,²¹³ ugyanekkor mikrofilm-másolatot is készített róla, ami azóta hozzáférhető az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárában.²¹⁴ A kézirat 2007-ben nem volt tehát ismeretlen, legfeljebb feldolgozatlan, viszont Gyenis beszámolója *előtt* valóban sokáig nem tudott róla a kutatás: Benkő József még felsorolta a művet Bod kéziratai között,²¹⁵ az ő nyomán Seivert is felvette a kéziratok listájára²¹⁶, ám a későbbi életrajzíróknál nincs nyoma: nem ismerte sem Horányi Elek, sem Döbrentei Gábor, aki pedig Bod fia, Bod Elek közlése nyomán állította össze az *Erdélyi Múzeumban* megjelent híradást.²¹⁷ Mikó Imre több más kézirrattal együtt azok közé sorolja, amelyekről „sehol semmi felvilágosítást találni” nem tudott, Sámuel Aladár az elveszett művek között tartja számon, hasonlóan Jancsó Elemérhez.²¹⁸

A historiakra utat mutató magyar leksikon egy történeti tematikájú lexikon első kidolgozásának tűnik, amely sok pontján a vázlatosság és a befejezetlenség jeleit mutatja, annak ellenére, hogy az utolsó lapon Bod bejegyzésében az áll: „Perduxi hactenus 13 7br 1748 Héviz.” Az adott időpontban, 1748 szeptemberében Bod öt éve állt Bethlen Kata szolgálatában, és

²¹¹ *A historiakra utat mutató magyar leksikon, melyben a nevezetesebb Országok, Nemzetek, Folyóvizek, Emberek elő számláltatnak, az nemzetek között s nevezetesen pedig a Magyar Nemzetbe-való Rendtartásoknak, szokásoknak, Eretnekségeknek, Isteni tiszteletbe való Tzeremoniáknak, az külső Társaságban való különböző élet módjainak Eredetek fel kerestetik és rövideden elő adatik*, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, Ms. 10.

²¹² A Magyar Nemzet 2007. január 20-iki számában rövid tudósítást közölt arról, hogy Csizmadia Gabriella „eddig ismeretlen” kéziratot talált Marosvásárhelyen, lásd KÁKONYI 2007. A felfedezésről Csizmadia hosszabban ír a marosvásárhelyi Látóban: CSIZMADIA 2006.

²¹³ GYENIS 1961, 470–472.

²¹⁴ MTAK Mikrofilmtár A 736/II.

²¹⁵ BENKŐ 1778, 463: a 18. számú kézirat: *Historiára utat mutató Lexicon*.

²¹⁶ SEIVERT 1798, 157.

²¹⁷ HORÁNYI 1775, DÖBRENTÉI 1817.

²¹⁸ MIKÓ 1862, 75; SÁMUEL 1899, 223; BOD 1940.

három mű összeállításán volt túl. Első ezek közül a még Nagyenyeden 1738-ban lefordított *Kőszikán épült ház ostroma*, amely, mint már kiértünk rá, hatalmas karriert futott be kéziratban, kinyomtatására azonban nem volt remény. Bod első nyomtatott műve a *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon*, amelyről, bár címe beszédes, nincs kellőképpen a köztudatban, hogy konkrét alapszövegre épít: Nicolaus Gürtler *Vocum typico prophetiarum brevis explicatio* (Utrecht, 1715) című művének átdolgozott-kiegészített fordítása.²¹⁹ A második nyomtatott mű *A szent bibliának históriája*, a bibliai könyvek történetét és fordítástörténetét összefoglaló kiadvány, amelynél szintén feltételezhető alapszöveg. A gyanúra maga Bod ad alapot, amikor az előljáró beszédében megjegyzi a negyedik könyvről: „nékem sok fáradságomban áll az a’ Része a’ melly vagyon a’ Magyar BIBLIÁról.” A többi rész kialakítása ezek szerint nem volt annyira megerőltető, valószínűleg komolyabb fogódzója lehetett az összeállításnál.

A *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon* és *A szent bibliának históriája* kontextusában a történeti lexikon jelentősége érthetővé válik. A szentírásmagyarázó segédkönyv a szavak bibliai értelmét fejt ki, a lehetséges jelentéseket sorjázza. Bod az előszóban felsorolja, hogy a lelki értelmek meghatározásában milyen tekintélyekre támaszkodott: „Hogy itt a’ Természeti dolgoktól vett Lelki értelmeket magam Fejétől nem költöttem; hanem azokat vagy az Irásban Szóló Szent Lélek nyilván ki-mutatván én követtem. Vagy amaz Istenfélő bölts Tanítóknak, kik egész életüket a’ Szent Irások’ vizsgálásokban töltötték-el, a’ minémük Koktzejus János, Vitringa Kampegius, Gürtler Miklós, Szatmárnémeti Sámuel, Honert János több hasonlókkal, bölts Irásaikból, ’s rész szerént elő Nyelvel való Tanításból vettem: mellyeket Szent Irásbéli Helyekkel mindenütt megerősítettem.” A két évvel ezután összeállított *A historiakra utat mutató magyar leksikonban* nem a szavak jelentését, hanem magukat a dolgokat magyarázza, tulajdon, természeti értelmükben, amire azért volt szükség, mert Bod rendkívül fontosnak és a szó legszorosabb értelmében üdvösnek tartotta a tudást és a tudományt. Többször kifejtette, hogy a történelmi ismeretek nélkül nem lehetséges a bibliai szövegek interpretációja, valamint azt is, hogy a történelem jó példákat kínál a hívő ember épülésére. Mindig elkülöníti a szavak értelmezési szintjeit. Például Honert és Vitringa jegyzetek alapján fogalmazza meg *A szent bibliának históriájában*, hogy a prófétai beszéd helyes értelmezéséhez egyrészt ismerni kell a prófécia célját, másrészt, ha betű szerint nem lehet érteni a szöveget, a titkosabb értelméről kell elmélkedni, „a’ mellyet a’ körül-álló dolgokban kell fellelni, és a szókban, mellyek olyan helyeken hasonlatosság szerint, nem pedig tulajdon értelemben fordulnak elő.” Harmadrészt:

²¹⁹ Vö. BUZOGÁNY–SIPOS 1999, 26.

„A’ Profétzia, mint-hogy előre jelentetett História, senki azt meg-nem értheti, valaki a’ Históriakat nem tudja, mint mentenek véghez a dolgok, nem tsak az Isten’ népe között, hanem más Országokban-is. Szükséges azért e’ végre az Országoknak ’s Városoknak le-Irásaikat és az Históriakat tanulni.” Az is fontos ugyanakkor, hogy Bod mindeközben türelmesnek mutatkozik a nemtudással szemben: „Az olyan dolgokban, a’ mellyek a’ *Krónológiára, Genealógiára* tartoznak, vagynak sok nehézségek; de azoknak nem tudások senkit el-nem kárhoztat.”²²⁰ A Bethlen Kata udvarában elkezdett és tulajdonképpen le is zárt program tehát a szavak és a dolgok, vagyis a fogalmak lehetséges „lelki,” bibliai értelmezései illetve a természeti értelemben vett dolgok, a velük kapcsolatos információk, materiális összefüggések tisztázását valósítja meg.²²¹ Bod kötetszinten választja külön a két funkciót. A kézirat alapján úgy tűnik, hogy a történeti dolgok lexikonát Bod kiadásra szánta, a már említett kézirat végén található „perduxi” bejegyzés ezt sejteti, ám a kiadás elmaradt, ismeretlen okok miatt. Talán Bethlen Katának is lehetett szerepe abban, hogy az újabb, a másodlagos jelentéssel nem bíró, a mennyeiekre önmagukban nem mutató, a dolgokat csakis tulajdon értelmükben tematizáló lexikon helyett Bod a Júdás-levelet értelmező-magyarázó prédikációkat adta ki.

A historiakra utat mutató magyar leksikonban Johann Jacob Hofmann *Lexicon universale* című művére utal a legtöbb marginália és jegyzet. Ez a tény Gudor Botondnak és Csizmadia Gabriellának, a kézirat 2007-es megtalálójának is feltűnt. Gudor Botond, aki a Bod-kéziratok jó ismerője, megállapította, hogy Bodot „menthetetlenül elvarázsolta” Hofmann enciklopédiája, amit az egyéb műveiben fellelhető Hofmann-hivatkozások bizonyítanak.²²² Ennél tovább is mehetünk a következtetésekben: feltéve, hogy Bod a régiségben hagyományos következetlenséggel jelölte vagy épp nem jelölte forrását, egyáltalán nem meglepő, hogy nemcsak a jegyzettel pontosan megjelölt helyeken használja Hofmann, hanem a forrásjelzés nélkül hagyott szócikkekben is legtöbbször a *Lexikon universalét* fordítja, illetve a főszövegben nemcsak a pontosan hivatkozott helyeken használja a forrást, hanem sokszor jóval terjedelmesebben és összetettebben, pl. több szócikkből szerkeszti össze saját szövegét. Így az átvett-fordított szöveg aránya lexikonában nagyobb, mint azt a hivatkozások alapján gondolnánk, és bátran nevezhetjük *A historiakra utat mutató magyar leksikon* tematikus alapon kivonatolt és átdolgozott fordításnak Hofmann lexikonából. Bod más forrásokat is használt a kézirat összeállításakor (pl. Adam Rechenberg, *Hierolexicon Reale*, Lipsiae–Francofurti, 1714), és, ahogy a címlap is hirdeti, főként magyar vonatkozású kiegészítésekkel gazdagította

²²⁰ BOD 1748, 23.

²²¹ Tasi Réka a prédikációk mutatóiról szóló kitűnő tanulmányában többek között a mutatókból kitetsző értelmezési szinteket is különböztette: TASI 2014, itt 121.

²²² GUDOR 2008, 367–368.

a hofmanni alapszöveget. Eredeti célkitűzése azonban nem teljesen valósult meg: a kötet eleji „A szók seriesse” című felsorolásból látszik, hogy kezdetben önállóbb koncepcióban gondolkodott, a hofmanni vázat több kiegészítéssel tervezte kiadni. Csak pár példa a tervezett, de el nem készült magyar vonatkozású címszavakra: Bathory, Dudít András, Duna, Erdely, Esztergom, Fejervár, Geiza, Jaszok, Péts, Pilis, stb. Az elkészült címszavak között leginkább bibliai és történelmi személyeket, ünnepnapokat, szerzetesrendeket, eretnekségeket, egyházi és világi tisztségeket, földrajzi neveket, pénznemeket, stb. találunk.

Félreértések, félreértelmezések forrása tud lenni a szakirodalomban, ha nem vagyunk tisztában a források elhallgatásának lehetőségével és/vagy tényével. A jelöletlen, illetve fel nem ismert forrás használata, fordítása téves következtetések forrása lehet, Gudor Botond például monográfiájában az 'abracadabra' címszó kapcsán fogalmazza meg a következőket Bod Péterről: „az érdekességek iránti (egyébként leibnizi eredetű) érdeklődése vezetett őt a babonassággal kapcsolatos szavak – például az abrakadabra – és a történetírás elemzésére, a mellékelt rajzot az 1610–1688 között élt Du Cange bíboros (Charles du Fresne) sugallta.” Gudor másutt is meglepődik a történész Bod következtelen forráshasználatán, és az előbb idézett esetben sem gondolt arra, hogy Bod jelöletlenül hagyhatta valódi forrását, és a hofmanni lexikoncikkben található forráshivatkozást veszi át, mintha sajátja volna. Márpedig ez történik. Bodot nyilvánvalóan az érdekességek, különlegességek iránti antikváriusi érdeklődése (is) vezette a lefordítandó szócikk kiválasztásában, de pl. az 'abracadabra' címszónál sem őt dicséri az elemzés és a magyarázat munkája, hiszen a betűkből összeálló háromszöget is a hofmanni szócikkből másolta. Az ilyen típusú, Bod eredeti gondolkodását feltételező és azt bizonyítani kívánó tévedések megfigyeléseink szerint gyakoriak a Bod-szakirodalomban.

A Bodnak oly fontos lexikon szerzője Johann Jakob Hofmann (1635–1706), aki szülővárosában, Bázelen végezte az egyetemet. Ugyanitt 1667-től a görög nyelv professzora volt, 1683-tól történelmet oktatott, 1685-ben teológiai doktorátusi címet szerzett. A legenda szerint sosem hagyta el szülővárosát. Legfontosabb műve a *Lexikon universale*,²²³ az egyik utolsó latin nyelvű, humanista típusú, egyetemes enciklopédia, amely a régiség történetének teljességét próbálja átfogni címszavaiban, mindezt visszafogott református alapokon. A *Lexikon universale* az anyanyelvű enciklopédiák megjelenésével hamar feledésbe merült, megjelenése idején ugyanerről az anyagról létezett már anyanyelvű összefoglalás, pl. a francia katolikus Louis Moréri tollából (*Le Grand Dictionnaire historique, ou mélange curieux de l'histoire sacrée et profane*, Lyon, 1674). Hofmann műve kétszer jelent meg: elsőként Bázelen 1677-

---

²²³ HOFMANN 1698.

ben, amely kiadáshoz 1683-ban három kiegészítő rész készült, két kötetben. A második az 1698-as leideni kiadás, melyet maga a szerző javított és egészített ki, négyszer ezer lapnyi terjedelmben látott napvilágot. Robert Collison írja a lexikonról: „[it] had all the faults of a vast endeavour carried out by one man,”²²⁴ de a hiányosságokat nem részletezi.

A bázeli tanár magyar kapcsolatairól annyit tudunk, hogy levelezésben állt II. Apafi Mihály erdélyi fejedelemmel és Pápai Páriz Ferencsel,²²⁵ valamint Teleki Sándorral.²²⁶ Apafi Mihályhoz szóló üdvözlőverse a *Plausus festivus* (Kolozsvár, 1684) című kiadványban, Pápai Páriz Ferencet üdvözlő költeménye postumus jelent meg a latin-magyar szótár 1708-as kiadásának elején. Hofmann Pápai Páriz Ferencsel való kapcsolatáról maradt fenn még adat. Pápai Páriz peregrinusként ismerkedett meg Hofmannal a bázeli egyetemen, a *De tribus consiliis medicis* című értekezését többek között neki is ajánlotta. Nem tudjuk, hogy Pápai peregrinációját követően milyen intenzitással leveleztek, ám a szótár elé írt üdvözlővers arra utal, hogy évtizedekkel később is tudtak egymásról. A bázeli egyetemen Hofmann működésének éveiben összesen tizenegy magyarországi diák fordult meg, s a következő évtizedekben is alacsony maradt a magyarországi diákok száma.²²⁷ A svájci egyetemjárás legerősebb bázisa 1460–1798 között a debreceni kollégium volt (51%), illetve jelentős arányban találunk köztük sárospataki (27%) és nagyenyedi diákokat (13%).²²⁸

Pápai Páriz a peregrináló Teleki Pállal váltott még olyan leveleket, amikben Hofmann-műveket kért és kapott: 1696. február 16-iki levelében Pápai megköszöni a „Hofmant” (bizonytalan, hogy ez melyik mű), és újfent kéri *Historia paparum et Imperatorum* (vagyis *Historia paparum romanae ecclesiae* és *Historia augusta imperatorum Romanorum*) című műveket.²²⁹ A következő, 1696. szeptember 1-jei keltezésű levél szerint előző levélbeli kérése teljesült: „praestantissime cimelii loco” megtartja a Telekitől kapott köteteket.²³⁰ Pápai nyilvánvalóan Hofmann jóhírére keltette Nagyenyeden. Bod, aki egyrészt nagyenyedi könyvtáros volt, másrészt később Pápai Páriz életművének jó ismerője és részben gondozója lett, valószínűleg enyedi diáksága alatt használta először a lexikont. Nagyenyeden őriznek egy,

²²⁴ COLLISON 1964, 89.

²²⁵ Vö. BENKŐ 1800, 38–39: „Cinnus Papianus, Prof. Páriz Pápai Ferentznek Levelezései,” és „Basiliai Professor Hoffmannak Levelei II. Apafi Mihály Fejedelem, és Prof. Páriz Pápaihoz. 1684–1699.” A dokumentumok nagy valószínűséggel megsemmisültek Nagyenyed 1849-es felprédálásakor.

²²⁶ Vö. DÉZSI 1899, 255.

²²⁷ Szilagi Georgius, Thernatoni Andreas, Horvati de Bekes (Horváti Békés) Johannes, Pariez (Pariz de Papa) Franciscus, Böszörményi (Beszerményi) János, Copis (Kopis, Kállai Kopis) Johannes, Verese gyházi. Vö. HEGYI 2003, 49–50. Hegyi Ádámnak itt szeretnék köszönetet mondani ötleteiért.

²²⁸ HEGYI 2003, 26.

²²⁹ PÁPAI PÁRIZ 1977, 426–427; ill. FONT 1989, 65.

²³⁰ PÁPAI PÁRIZ 1977; ill. FONT 1989, 120–121. A bázeli peregrinus Maróthi György könyvtárában is megvolt a *Historia paparum* (Bázel, 1688) két kötete, a lexikon azonban nem, vö. ÖTVÖS 1955, 352.

az abc betűit ismertető, töredékes, autográf Bod- kéziratot, amely a *Lexicon universale* betűcímszavain alapul, s amelyet Gudor Botond 1738-ra datál. Ezzel később foglalkozunk még. A kézirat korai datálása megoldaná annak bizonyítását, hogy Bod már ebben az időszakban is aktívan használta az enciklopédiát, ám a keletkezés idejét egyelőre nem tartjuk bizonyítottnak. Az erre az időszakra is releváns 1752-es nagyenyedi könyvtárjegyzékben megtaláljuk a lexikont, ám sajnos a beszerzés dátuma ismeretlen.²³¹ Más kézikönyvekről, pl. a Lampe-Debreceni Ember Pál-féle egyháztörténetről bizonyosan tudjuk, hogy azokat Bod már kollégista korában aktívan forgatta, mint szó volt róla korábban, ebből a kiadványból fordította a *Kösziklán épült ház ostromát*. A levelezés alapján bizonyos, hogy Leidenből hozott magának egy „Hofmann-t”, méghozzá egy első kiadásút, ezt alátámasztja a hagyatéki könyvtárjegyzék, sőt, a konkrét kötet is fennmaradt, amelyet jelenleg a székelyudvarhelyi Haaz Rezső Tudományos Könyvtár őriz.²³² Levelezésbeli adatok alapján azt is tudjuk, hogy Bod nemcsak az első kiadást használta, hanem a másodikat is. A kérdés tisztázását, hogy a *Lexicon universale*t vajon már nagyenyedi diákkorában is ismerte-e, annyiban tartanánk fontosnak, hogy a peregrináció kiemelt kutatása, a külföldi eszmetörténeti hatások keresése miatt sokszor elsikkad a tény, hogy bizonyos szellemi hatások már peregrináció előtt, a kollégiumi közegben elérték az ifjakat.

Bod két levelében olvassuk, hogy rendkívüli mértékben nagyra tartotta Hofmann művét. A Lécfalvi Orbán Péternek, Teleki Sámuel házitanítójának írt 1752-ből fennmaradt levelek a lexikon két kiadása körül forognak: az első levélben Bod a leideni kiadást dicséri a bázeliével szemben („mind szebb s jobb a papirossa is”). Lelkesedését a következőképpen fogalmazza meg: „4 nagy foliánsban vagyon, belgyiumi editio, jó papirossa, szép feje Ribbe-Bánd (a mint hívják) a kötése – az az editio, a melynél tudtomra a világon még ejusdem Lexici jobb nincsen.” S később: „semmit benne hiányosságot vagy kivetőt nem láttam.”²³³ A második levélben Teleki Lászlónak egyértelműen ez utóbbit, a leideni kiadást ajánlja megvételre, és pontos címléírással segíti a megrendelést. A rendkívül erős vonzalomnak, ami a második kiadás igényességének is szól, legfőbb oka lehet a mű egész világtörténetet átfogni kívánó célkitűzése, amely a dolgok tulajdon értelmének meghatározásában áll, valamint rendkívül fontos a műnek a reformátusság kultúrájában való megkérdőjelezhetetlen gyökerezése is.

²³¹ *Catalogus alphabeticus illustris Collegii Alba-Nagyenyediensis, fenovatus Anno 1752*. Bethlen Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms. 192, 128. Az adatért Gordán Edinának tartozom köszönettel.

²³² RADVÁNSZKY 1884, 60, 49-es sorszám; vö. még M. HUBBES 2004, 52.

²³³ KELEMEN 1907, 259.

3.4. Johann Jacob Hofmann *Lexicon universáléj*ának szerepe Bod Péter magyar nyelvű műveiben

Figyelemreméltó, hogy *A historiakra utat mutató magyar leksikon* kiadásának elmaradásával mi a kézirat további szerepe, hogyan alakul felhasználásának módja. Bod összeállított egy nagy terjedelmű, excerpált nyersanyagot, ami innentől kezdve éppúgy, mint az eredeti lexikon, segédeszközként szolgált új művek létrehozásához. Ez nem volt különleges, sem egyedülálló a maga nemében, sem másokhoz képest, sem Bod munkájában. Legjelentősebb hasonló jegyzetanyaga a *Consistorialia*,²³⁴ az erdélyi református zsinatok határozataiból készített kivonatos másolat, amely az eredeti protocollumok pusztulásával ma forrásfeltáró értékű. Ezt a kéziratot Bod később egyháztörténeti témájú műveinél aknáztta ki.²³⁵ Mint ahogy a *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia* c. kéziratot is, amelyben rövid tartalommutatót készített a legfontosabb történeti forrásgyűjteményekről. Vegyes, nem csak olvasott szövegekből másolt anyagot, hanem pl. időjárási, természeti jelenségek megfigyeléséből is származó jegyzetanyagot tartalmaz a *Gellius Transsilvanicus*.²³⁶ Az írói és tudósletrajzok témakörében a *Literata Panno-Dacia* című kézirat hasonló: e latin nyelvű jegyzetek képezték alapanyagát a *Magyar Athenas* tudós- és a *Smirnai Szent Polikárpus* püspökéletrajzainak.²³⁷ A felsorolt példákhoz hasonlóan *A historiakra utat mutató magyar leksikon*ba felvett címszavak anyaga és szövege is sok helyen kimutatható Bod műveiben.

Hol és milyen mértékben merített Bod saját fordításából, illetve Hofmann lexikonjából? A két szövegegyüttes használata párhuzamosan is vizsgálható, a használat módja legtöbb esetben elkülöníthető: bár Bod mindig Hofmannként hivatkozik a forrásra, előfordul, hogy saját korábbi fordítását szó szerint átveszi, de van, hogy az eredeti forrást használja. Az átvételek kereséséhez *A historiakra utat mutató magyar leksikon* címszavai adták a kulcsot: tematikus alapon, a címszavak segítségével könnyen kereshetővé váltak a jelzés nélkül hagyott átvételek is. A 2013 decemberében lezajlott Közkincs című konferencián felmerült a kérdés, hogy milyen módszerrel lehet egy ilyen rendkívül bonyolult hipertext-rendszert vizsgálni – a feladatot

²³⁴ BUZOGÁNY–SIPOS 1999.

²³⁵ Erről Sipos Gábor beszélt részletesen „Bod Péter, az egyháztörténész-kutató” című előadásában, amely 2012. október 25-én, a Bod Péter, a tudós lelkipásztor és az ember című konferencián hangzott el az Országos Széchényi Könyvtárban.

²³⁶ Lelőhely: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, 1511 sz.

²³⁷ A *Smirnai Szent Polikárpus*ról legújabbán Bellágh Rózsa írt: BELLÁGH 2012.

megkerülve most csak pár kiragadott példával illusztrálom Bod megoldásait. A lexikon latin nyelvű anyaga online több formátumban is kereshető a mannheimi egyetem adatbázisában, a Bod-szövegek tetemes része azonban nem digitalizált, így jórészt manuális kereséseket tudtam csak végezni.

Először a jelzett hivatkozásokat szeretném röviden áttekinteni a nyomtatott művekben. Főszövegben, a lap alján vagy a margináliákban Bod meglehetősen mértékletességgel hivatkozik Hofmann enciklopédiájára, és mindig megjelöli a konkrét címszót. Az érintett művek: *A szent bibliának története* (4), *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* (4), a *Szent Heortokratés* (13), a *Magyar Athenas* (3), és a latin nyelvű egyháztörténet. Ez utóbbiban 12 hivatkozást számoltam össze, amik között vegyesen találhatók korábban fordított és nem fordított címszavak. Ez összesen 36 hivatkozás nyomtatásban. A valóságban egészen más mértékű használatról beszélünk. Az átvételek minden szintje működik a lemmától a történetig. Általánosan jellemző a hofmanni címszavak tudományos apparátusának teljes elhagyása, tendenciaszerű a lexikoncikk első felének használata, és Hofmann szövegeinek nagyfokú kivonatolása. Az alábbi táblázatban kövérrel szedtem a történeti lexikonban szereplő címszavakat, és aláhúztam, ahol Bod saját fordítását használja fel.

Bod Péter művének címe	Hivatkozások száma	jelölt Hofmann-hivatkozások
<i>A' szent bibliának historiája</i>	4	Tautes Teuth Mathaeus Marcus Petrus
<i>Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza</i>	4	Hermon Zefirinus Cristophorus Mozarabicus
<i>Szent Heortokrates</i>	13	Martyrologium Menologium <u>Dom[inica]</u> <u>Adventus</u> <u>Balneatio</u> <u>Magi</u> Cathed[rae Sancti Petri] Februa Dea Christophorus Beniamin Dagobertus <u>Papa</u> <u>Baculus</u> <u>Cardinalis</u>
<i>Magyar Athenas</i>	3	Sanchoniaton Abares Transsilvania
<i>Historia Hungarorum ecclesiastica</i>	12	Hunni Constant[inus] (2x) Dictatus Crux Nundinae Festa Hussitae Ferdinand Hymnus Crellius Jesuitae

Most következzenek olyan példák, ahol Bod nem jelzi a *Lexicon universale* használatát. Hofmann kapcsán korábban szó esett már egy kiadatlan, bizonytalan datálású, töredékes nagyenyedi kéziratról, amely *Az Abceről* címet viseli, és az ábécé betűinek ismertetését tartalmazza. Erről három alkalommal tett említést a szakirodalom: elsőként Musnai László²³⁸, valamivel részletesebben Gyenis Vilmos, majd Gudor Botond ismertette.²³⁹ Gyenis Vilmos, és tőle függetlenül Gudor Botond is megállapította *A historiakra utat mutató magyar leksikon* és az abc betűit magyarázó kézirat rokonságát.²⁴⁰ A két kézirat valóban rokonságban van egymással, ez azonban nem közvetlen összefüggéssel, hanem közös okkal, a forrással magyarázható. Bod a 'Hofm.' jelzést az 'A', a 'B' valamint az 'F' betűnél használja, s bár konkrét szöveghelyekhez illeszti a hivatkozásokat, azok valójában jóval tágabb érvényűek a jelzethöz. Mindegyik betű-címszó alapja Hofmann adott betűről írt szócikke. Érdekes módon olyan információ is kerül a rövid betűmagyarázatokba, amelyek nem a párhuzamos hofmanni betű-címszókba valók: Bod a betűk számértéke kapcsán mindig idézi azt az eredetileg Baroniusz lejegyzésében fennmaradt, *Possidet A...* kezdetű ábécés verset, amelynek vonatkozó verssora Hofmannnál egyedül az 'a' betűnél olvasható. A vers teljes terjedelmében helyet kapott a lexikonban, méghozzá a 'numeri' címszóban, Bod onnan vette át a sorokat, és mindegyiket a megfelelő betűhöz osztotta.²⁴¹ Példaként T betűt választottam.

---

²³⁸ MUSNAI 1940, 171.

²³⁹ GYENIS 1961, 471.

²⁴⁰ GUDOR 2008, 326.

²⁴¹ Vö. HOFMANN 1698, III, 374–375.

Hofmann, <i>Lexicon universale</i> , 'T' (részlet)	Bod, <i>Az Abceröl</i> , 'T'
<p>T Et quia crucis figuram imitatur, hinc praeconis supplicium denotare Lucianus, <i>ibid.</i> ait: In Romana autem communione Monachi S. Antonii Viennensis T. caeruleum in vestibus gestare solent, ut se sub protectione Crucis Christi, uti dicunt, esse ostendant: quam vis necdum liquido constet, quae signa cruci fuerit, cui affixus est SERVATOR noster, etc. [...] Contra apud Anglos, in palma manus sinistrae sub pollice [!], furibus inuritur litera T. quod fur in ea lingua Thefi [!] dicitur, instituti auctore Henrico VII. uti discimus ex Polydoro, <i>Angl. Hist.</i> l. 26. De baculo Abbatum Graecorum, formam huius literae exprimente, diximus supra, ubi de <i>Baculo Episcopali</i> etc. Vide quoque infra Th.</p>	<p>A T betű a Kristus Keresztének s az Hajoban az arbotzfának is kifejezője. A Sz Antalrol nevet vett szerzetes Barátok is köntösökön egy T betűt viselnek Keresztyenségek kimutatására. A számlálás[an] jelent 160t. <i>T quoque centenos et sexaginta tenebit.</i></p> <p>Az Anglusoknál a Lopoknak honyok ala [!] egy T betűt sűtnek az VI.dik [!] Henrik végezéséből mert a Lopot Thefinek [!] hívják.</p> <p>Tzitzero a T. mondja litera salutaris θ ismét a Görögöknél jelentett holtat azért <i>nigrum theta</i> közbeszéddé költ.</p>

Bodnál az utolsó mondat – ahogy a latin szócikkből kiderül, hiszen a szöveg továbbutalja az olvasót – a Th betűcímszó alapján készült. Az itt bemutatott egyszerű elv alapján állítja össze Bod a betűkről szóló kéziratot, ami azonban töredékes csak, hiszen az E, L, P, R és Z betűk kidolgozatlanok maradtak. Bod csak a betűk számértékét magyarázó verssort jegyezte le. Érdekes módon *A historiakra utat mutató magyar leksikon*ban a betűcímszavak csak A-tól E-ig szerepelnek, innentől hiányoznak a betűket magyarázó bejegyzések.

Az ünnepek és rítusok történetéről írt *Szent Heortokrates* egy másik olyan kiadvány, amelyben Bod nagyobb mértékben merít Hofmannból, mint azt a locusjelzések sugallják. Ebben a kötetében azonban egyéb forrásokat, pl. Hospinianus *Festa Christianorum* című művét is sokat használja. A fent megjelölt szavaknál (**Dom[inica]**, **Adventus**, **Balneatio**, **Magi**, **Papa**, **Baculus**, **Cardinalis**) egyértelműen *A historiakra utat mutató magyar leksikon* fordításmegoldásait látjuk. Itt példaként egy szövegrészt választottunk a saját korábbi fordításának átvételét illusztrálандó, illetve egy másik szövegrészt, amelyben a jelöletlenség ellenére bizonyítható a forráshasználat.

<p>Bod Péter, <i>A historiakra utat mutató magyar leksikon,</i> ‘Advent. Adventus’ (p. 7–8)</p>	<p>Bod Péter, <i>Szent Heortokrates,</i> ‘Dominica Adventus, Advent Vasárnap’ (p. 31–32)</p>
<p>„Igy neveztetnek a mostani rendtartás szerint a Karátson előtt való négy Hetek. Régen voltanak hat Hetek a Sz. Márton napjától fogva az holott kezdi most is Görög Ekklésia a maga Böjtit: de idővel a Deák Ekklésiában négy Hetekre szorítottott ilyen fundamentomon: mert a Kristusnak négy <i>Adventus</i>-sa, eljövele vagyon. (1.) Midőn a Testben meg-jelent. (2.) midőn az embert megtériti s a szivbe bészáll. (3) midőn halála óráján elmégyen az emberhez. (4) midőn eljő az utolsó ítéletre. Rend szerint kezdetni szokott Sz. András Napján. Minthogy ezek a napok a Kristus Testben eljövételéről való szent elmélkedésekre készülő napok voltak, kezdték ezeket megböjtölni elsőben magános tetzéből Frantzia Országban az Rupertus Turoni Püspök jóvállásából; az után az ötödik Orbán R.P. a maga udvarában lévő minden Papoknak parancsolta a Böjtöt az egész <i>Advent</i>-ben 1270-dik esztendő tájban; a honnan osztán mindenfelé elterjedett. <i>Mikor kezdődött ez az Innep?</i> Bizonyos esztendejét meg-irni ugyan nem lehet; de már valami vékony nyoma látszik</p>	<p>„Igy neveztetnek a’ mostani rendtartás szerint a’ Karátson előtt való négy Hetek. Régen vóltanak hat Hetek a Sz. Márton napjától fogva, az holott kezdi most-is a’ Görög Ekklésia a’ maga Böjtit: de idővel a’ Déák Ekklésiában négy Hetekre szorítottott ilyen fundamentomon; mert a’ Kristusnak négy <i>Adventussa</i> eljövele vagyon. (1.) Midőn a Testben meg-jelent. (2.) midőn a’ szivbe bé-száll és az Embert megtériti. (3) midőn halála óráján el-mégyen az emberhez. (4) midőn el-jő az utolsó Itéletre. Rend szerint kezdődni szokott Sz. András napján. Minthogy ezek a’ napok a’ Kristus’ Testben eljövételéről való szent elmélkedésekre készülő napok vóltanak, kezdték ezeket megböjtölni elsőben magános tetzéből Frantzia Országban az Rupertus Turoni Püspök jóvállásából; az után az ötödik Orbán R.P. a’ maga udvarában lévő minden Papoknak parancsolta a’ Böjtöt az egész <i>Advent</i>-ben 1270-dik esztendő tájban; a’ honnan osztán minden felé elterjedett. <i>Mikor kezdődött ez az Innep?</i> Bizonyos esztendejét ugyan meg-irni nem lehet; de már valami vékony nyoma látszik az ötödik Százban. A’ Házassági lakadalmazás meg vólt tiltva ezeken a’</p>

az ötödik Százban. A Házassági Lakadalmazás meg volt tiltva ezeken a Napokon épen Víz-kereszt napjáig az Innepekre nézve; de e mellett a tudatlanságba bémerült emberek sok babonás tselekedeteket veittek végbe, nevezetes volt az hogy Karátson előtt harmad nappal ajtonként járkáltak s valami verseket éneklettek a Krisztus születéséről, jó és szerentsés inneplést kívántak, s ekképpen magoknak Pénzt, gyümölsöt s holmi enni-valokat gyűjtöttek; akarván ebben követni a Kristus születéséről hirt tévő Bethlehemi Pásztorokat. Innen maradt a mi Nemzetünknel is az a szokás, hogy Karátson éjtszakáján a gyermekek, szolgák s akárkik énekelnek, dudolnak, zerépatélnak ajtóról ajtóra, hogy magoknak valami pénzt gyűjtsenek, a mellyet az után el-vesztegessenek (a).”

(a) *Hoffmann & Rechenberg in voce*
Adventus

napokon éppen Vízkereszt napjáig az Innepekre nézve; de e’ mellett a’ tudatlanságba bé-merült emberek, sok babonás tselekedeteket vettek-bé. Nevezetes vólt az, hogy Karátson előtt harmad nappal ajtónként járkáltak ‘s valami verseket éneklettek a’ Krisztus születéséről, jó és szerentsés inneplést kívántanak; ‘s ekképpen magoknak pénzt, gyümölsöt ‘s hóلمي enni-valókat gyűjtöttek; akarván ebben követni a’ Kristus’ Születéséről hirt tévő Bethlehemi Pásztorokat. Innen maradt a’ mi Nemzetünknel-is az a’ szokás, hogy Karátson éjtszakáján a’ gyermekek, szólgák ‘s akár-kik énekelnek, dudolnak, zerépatélnak ajtóról ajtóra, hogy magoknak valami pénzt és enni-valót gyűjtsenek; mellyet az után el-vesztegessenek. (a)”

(a) *Hoffmann & Rechenberg in voce*
Adventus

Bod az ‘Advent/Adventus’ lexikoncímszót legfőképp Hofmann alapján állította össze, de Krisztus négy eljövételének leírását Rechenberg *Hierolexiconj*ának ‘Adventus’ címszavából emelte át. A történeti lexikon és a *Szent Heortokratés* szövege, mint látható, csak helyesírásában és központosításában tér el egymástól. S míg ebben az esetben a bekezdés végén Bod megjelölte a forrást, a következő példában, és számos más helyen a kötetben, nem jelölt semmit, holott ugyanazt az anyagot használja fel.

<p>Johann Jacob Hofmann, <i>Lexicon universale,</i> 'januarius' (részlet)</p>	<p>Bod Péter, <i>Szent Heortokrates,</i> Boldogasszony haváról és abban való innepekről, p. 33, első paragrafus</p>
<p>Mensis hic, una cum Februario reliquis mensibus, quorum Romulus fuit auctor, a Numa Pompilio adiectus est, nomenque a Iano accepit, quod is huius instar, respiciat et finem transacti anni et principium futuri, vide Voss. <i>de orig. et progr. Idol.</i> l. 2. c. 17. Ei primas assignavit Numa, vel quia pacis studiosus <i>Iano</i>, utpote civilis vitae et terrae colendae auctori, plus quam Marti detulit: vel quod, cum post brumam Sol ad nos cursum reflectens quasi de novo cursum suum incipiat, optimum iudicaverit, idem anni, quod Solis, esse principium: Iuxta Ovid. <i>Fast.</i> l. 1. v. 163.</p> <p><i>Bruma novi prima est, veterisque novissima Solis,</i> <i>Principium capiunt Phoebus et annus idem.</i></p>	<p>§ 1. Januáriusnak hívták az első Hónapját az esztendőnek a' régi Rómaiak a' Numa Római Király rendelkezéséből Jánusról, a' ki vólt Itáliának leg első Királya [!]. Kezdettek pedig ez idő tájban a' magok esztendejeket azért; mivel a' nap-is a' tájban tér meg az égnek abrongsán 's hosszszabbodik, a' világosság nevededik, a' setétség pedig kissebbedik; hogy így egy pontról kezdődjék a' nap és az esztendő Ovidiusnak ama verse szerint:</p> <p><i>Bruma novi prima est; veterisque novissima Solis;</i> <i>Principium capiunt Phoebus et Annus idem.</i></p>

A Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére a könyvnyomtatás mesterségéről írt Pápai Páriz-vers, az *Erdélyi féniks* újabb kiadásához Bod összesen 41 jegyzetet illesztett, amelyek nagyobb része magyar nyomdatörténeti vonatkozású. Az első 14 jegyzet a főszöveg azon részéhez tartozik, amelyik általában szól a mesterségek kezdeteiről, ezek elkészítésekor szintén legtöbbször hofmanni lexikoncikk alapján dolgozott.

jegyzetelt szó	jegyzetszöveg kulcsszavai	<i>Lexicon universale</i>
Kezdet	Mesterségek és egyéb dolgok kezdet: puskapor mágnés vitrum malleabile Ignis Graecus	bombarda magnes ignis Graecus
Róma	Róma	Roma
Lelke részi	Isten' nemzete	
Nyelve	értelmesen szóló állatok, dolgok	
Az Írást rendelte	Mikor kezdődött az Írás mestersége?	scribendi ratio
Viasszas táblákra	Viasszas táblák	scribendi ratio
Egyiptom	Pappiros, charta, philyra, biblos	charta, glutinum
Eumenés	Eumenés, Pergamum, pergaména	pergamén
Pappiros malom	Pappiros malom	
Kádmus	Kádmus	scribendi ratio Cadmus
Kármenta	Kármenta	Carmenta
Kézzel írták	Kézzel írták a könyveket	scribendi ratio
[Bik-fából faragott Betüket tsinála, Mellyet osztán rézre 's ónra-is próbálta]	„Ki találta a' könyv-nyomtatás mesterségét?”	typographia
Erásmus	Erásmus	Erasmus

Az előbbiek után nem meglepő, hogy Bod a *Magyar Athenas*ban is használja a *Lexicon universalé*t. A főszövegben, vagyis az írói életrajzokban Bod két hivatkozással utal Hofmanra,²⁴² az 'Abaris' címszóban (v. „Hoffmann. In voce Abaris”), illetve Apafi Mihálynál („Hoffmann in voce Transilvania”). Ez utóbbiban Bod Pápai Páriz Ferenc Hoffmanhoz írt levelét is említi. Az előszóban csak a „Sanchoniaton” címszót jegyzeteli meg, jelöletlenül hagyja azonban azt a címszót, amely alapján az első két lapot összeállítja. Ennek feloldásában ismét csak *A historiakra utat mutató magyar leksikon* kézírata segít: az „írás mestersége” töredékes címszó alatt olvassuk a következőket: „Írás mesterséget ki találta legelsőbe? Kadmusnak tulajdonítja Plinius, Palamedesnek mások; de ezek előtt élt Moses, a Feniciusoknak némelyek Phoenices primi fama Hof. *Scribendi*.” Hofmannál a 'scribendi ratio'-nál találjuk meg a szócikk eredetijét; erre a szövegrészre építi majd Bod a *Magyar Athenas* előszavának első két bekezdését.

Hofmann, <i>Lexicon universale</i> , 'scribendi ratio'	Bod Péter, <i>Magyar Athenas</i> , előszó
<p>SCRIBENDI ratio tenuibus initiis orta, sensim ad id perfectionis, quod nunc habet, assurrexit, magno mortalium bono. Neque enim satis causae habuit aut Socrates, qui literas ingenii pestem pronuntiavit, quod his notis confisi homines memoriam minus exercerent: aut Thamus, Aegyptiorum Rex qui eas improbavit, quod memoriae potius obfuturæ et homines ad eam excolendam inertes reddituræ viderentur: aut apud Gallos Druides, quos Caesar <i>Gall. bell.</i> 1. 6. c. 14. disciplinas <i>scripto</i> non</p>	<p>Isteni találmány az írásnak mestersége az emberek kezében: mely megbecsülhetetlen drága kegyelmességét Istennek nem lehet eléggé meghálálni, mivel ezáltal nemcsak maga akaratját közölheti ember felebarátjával, hanem a szükséges dolgokat általadhatja a sok száz esztendőök után következő maradék nemzetségnek is. Görögországnak ugyan amaz fényes csillaga, akinek fényességénél sokan kezdettenek megvilágosodni, a bölcs Sokrates elme métegyének mondotta az írás mesterségét. Támos is, az egyiptomiaknak régi királyok, károsnak tartotta éppen azon az okon, amelyre nézve a Galliában való bölcsek is meg nem engedték, hogy az ő tudományaik és tanításaik megírattassanak, nehogy a tanuló ifjak, az íráshoz bízván, az elme gyakorlását elmúlatnák. Holott az elme olyan, mint a jól művelt szántó föld, melyet mennél inkább művelnek, annál inkább terem:</p>

²⁴² Vö. BELLÁGH 1992, 381.

consignasse, refert, tum ne in vulgus illae efferrentur, tum ne praesidio literarum freti diligentiam in perdiscendo remitterent, **cum ex sententia Senecae Ep. 88. certior sit memoria, quae nullum extra se subsidium habet.** vide infra *Traditio*. Sit satis in praesens, **quod Verbum suum DEUS ipse scripsit**, Exod. c. 32. v. 16. **et a Mose scribi voluit**, c. seq. v. 27. **repetiitque Iohanni Euangelistae et Apostolo duodecies mandatum illud, Scribe**, ut videre est in Apocalypsi *passim*. Quis *scribendi* artificium primus docuerit mortales, inter Eruditos controvertitur: **Plinius enim** l. 7. c. 56. et Diodor. Sic. l. 6. c. 15. **eam gloriam Cadmo tribuunt: Servius** in *Aen.* l. 2. **Palamedi.**

szintén úgy az elme a sok gyakorlás által élesebbé és bölcsébbé tétetik; az is igaz, hogy csak annyit tudunk, amennyi az elménkben, nem könyveinkben vagyunk bérva. **És a Sénéka mondása szerint certior memoria sit, quae nullum extra se subsidium habet:** bizonyosabban tudja s tartja az elme azokat a dolgokat, amelyek iránt magán kívül nem segítetik. Ez ha igaz is, de vannak egyéb okok, melyek szükségesnek bizonyítják az írásnak mesterségét, mivel ezáltal beszélgethet a távolvalókkal, mintha közel volnának, és gyakorta ahová maga nem mehet, oda elérkezik az írás, s ugyanez által adatnak által a következőknek taníttatásokra a szükséges dolgok. **Azért is parancsolta az Isten mind a legelső szentírónak, Mózesnek, mind a legutolsónak, Szent Jánosnak: Írd meg.**

Kicsoda volt az írás mesterségének legelső találója? Úgy látom, azt a legolvasottabb tanult emberek is ki nem tanulhatták. **Plinius tulajdonítja Kádmusnak**, a féniciusok királyoknak, aki élt a világ teremtése után 1500. esztendőben, az Izrael-béli bírák idejek táján; **Servius Palamedesnek...**

Az írás történetéről írtak, bár a historia litteraria hagyományába jól illeszkednek, nem Bod leleményét dicsérik. Az „Írd meg” parancsa sem, amely Páskándi Gézát Bod kapcsán esszére illette.²⁴³ A vendégszöveg felhasználását az magyarázza, hogy a kompiláló-excerptáló technikákkal dolgozó szerzőnek kezdeti „segítségre”, kiindulási idézetre volt szüksége az előszó elindításához. Ezt a módszert Maczák Ibolya is megfigyelte és leírta a prédikációk kapcsán.²⁴⁴

Bod magyar nyelvű műveiben itt egyetlen, ám annál jelentősebb forrás, Johann Jacob

²⁴³ PÁSKÁNDI 1987.

²⁴⁴ Vö. MACZÁK 2008, 156–161.

Hofmann *Lexicon universaléj*ának használati módozatait villantottuk fel. Bod számos forrásból kompilálta szövegeit, legkiterjedtebb forrásbázisa magyar egyháztörténeti témájú összeállításainak van, ezekben kevésbé támaszkodott általános segédletekre. A *Lexicon universale* főként anyanyelvű, ismeretterjesztő típusú, népszerűnek szánt könyveiben áll kitüntetett helyen a források között, s mint láthattuk, általános kérdésekben, történeti, művelődéstörténeti részletek tisztázásában több alkalommal fontos, ha nem a legfontosabb szakirodalomnak és referenciának bizonyult. *A historiakra utat mutató magyar leksikon*, ez a legfőképp Hofmannból készített jegyzetanyag a magyar nyelvű művekben a későbbiekben kiindulási alap volt. Ennél tovább is mehetünk a következtetésekben: Bod számára a világban lévő dolgok leírásához a hofmanni mű olyannyira kielégítő segédletként szolgált, hogy szisztematikusan, sőt, programszerűen is építhetett rá. Erre a műre támaszkodott, ebből merített ötletet és nyersanyagot hiánypótlónak szánt művéhez az ünnepek és rítusok történetéről, szinte kizárólag Hofmann alapján gondolkozott az írás, a könyvnyomtatás és általában a műveltség kezdeteiről. Mindezek ismeretében az sem meglepő, hogy a Málnási Lászlóval közösen sajtó alá rendezett Pápai Páriz-féle szótár újradiadásához írt különböző függelékek forrásaként is legtöbb esetben Hofmann lexikonát jelölhetjük meg (pl. rövidítésjegyzék, régi görög és római pénznemek összefoglalása stb.).

4. Koncepció és koncepcióváltás Bod Péter historia litteraria programjában

4.1. A historia litteraria mint eleven emlékezet

Utinam viveres!

Bod Péter historia litterariára vonatkozó elméleti és gyakorlati reflexióinak vizsgálata nem könnyű, hiszen teoretikus művet sem ebben, sem más témában nem hozott létre. Így csak az a módszer marad, amit Szajbély Mihály is alkalmaz a 18. század második felének irodalomszemléletét feldolgozó monográfiájában: a művek paratextusaiból, ajánlóleveleiből, előjáró beszédeiből és lábjegyzeteiből, valamint a fennmaradt írói magánlevelekből vonhatunk le következtetéseket.²⁴⁵ Az említett dokumentumok alapján nem állhat össze tudatos és rendszeres elmélet; ami kibontakozik, az inkább „ösztönös” és „alkalomszerű.”

Bod életművének szövedékében tudomásunk szerint négy helyen írja le a ‘historia litteraria’ szókapcsolatot különböző kontextusokban. Időrendben először a 1753. április 12-én kelt, Magyarigenből Halmágyi Istvánnak írt levélben mutatja be tervét a híres emberek emlékének megőrzéséről. Bod a más nemzeteknél bevett gyakorlat szerint historia litterariát állítana össze, hogy az egyház, a haza vagy a tudományok frontján jeleskedők életét és erényeit bemutassa: „Subiit me miseratio tantorum de Ecclesia Dei, de Patria, de Literis optime meritorum virorum et indignatio sortis iniqua; cum apud alias Nationes tot extent Historia litterariae, tot vitae, memoriae clarorum virorum ab interitu eos vindicantes: hi ab inertia subsequentium aut iniquitate temporum obtriti, imo penitus sepulti jacent.” Fennmaradt egy keltezetlen vázlata *Synopsis Historia Litterariae Hungaricae* címmel, amelyet a következő fejezetben tárgyalunk. A későbbiekben a Veresmarti Illés püspök életrajzát és a vele kapcsolatos levelet tartalmazó közlemény felvezetésében a Daniel Morhof-művelte historia litterariát jelöli követendőként: „Praecipuam Historiae litterariae partem vitarum scriptores constituere, sua jam aetate iudicavit celebris Polyhistor Dan. P. Morhosi.” Végül használja a kifejezést a *Magyar Athenas* előjáró beszédében, a mű célkitűzéseinek és jellemzőinek magyarázatában: „...az efféle írásokban hogy az élők-is elő számláltassanak nem szokatlan dolog más Nemzeteknél; sőt a *História Litterariának* írói a’ magok könyveiket-is elő szokták számlálni.” Bod ennek megfelelően sok kortárs tudóst felvesz a kötetbe, de – a szokással ellentétben – önmagát nem szerepelteti a lexikonban.

²⁴⁵ SZAJBÉLY 2001, 9.

Amint a megnyilatkozások alapján látni fogjuk, Bod Péter historia litteraria programjának kulcsszava az emlékezet, legfőbb célja az emlékezet megelevenítése. A közhellyé vált cicerói „*historia vitae memoria*” jelmondat minden Bod-mű háttérében ott visszhangzik, különösképpen a historia és a historia litteraria körében létrehozottakra. Bod egyetemes egyháztörténete előljáró beszédében veszi át legrészletesebben *A szónokról* történelemmel kapcsolatos gondolatait: „*Az Historia bizonyosága az elmultt időknek*; mert elő adja azokban mik, mikor s’ miképen lettenek: *világossága az igazságnak*, mert úgy adja elő a’ régi dolgokat, mintha az olvasó maga jelen lenni szemeivel látná azokat, *az emlékezetnek élete*; mert meg eleveníti a’ régen meghóltakat, s’ hogy a’ jóknak jó emlékezetek, a’ gonoszoknak rothadt nevek nemzetségről nemzetségre által mennyen, azt tselekszi. *Tanítója az életnek*, mert a’ Példákban mind a’ követendő ‘s mind a’ távoztatandó dolgokat mint Tükörben úgy mutatja; *előbeszéli a’ régiségnek*, mert a’ mellyek sok száz vagy ezer esztendővel estenek is ez előtt, úgy adja elő, mintha most mennének véghez a’ mi szemeink előtt.”²⁴⁶ E történelemfelfogás rendkívül egyszerű elemekre bontható: a történelmi elbeszélés magyarázza, plasztikussá teszi és megeleveníti a múltat, a tükrözés általi tanítja az olvasót/hallgatót – amin itt nem a virtusok képének egyszerű visszaadását kell érteni, sokkal inkább egy olyan módszert vagy médiumot, amelynek segítségével nagyobb felbontásban látszódnak, részletesebben és mélyebben megfigyelhetőek a bemutatni kívánt erények.

Az *Athenas* sokat idézett ajánlólevelében, illetve előszavában olvashatjuk, hogy a könyv összeállítója az azt megérdemlő emberek emlékezetének felélesztésért tűzte ki célul: „Szándékoztam ezen Írásom által fő képpen a’ mi előttünk, Hazájoknak hasznokra ‘s ékesítésekre és Isten Ditsósége terjesztésére élt jó Embereknek a’ feledékenység által eltemtetett Emlékezeteket a’ menyire lehetett megújítani.” Illetve „arra a’ végre intéztetett ez az Írás, hogy a két Hazában Erdélyben és Magyar országban az előtt élt tudós embereket, kivált a’ kik valami Világra bocsátott Mukájok [sic!] által emlékezeteket fenn hagyták, régi eltakartatott megavult hamvokból meg-elevenítse, és ujonnan vilagra hozza.” Az *Athenas*ban tett gesztus fő célja tehát az elfeledett, de valamilyen hordozón fennmaradt emlékezet felélesztése, ezt árnyalja tovább az alcím is: „az Erdélyben és Magyar-országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a’ kik valami, világ eleibe bocsátot írások által esméretesekké lettek, ‘s jo emlékezeteket fen-hagyták historiájok.” Egyértelműen csak azok emlékezete elevenítendő, akiről pozitívat tudunk mondani; vagy másként fogalmazva, a múlt szereplőinek életéből igyekszünk a jóra emlékezni, és azt továbbadni az utókornak. Az *Athenas* e jelszó-szerű

---

²⁴⁶ BOD 1760b, 3–4.

megfogalmazásai a legismertebbek Bod tollából a tudósok és más híres személyek emlékezetének megújításáról, azonban egyéb történeti, egyháztörténeti tárgyú műveiben és kapcsolódó szövegkiadásainak pretextusaiban is hasonló célokat fogalmaz meg és fejt ki a történelem és egyháztörténet művelése kapcsán. A továbbiakban ezeket vesszük sorra.

Az *Athenas* célkitűzései legközvetlenebbül az epitáfium-gyűjtemények és az *Erdélyi féniks* célkitűzéseivel rokonok. Dávidházi Péter a sírfeliratok és a hagyományrétegződés témakörében írt könyvében hívja fel a figyelmet arra, hogy Bod sírfeliratgyűjteményeinek vezérelve és historia litteraria programja között bizony szoros az eddig nem vizsgált összefüggés: a *Hungarus tymbaules*nek már a címlapján is az *Athenas*éval szó szerint megegyező megfogalmazást olvashatunk.²⁴⁷ Itt is a hamvakból kell az arra érdemesek emlékezetét előhívni vagy feltámasztani, a sírfeliratok betűit azonban nem könyvekből és egyéb fennmaradt dokumentumokból, hanem sírkövekről jegyzi le az összeállító. Az epitáfiumgyűjteményt megelőző előszó alapján még szorosabbra fűzhetjük a két program közötti összefüggések szálait.²⁴⁸ A gesztus iránya egyértelmű: a sötétségből a világosságra, a

²⁴⁷ DÁVIDHÁZI 2009, 17. A *Hungarus tymbaules* címlapján ez áll: „Hvngarvvs tymbavles, seu grata ac benedicta Hvngarorvrm qvorvndam principivm, herovm, magnatvm toga et sago, domi militaeqve insignivm, virorvrm ervditiōne ac prvdentia clarorvrm, feminarvrm honestatis fama, ac pietatis stvdio illvstrivm ex epitaphiis renovata memori. Quam Ex cineribus excitavit Petrvs Bod de Felső-Tsernáton.”

²⁴⁸ A *Hungarus tymbaules* előszava: „Parvus est, quem vides, Libellus; magna tamen ac Illustria e tenebris in lucem revocata nomina complectitur. Indignum est perpetua premi oblivione EOS, qui Patriam ingentibus fastis impleverunt; aetatem suam praeclaris facionoribus exornarunt, speldidid domi, militaeq; velut inter ignes luna minores radiis coruscarunt. Exempla Majorum interiores sensim taciteq; occupant medullas, ettrophaea Mitiadis somnos Epaminondae ex[e]cutiunt. Utinam viveres, subscriptum erat aliquando Romae Bruti statuae, quae vel lapidea virtutem spirabat.

Hinc est, quod ab exordio rerum, omnes fere gentes Hominum, qui praeclaris virtutibus inclaruerunt, gratam post fata memoriam conservare studuerunt. Beli, Semiramidis, sive vera sive ab antiquitate conficta extant Epitaphia, quae eorum memoriam tumulis contegi prohibuerunt. Jacobus dilectae Rachelis suae monumentum Cippo notavit. Marmor sepulcrale Jobus litteris in aevum duraturis signari exoptavit, iisque Fidem in Goelem Posteris imitandum notari. Priscis non desuerunt Hunnis Hungaris[q]ve in Asia ad montes Altai, et flumen Til et passim sua monumenta, ne cum morte insignium virorum memoria interiret.

In Transilvania olim Alba Julia commune quasi Heroum fuit sepulcretum, ubi in Templo suspensis de more Gentis, vexillis, aeneis, argenteisve [!] Tabellis, signatis marmoribus, Inscriptiones bene ac egregie pro Patria gestorum memoriam conservabant. Verum magnorum Nominum jam umbra; non solum tempus edax, sed et ignis vorax, primum quidem An. MDCIII. Deinde die 7-ma 7bris Anni MDCLVIII. Dum per Tartaros, Valachos ac Moldavos evastaretur, simul cum Bibliotheca Tempo Cathedrali adjuncta in favillas convertit, ac antiqua virtutum Trophea in cineres abire jussit; ita ut vix fractae aliquot e tanto naufragio tabulae supermanserint. Antiquam non minus, quam inveteratam fuisse apud Hungaros consuetudinem, Majorum facta carminibus celebrare, testatur Priscus Sophista, nec alii tacent. Hic Epitaphia quaedam comparent; quae brevissima encomia, et virtutes Laudabilium in brevi velut tabella exhibent. Carmina epithaphia prout in saxis vel libris olim edita, immutata transumsi, ac in publicum secundum Annorum seriem protuli. Non diffiteor stridenti quaedam calamo esse modulata, ac aetatis vitio variegata: gratiora tamen naevis antiquis repraesentata, quam novis pigmentis infucata censui apud rerum curiosos futura.

Nemini forte conatus hicce injuriam facit, qui Viros claris virtutibus ornatos in memoriam revocat. Palam certe testari hic libet, non aliam mihi in edendo mentem fuisse, quam ut e cineribus quasi excitata insignium domi militaeque; Virorum memoria celebretur, atq; eorum Virtutes velut in speculo contemplantes posteri, excitentur ad vestigia eorum presso pede premenda. Cos virtutis bona Majorum memoria. Pauca si haec placuerint, plura similis conatus proferre valebit.

halálból az életre, a feledésből az emlékezetre kell hozni a híres (tudós vagy politikus) emberek emlékét. Mivel az örök feledés méltatlan azokkal szemben, akik virtusokkal ékeskednek, mindenki, akinek alkalma adódik rá, köteles őrizni vagy feléleszteni emléküket. Külön érdemes felfigyelnünk arra, hogy a *Hungarus tymbaules* előszava alapján a hordozó, amin az ősi erények jelei megőrződnek, milyen sokféle anyagú lehet: kő, márvány, fa, fém, papír. Formája sem kötött: van itt szobor, sírkő, oszlop, tábla, könyv, kézirat, sőt, akár a szóbeli emlékezet is megőrizheti valaki jóhírét ének, esetleg szóbeszéd formájában. Az, hogy a kő vagy az érc ugyanúgy őrzi az emlékezetet, akár a könyv, nem Bod leleménye; elég csak elmélyednünk a korabeli halotti beszédekben vagy akárcsak címeikben, amelyekben rendkívül gyakoriak az „emlékezet oszlopa”, „emlékezet köve” kifejezések. Bod az *Athenasban* például Hebler Mátyásnál írja, hogy a templom őrzi emlékezetét.

Az *Athenasban* Bod legfőképpen azok emlékét idézi meg, akik írásban hagyták emlékezetüket, azokról nem ír, akik maguk nem írtak. Mindezt például Almási András életrajzában fejti ki: „Ezen az *Almási* néven sok tudós emberek vóltanak Erdélyben: de mint-hogy írásaik elő nem fordúltanak én-is bővebben le-írni nem tzelezom.”²⁴⁹ Azokról sem ír, akikről mások nem írtak; az esszénusokról például akkor még nem rendelkezünk forrással, Bod nem tudott róluk szóló szövegről: „emlékezet rollok nintsen”.²⁵⁰ Az előszóban körülírja azok körét, akiknek életrajza belekerülhetett a gyűjteménybe: a beválogatás feltétele volt a saját, nyomtatott opus („akik világ eleibe botsátott írások által esmératesekké lettek, ‘s jo emlékezeteket fen-hagyták”), vagy legalább valamilyen írásbeli nyom, amelyben megemlékeznek az illető munkásságáról („a’ kik valami Világra botsátott Munkájok által emlékezeteket fenn-hagyták,”; „...kik valami írásokban emlékezeteket fenn-hagyták. De még azok sem mindenek, hanem a’ kiknek írásaik, és írásaikban emlékezetek elő-fordultanak. Emlitetnek olyanok-is de kevensen, kiknek írásaik nem fordultanak elő; de jó emlékezetek fenn-maradott”²⁵¹; illetve „vóltanak, vóltanak, de csak ez előtt kétszáz esztendőkkel-is kik vótanak tudománnyal ékeskedők nem tudjuk, hatsak iminen amonan valami írásokban elő nem fordulnak, magokkal együtt emlékezeteket-is el-temette a’ veszedelmes idő”). A fennmaradt tárgyi jelek ugyanakkor önmagukban némák, és csak újbóli elbeszélés által szólalnak meg.

Quod adinet ad Titulum, Tymbaules ille apud Graecos fuit, qui Siticen apud Romanos. Siticen vero interprete Gellio, qui penes Sitos, i. e. vita functos, extentos, vel etiam sepultos, eorum laudes ac praeclara facinora decantabat. Maneat igitur benedicta Majorum apud gratam Posteritatem Memoria. Tu vale, et conatibus fave.”

²⁴⁹ BOD 1766a, 4.

²⁵⁰ *A historiakra utat mutató magyar leksikon*, 128.

²⁵¹ BOD 1766a, előljáró beszéd. Az életrajzokban pozitív elemként jelenik meg bármiféle írott mű nyoma, pl. Erdélyi Péter (Tollózás): „írásai is maradtak.”

Mivel Bod számára elsődleges forrást jelentenek a hírességek emlékét őrző szövegek és más jelek, az effélék előállítására való buzdítás is bekerül az *Athenasba*, például Dániel István műveiről szólva: „(2) A’ maga Élete folyásának rövid leírása, melly sok emlékezetes dolgokkal telyes. Ehez vagyon téve, e’ világból való kiköltözésének hatyui Éneke. Bár ezen Példát követnék mások is: nem lehet meg-mondani menyit használna a következő maradéknak, ha a nagy dolgokban forgott emberek a magok Életeknek Históriáját emlékezetben hagynák.”²⁵² Az élők tehát még életükben tehetnek azért és elrendezhetik, hogy fennmaradjon jó emlékezetük, és legyen olyan szöveg vagy jel, ami alapján emlékezetük elevenen tartható.²⁵³

A Bod által eleveníteni és őrizni kívánt emlékezet egyik legfőbb ismérve, bárkié is legyen, hogy *jó*. Az emlékezet *jóságának* kategorikus imperatívusza Bodnál egyértelműen a lelkipásztori szemléletmódból adódik, a szentek kultuszában gyökerezik és össze is mosódik vele. A korai művek egyikében a szenteket állítja követendő példaként az olvasók elé: „a’ régen élt Szent Embereknek nem tsontjaikat, köntöseiket kell tartani; hanem Életeket, Jó-tselekedeteiket ‘s Virtusaikat kell követni.”²⁵⁴ „Vagynak ma-is a’ kik tartják a’ régi Jó Embereknek képeiket; de nem követik azoknak Virtusaikat [...] a’ Szenteknek Tiszteletek és jó Emlékezetek nem abban ál, hogy nekik Templomokat, Oltárokat emeljünk; hanem hogy kövessük az ő Virtussaikat, ‘s jó Példáikat.”²⁵⁵ A szentek jó emlékezetének nem az illokúciója, hanem a perlokúciója fontos, vagyis az a hatás, amelyet példájuk az olvasóra tesz. Ugyanezzel a gesztussal és célkitűzéssel adta közre Bod a református püspökök életrajzeit. A püspökéletrajzok esetében azonban az esendő emberséget, illetve Hermányi ellentétes előjelű törekvéseit ellensúlyozandó a narráció összeállításakor nagyon komoly különbségtételre volt szükség a tekintetben, hogy mi az, ami az élettörténetekben jó, ezért megőrizendő és továbbadandó, és mi az, ami a rossz, ezért kihagyandó és elfelejtendő. Erről a problémakörrel a *Szent Hilárius* utolsó fejezete kapcsán már szoltunk.

Az emlékezetre méltók és példát adni hivatottak körébe azonban nemcsak szentek és egyházi személyek tartoznak, hanem arisztokraták, politikusok, tudósok, és más, erkölcsökben, istenfélelemben, tudásszeretletben, tudásban kiemelkedő híres emberek is. Bod azzal a jelszóval gyűjtötte össze a sírfeliratokat a *Hungarus tymbaulesban* és a *Hungarus tymbaules*

²⁵² BOD 1766a, 349.

²⁵³ Halotti beszédek esetében is gyakran előfordul, hogy az elhunyt még életében megrendeli és elkészítteti a majdan elmondandó szöveget, ilyen például Kováts István halotti beszéde Domonkos Sámuel felett: *Jó emlékezet, mellyet néhai tekintetes nemzetes és vitézlett Domonkos Sámuel úr, éltében készíttvén magának, eltemettetése’ alkalmatosságával a’ korlátai hely. vallástételt-tartó evangélika gyülekezet’ templomában mondott rövid beszéd által maradandóvá kívánt tenni.* KOVÁTS 1818.

²⁵⁴ BOD 1749, 134–135.

²⁵⁵ BOD 1749, 182.

*continuatus*ban, hogy a bennük megőrzött politikusi és tudósi erények, olykor teljes életutak példaként szolgáljanak az erkölcsös, kegyes, illetve adott esetben a tudós életre, maga a kiadás pedig mintegy tükörként mutassa az erények képét: „eorum Virtutes velut in speculo contemplantes posterit” – írja a bevezetőben. Ugyanott a római Brutus szobor és a szobron lévő felirat (Utinam viveres – Bárcsak élnél) megidézése Brutus megelevenedésének óhajával az egykori ragyogó erények felelevenítésének programjára hívja fel a figyelmet. A kötet a kiadás aktusában feltámasztja a benne közölt szövegeket a feledésből, és a sírfeliratok újraközlése által megelevenednek a megholtak által képviselt, a szövegekből kitetsző erények.

Az egykor élt híres emberek életének tanulmányozása, a rájuk vonatkozó dokumentumok összegyűjtése, egyes esetekben kiadása vagy az újraközlésük vágya Bodnál – Cicero nyomán – a feltámasztás motívumában fejeződik ki. A Szenci Molnár Albert életére és műveire vonatkozó adatokat és dokumentumokat Bod a *Redivivus Albertus Molnar Szentziensis memoria* cím alatt gyűjtötte össze, a Veresmarti Illés életére vonatkozó adatokat és levelet tartalmazó, megjelentetni kívánt közleménynek a *Rediviva Eliae Veresmarti superintendensis Baroviensis memoria* címet adta. A két mű egybekötve maradt fenn a Teleki Tékában.²⁵⁶ Ajtai A. Mihály a prédikálásra is ugyanezt a képet alkalmazza: a halotti beszédben a halott erényei támadnak fel, ahogy azt a Bánffy Katalin feletti halotti beszédben mondja: „Igy le-rajzolám ez életben tudós, de mostan tudósabb aszszonyt, immár Táblát mettzek Emlékezetére, és azt irom reája: *Nem hólt meg, mert Virtusai nálunk vagynak, s el nem enyészhetnek, Virtus post funera. Meg halván él Gróf Bánffy Katalin.*”²⁵⁷

Ugyanígy az *Erdélyi féniks*²⁵⁸ esetében is a feltámadás a mű központi szimbóluma. Bod Pápai Páriz Ferenc halotti versének újrakiadásával Tótfalusi Kis Miklós emlékét éleszti fel, ami ez a poraiból feltámadó fénixmadár képében fejeződik ki: „melly Versek mind Kéz-írásban s’ mind Nyomtatásban kezembe akadván, holmi oda tartozó szükséges és Emlékezetre méltó Jegyzésekkel meg-világosítván, kívántam, hogy azokban ez a’ DACIAE PHOENIX megelevenedjék.” A versek itt nem csak a magyar és erdélyi könyvnyomtatás pontosabb történetének összeállítása miatt, hanem a *jó emlékezet* jegyében kaptak jegyzeteket („nevezetesen a’ Tótfalusi Kis Miklós’ életére ‘s jó emlékezetére tartozó szükséges és emlékezetes dolgokkal bővítvén”) az újrakiadásban. A tükör itt is mint a dolgok mélyebb szemlélését lehetővé tevő médium jelenik meg: „Igen ritka, drága, és különös Kegyelmeivel ajándékozta vólt meg Isten ötet, és úgy-is segiltette ő Felsege hogy Példa nélkül-való a’ magyar

²⁵⁶ Lelőhely: Marosvásárhely, Teleki Bolyai Könyvtár, Ms. 17., Tf. 1100/b.

²⁵⁷ AJTAI 1747, lapszám nélkül.

²⁵⁸ BOD 1767a.

Nemzetben, ha szemeinket fel-nyitván szemlélni akarjuk ő-benne mint valami világos tükörben az Istennek tsudálatos tselekedeteit és véghetetlen jóságát.”

A feltámadás/feltámasztás motívuma jelenik meg egy, a historia litteraria témakörben Bodnál és másnál is felbukkanó vergiliusi idézetben is. Az *Aeneis* 4. énekének 625. sora (Exoriare aliquis ex ossibus ultor. / Csontomból támadjon megbosszulni halálom...²⁵⁹) Dido panaszából való, akinek ajkáról Aeneast célzó átokként hangzanak el e szavak. A historia litteraria kontextusában az idézet akár az összeállítóra, a megrendelőre, a patrónusra is vonatkoztatható: ők „állnak bosszút” a feledés általi halálon, és a hamvakból (amin itt a fennmaradt nyomtatott vagy kéziratos művek mellett akár szóbeli információkat is érthetünk), új életre keltik a holtakat, illetve az ő emléküket. Bod a Halmágyi Istvánnak írt levelében saját historia litteraria-projektjének formálódásáról írva parafrazeálja a sort: „Interea plurimi in meam pervenerunt notitiam eruditione clari, quorum cum cineribus, nisi aliquis exoriatur ultor, indigne sepulta jacet memoria.” Majd a vergiliusi sort a *Hungarus tymbaules* mottói közé is felveszi, akárcsak a későbbiekben Weszprémi István, aki a *Succinta medicorum* egyik mottójának is ugyanezt a sort választja. A kötet ajánlólevelében, amelynek Störck Antal báró a címzettje, prózában is magyarázza a bosszú mibenlétét. „Nagy tekintetű báró, különleges tiszteletadásra érdemes pártfogóm, íme, tiszteletreméltó színed elé vezetem, halálukban eléd állítom a sírjaikból nagy munkával és fáradsággal kiásott és napfényre hozott magyar és erdélyi orvosok karát. Szomorú árnyak az én tolmácsolásommal, siralmas hangon könyörögve tisztelnek Tégedet, a felséges ausztriai ház valamennyi tartományának vezető állami orvosát, az ő csontjaikból támadt bosszulójukat, mintegy az égből aláhullott csodapajzsot, és kérnek, segíts rajtuk, hogy szerencsétlen végzetük örök sötétségéből kiszabadulhassanak, és az életbe visszaidézve, a Te bőkezű jóakaratom folytán halhatatlan névre tehessenek szert az utódok előtt.”²⁶⁰

---

²⁵⁹ VERGILIUS 1987, 97.

²⁶⁰ WESZPRÉMI 1960–1970, I.

4.2. Koncepcióváltás Bod Péter historia litteraria programjában

Bod Péter historia litteraria-programjáról értekezve nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy időben változó koncepcióról beszélünk. Tarnai Andor az akadémiai irodalomtörténet Bod-fejezetében röviden összefoglalta, hogy Bod „nagy irodalomtörténeti vállalkozásának” koncepciója a tervezés és kivitelezés során átalakult.²⁶¹ Az alapkoncepcióról Tarnai annyit jegyzett meg, hogy Bod Erdély 16–18. századi íróinak feldolgozását tervezte *Dacia Literata* címmel; hogy Czvittinger nyomán lexikonformába készült rendezni anyagát; hogy az erdélyi barbárság elleni vádakát szándékozott megcáfolni művével. Az átalakulás legfontosabb eleme Tarnai szerint az volt, hogy Bod „időközben a magyarországi írókra is kiterjesztette gyűjtését,” és ennek eredményeként jött létre a *Literata Panno-Dacia* című, 282 címszót tartalmazó kézirat.²⁶² Tarnai megállapításait a kéziratokat tartalmilag is ismertető szakirodalom, illetve a kiadott Bod-levelezés alapján fogalmazta meg, ugyanakkor tudnunk kell, hogy sem Tarnai Andor, sem később a *Magyar Athenas* forrásait disszertációban vizsgáló Bellágh Rózsa nem jut(hat)ott hozzá sem a *Literata Panno-Dacia* című kézirathoz, sem egyéb erdélyi könyvtárakban őrzött eredeti forráshoz.²⁶³

A bod péteri historia litteraria program bemutatásához pontosítanunk kell egy-két fontos részletet Bod eredeti koncepciójával kapcsolatban. A Halmágyi Istvánnak 1753. április 12-én Magyarigenben írt levelet tartjuk Bod historia litteráriára vonatkozó programjának első, módszertani megfontolásokat is megfogalmazó dokumentumának. A levélben Bod kifejti, hogy az egyháztörténeti témájú kutatás közben merült fel benne az igény egy historia litteraria összeállítására: „Ab aliquot jam annis non parvo labore, nec minore molestia, iis colligendis fui intentus, quae ad Ecclesiasticam Patriae pertinent Historiam. Interea plurimi in meam pervenerunt notitiam viri eruditione clari, quorum cum cineribus, nisi aliquis exorator ultor indigne sepulta jacet memoria.”²⁶⁴ A levél szövegéhez csatolja mellékletként azt a három mintaéletrajzot, amelyeket már elkészített: Balsaráti Vitus Jánosét, Geleji Katona Istvánét és Pápai Páriz Ferencét, a tárgyalni kívánt három századból egyet-egyet. A levél további szövegezéséből egyértelmű, hogy Bod egyházi személyek emlékezetét szándékszik

²⁶¹ TARNAI 2004, 134

²⁶² TARNAI 2004, 134–135. A *Literata Panno-Dacia* c. kézirat lelőhelye: BOD Péter, *Literata Panno-Dacia*, I–III, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, Ms. 1510. A/2.

²⁶³ Bellágh Rózsa az *Athenas* forrásairól megjelentetett tanulmányában csupán annyit jegyzett meg: „a *Literata* értékes kútfője lehetett az *Athenas*nak.” Vö. BELLÁGH 1992, 384; valamint BELLÁGH 1983.

²⁶⁴ KELEMEN 1907, 328.

feléleszteni, illetve politikusok, és még inkább olyan művelt férfiak életrajzát és adatait tenné közzé, akiknek emlékezete kiadott könyvekben ismertté vált: „Comparebunt in hoc theatro Personae non tantum Ecclesiasticae, verum etiam Politicae; maxime vero eae, quarum memoria editis quibusdam libris celebrior facta.”²⁶⁵ Amint láttuk, az *Athenas* előjáró beszédében ez utóbbi, művekre vonatkozó követelmény visszhangzik. A levél szövege alapján azt is kijelenthetjük, hogy a levél megírásának idején (1753) mind a cím, mind a módszer terén maradtak még bizonytalanságok: Bod a koncepciót nem kizárólag maga alakítja, hanem az közös döntések eredménye; másoknak, barátoknak és patrónusoknak is van beleszólásuk abba, hogyan valósuljon meg a gyakorlatban a historia litterariára vonatkozó program. Bod a tárgyalásban Czvittingert szándékszik követni, „nisi Amicorum et Fautorum aliam svadeat voluntas.”²⁶⁶ Az *Athenas* megelőző anyaggyűjtés egyetlen fennmaradt dokumentuma a *Literata Panno-Dacia* című kézirat, mely alapján arra következtethetünk, hogy a barátoknak és patrónusoknak más volt az óhajuk. Ők a centúriák, a századok szerinti csoportosítást preferálták a betűrenddel szemben, ezért Bod saját szándékával ellentétben az anyagnak ebben a kidolgozási fázisában századok szerint csoportosította az életrajzokat.

Egy másik vizsgálandó dokumentum az autográf kéziratban fennmaradt, *Synopsis Historiae Litterariae Hungaricae*²⁶⁷ című tizenhárom lapos, datálatlan vázlat, amelyről Sámuel Aladár azt gyanítja, hogy Bod „eleinte e vezérfonal szerint akarta kidolgozni Magyar Athenasát.”²⁶⁸ Sámuel listázza az ebben feljegyzett szerzőket, és röviden a vázlat szerkezetét is ismerteti, ezt kissé eltérő hangsúlyokkal itt is megteesszük. A négy fejezetből álló vázlatról azt sejtjük, hogy befejezetlen, de azt nem tudjuk, mi hiányozhat belőle, meddig ívelhetett vajon a koncepció. Bod az első fejezetben rövid bevezető után, illetve a második és a negyedik fejezetben csak listázza a kategóriába tartozó szerzőket. A harmadik fejezetben magyarázatot fűz a hitviták tételeihez, és bemutatja a szembenálló vitapartnereket.

---

²⁶⁵ KELEMEN 1907, 329.

²⁶⁶ KELEMEN 1907, 329.

²⁶⁷ Lelőhely: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, Ms. 1510/b (a *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia* után kötve).

²⁶⁸ SÁMUEL 1899, 207.

A Synopsis *Historia Literariae Hungaricae* fejezetei

I.	De Scriptoribus Biblicis.
II.	De Commentatoribus.
III.	De Eristicis ac Polemicis Scriptoribus.
IV.	De Dogmaticis.

A vázlatfejezetek beosztása hasonlóan indul a *Magyar Athenas* végén található tematikus összeállításhoz, amelyben Bod húsz pontban gyűjti össze a magyar nyelven megírt könyveket.

***Magyar könyvek, mellyek bizonyos materiákról irattak, és adattak a világra*²⁶⁹**

I.	A Sz. Bibliának Fordításai és ki adatásai.
II.	A Keresztyén Hitről tanító Könyvek közöns[égesen].
III.	Az Istenről és Sz. Háromságról.
IV.	Katekismusok és Konfessiók.
V.	A Sz. Irás némelly részeire-való Magyaráz[atok].
VI.	Dominikák szerint-való Prédikátziók.
VII.	Palatina Kátékésisre-való Magyarázatok.
VIII.	Uri Imádságra írott Prédikátziók.
IX.	Apostoli Credora írott Prédikátziók.
X.	Imádságra tanító és Imádságos könyvekről.
XI.	Szép elmélkedésekkel tellyes Könyvek.
XII.	Agendák.
XIII.	Az Ur-Vatsorájáról írtak.
XIV.	Innepekre rendeltetett Prédikátziók.
XV.	Temetésre-való Prédikátziós Könyvek.
XVI.	Az El-választásról és Meg-térésről tanító Könyvek.
XVII.	A Római Katolika Vallást tanító vagy azzal ellenkező Könyvek.
XVIII.	Históriák Magyarúl.
XIX.	Orvos Könyvek.
XX.	Énekes Könyvek és Énekek.

Ez az *Athenas*ban közölt tematikus csoportosítás pedig egyértelműen a Bethlen Kata könyvtáráról készült szakrendi katalógusra vezethető vissza.

²⁶⁹ BOD 1766a, 334–343.

***Laistrom, Melly(ben) a könyvek bizonyos Titulusok alá irattak a materiák szerint*²⁷⁰**

I.	A Szent Háromságrol
II.	Az igaz Hit Ágazatirol
III.	Confessiok és Catechismusok
IV.	A Szent Biblia Fordítási es Editioi
V.	A Sz. Irás némelly részeire valo Magyarázatok
VI.	Dominicák Szerint való Predikátziok
VII.	Palatina Catechesis Szerint valo Predikatziok s Tanítások
VIII.	Az Imádságról tanito Könyvek és Az Uri Imádság Magyarázatya
IX.	Imádságos Könyvek
X.	Szép elmélkedések mellyekkel az Istenfélő ember megerősíti magát a világi sok gyalázatok, rágalmaszások, kísértetek között, vigasztallya keserüsege(ben), segíti menyre etc.
XI.	A Sz. Sakramentomokrol, fő keppen az Ur Vatsorájáról
XII.	Innepekre rendeltetett Predikatziok
XIII.	Temetésre való Predikatziok
XIV.	A Romai Catholica Vallást, annak rendtartását elő ado könyvek
XV.	Egymással vagdalozással ellenkezők, elmésen tréfalodok, és tréfáson motskolodok
XVI.	Némelly nagy bűnök ellen valok a minémű a Tántz, Káromkodás stb.
XVII.	Az elválasztásrol és meg térésről
XVIII.	Orvoslásra tanito Könyvek nevezetesen a Pestis ellen
XIX.	Historiák
XX.	Magyar Historiák
	Isteni Ditséreték és Szép Enekek
	Az Uralkodokban megkivántató Virtusokrol

A táblázatok alapján belátható, hogy a két lista, a *Magyar Athenas* összeállítása a magyar könyvekről, illetve a könyvtárról készült tematikus jegyzék lényegében azonosak; s az is, hogy a húsz, illetve huszonkét tételecsoport közül egészen sok, mindkét esetben tizennyolc a lehető leghagyományosabb értelemben vett egyházi irodalom körébe sorolható. Minthogy az *Athenas* végén közli ezt az összeállítást, Bod gesztusát úgy kell vajon értenünk, hogy a kötetben összegyűjtött mintaadó tudásanyagból magyar nyelven mindezeket a könyveket ajánlja

²⁷⁰ Az 1747. évi katalógus szakrendi része, vö. SIMON–SZABÓ 1997, 113–119.

épülésre? A kérdésre egyértelmű igen a válasz. A *Szent Hilárius* előszavában közölt, a szórakoztató irodalom tárgykörén belüli ajánlott olvasmányjegyzék is hasonló funkciójú. Az unalom vagy szomorúság esetére javasolt gyönyörködtető vagy mulattató könyvek, illetve a bennük olvasható „múltságot szerző szók, dolgok, vagy Históriaik” ott is hasznos tanúságokat kínálnak olvasóiknak, és Bod természetesen saját mulattató kötetét is hangsúlyosan vallási motívumokkal igazolja.²⁷¹ Az *Athenas* esetében azért fontos ez a momentum, mert az egyházi irodalom ilyen mértékű propagálását figyelembe véve nem tartható tovább az a tudományos álláspont, miszerint Bod Péter *Magyar Athenasa* a világi, a felekezetek feletti tudományos vagy a szépirodalmi értékeket hangsúlyosabban figyelembe vevő műveltség irányába nyitna.

Hogy tovább vizsgálhassuk Bod Péter historia litteraria koncepciójának alakulását, egy másik levelet is szükséges idéznünk: Bod Sinai Miklósnak Magyarigenből írt levelét, amelynek keltezése ismeretlen.²⁷² A levelet Varga Gábor részben publikálta,²⁷³ ám a számunkra legfontosabb, nehezen olvasható részt kihagyta a közlésből. Dáné Hedvig átírta a teljes levelet 2012-es disszertációja függelékében,²⁷⁴ az átírást közzé is tette,²⁷⁵ azonban nem ismerte fel a levél jelentőségét. Ismerjük a Bod Péter és Sinai Miklós közötti kapcsolatfelvétel pontos dátumát: a kapcsolatfelvételt Sinai Miklós kezdeményezte 1763. október 12-én kelt levelében. További két Bodhoz írt levelét ismeri a szakirodalom (1766. január 20. és 1767. július 23. keltezéssel). Bod szóban forgó, egyetlen fennmaradt, keltezés nélküli válaszlevele nem az első, hanem egyértelműen egy későbbi (de a két másik fennmaradt Sinai-levélnél korábbi) levélre válaszol. A szóban forgó levél terminus ante quem-je Tatai Csirke Ferenc halála (1765. június 25.), illetve a halálhír Bodhoz jutása. Bod ebben a levélben még utal egy, a püspöktől kapott levélre. Mindezek alapján Bod Sinai Miklósnak írt levelét 1765 tavaszára datálhatjuk. A levél keletkezési ideje azért bír jelentőséggel, mert Bod röviden utal benne historia litteraria témájú anyaggyűjtésére és annak állapotára. Először Sinai korábban feltett kérdéseire válaszol (pl. Perényi Péter reformáltatása, egervölgyi confessio másolása, unitárius egyháztörténet állapota; konkrét, életrajzi adatokra vonatkozó kérdések Dévai Mátyással, Batizi Andrással, Sztáray Mihállyal, Kálmáncsehi Sánta Mártonnal kapcsolatban), majd a következő megjegyzést teszi: „Efféle dolog nem kevés jöne világosságra, ha egy Munkátskám; mellyet neveztem *Literata Panno-Dacia, seu rediviva eruditorum in Hungaria et Transsilvania virorum memoria*;

²⁷¹ A „modernebb és szabadabb irodalom” szeretetét Sófálvi József is hasonlóképpen indokolja, vö. TARNAI 1958, 181.

²⁷² BOD Péter *levele Sinai Miklóshoz*, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R. 921.

²⁷³ VARGA 1985, 28–29.

²⁷⁴ DÁNÉ 2011.

²⁷⁵ DÁNÉ 2013.

melly[ben] a materiale vagyon a mint vagyon de forma kellene. Ez előtt valami speciment akartam belőle de tribus seculis valami collectioban publicaltatni, de intersalodék. Nem is sietek véle, hogy inkább az idő hozzon holmit világossagra. Gerdes Uram irt vala hogy vagy két részt a Collectiombul be tészen a maga *Scrinium*ába; de nem tudom mit tsinált, én nem láthattam, talam tsak excerpált valamit s azt tette bé. A töb részével is a mint I[ste]n[ne]k tetszik légyen úgy a dolog.” Kb. két évvel az *Athenas* (1767 májusa) és bő egy évvel a *Polikárpus* (1766 nyár vége) megjelenése előtt tehát azt mondhatjuk, hogy az eredeti koncepcióhoz képest a gyűjtőkör ugyan némileg módosulni látszik azzal, hogy a címben megjelenik a másik haza, Hungaria; azonban Bod a jegyzetanyagra továbbra is latin nyelven utal; a kész szövegek pedig még mindig nem forma (betűrend) szerint, hanem kronologikusan (századonként) rendezettek; a szándék ugyanakkor már megérni látszik a forma szerinti rendezésre. A Bod által itt említett Gerdes Dániel valóban közölt már eddigre két részt az anyaggyűjtésből *Scrinium Antiquarium* című gyűjteményében.²⁷⁶ Mindezek a jellemzők érvényesek a birtokunkban lévő *Literata Panno-Dacia* című kézirat anyagára, tehát ha ugyan nem is feleltethetjük meg egy az egyben a Bod Péter reflexióit a mások kezétől másolt anyagnak, annyit mégis kijelenthetünk, hogy a *Literata Panno-Dacia* Bod Péter historia litteraria-koncepciójának ezt a késeinek mondható, 1765-ös lenyomataként értelmezhető.²⁷⁷

Bod eredeti koncepciójának erőteljes egyházi beállítottságát a *Literata Panno-Dacia* című, háromkötetes kéziratban közölt életrajzok is egyértelműen bizonyítják. Az összesen több mint 1100 lapnyi terjedelmű, Teleki Tékában őrzött, minden bizonnyal marosvásárhelyi diákok által másolt kéziratot Sámuel Aladár röviden ismertette.²⁷⁸ Egyértelmű, hogy ez a jegyzetanyag képezi Bod Péter nyomtatásban megjelent püspök- illetve tudóséletrajzainak elsődleges alapanyagát, tehát nem pontos Bellágh Rózsa állítása az *Athenas* és a *Polikárpus* közvetlen összefüggéséről: „A Magyar *Athenas* közvetlen elődje Bod nyomtatott művei közül az erdélyi református püspökök életét feldolgozó *Smirnai Szent Polikárpus*, Nagyenyed, 1766.”²⁷⁹ Az összefüggés nem lineáris, hanem vitathatatlanul egy közös okra, a kiindulási jegyzetanyagra vezethető vissza. Ha csak az erdélyi református püspököket számszerűsítjük: a *Polikárpus*ba

²⁷⁶ *De Reformationis Hungaricae Patronis, Dissertatio*, *Scrinium Antiquarium, sive Miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia*, Groningae et Bremae, 1762, Tom. VII, Pars I, 133–174, ill. *De Reformationis Hungaricae Ministris, Dissertatio*, *Scrinium Antiquarium, sive Miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia*, Groningae et Bremae, 1763, Tom. VII, Pars II, 346–374. Daniel Gerdes kiadványai adhatták az ötletet Benkő Józsefnek az *Erdélyi História*s *Szekrény* című vállalkozásához.

²⁷⁷ A *Literata* latin nyelvű életrajzaiban szereplő legkésőbbi, belső dátum Szathmári Pap Zsigmond halála napja (1760. április 9).

²⁷⁸ SÁMUEL 1899, 212–214.

²⁷⁹ BELLÁGH 1992, 382.

felvett huszonhat püspök közül tizenhétnek az életrajza Bod Péter eredeti koncepciója szerint részét képezi a *historia litteraria*nak; az írói lexikon nyomtatott megvalósulásában, az *Athenas*ban a *Literata*-beli, eredetileg tizenhét életrajzból mindössze hat literátus püspöknek jutott hely, azoknak, akiknek Bod szerint tudományosként értelmezhető munkásságuk is volt.

Püspök	<i>Literata</i>	<i>Polikárpus</i>	<i>Magyar Athenas</i>
Alésius Dénes	I/58–62	14–27	[Dávid Ferencnél, 57]
Sándor András	I/132–135	27–38	236
Göcsi Máté	I/163	38–40	–
Toronyai Máté	I/338	41–44	–
Ungvári János	–	45–50	–
Kecskeméti Balázs	–	50–55	–
Tasnádi Ruber Mihály	II/1–6	55–62	287 [csak 5 sor]
Keserői Dajka János	II/16–21	62–71	140–141
Geleji Katona István	II/	71–90	90–91
Csulai György	–	90–95	–
Veresmarti Gáspár	–	95–97	–
Kovácsnai Péter	II/ 348–351	98–105	–
Tiszabecsi N. Gáspár	–	105–109	–
Tófeus Mihály	II/328–330	109–130	294–295
Horti István	–	131–135	–
Veszprémi István	–	136–155	–
Kolozsvári István	III/159–162	155–160	–
Soós Ferenc	III/95–103	160–166	245–246
Marosvásárhelyi István	III/76–81	166–170	–
Bonyhai Simon György	–	170–175	–
Szigeti Gyula István	III/170–181	175–181	–
Deáki Filep József	III/181–187	181–190	–
Pelsőczy János	III/192–199	190–198	–
Borosnyai Lukács János	III/199–209	198–209	–
Szathmári Pap Zsigmond	III/209–219	209–212	[Szathmári Pap Jánosnál, 252]
Verestői György	–	212–216	–

A táblázatból egyértelműen kiolvasható egyfajta műfajbeli tudatosság: a püspökéletrajzoknál teljesen objektív az a szempont, hogy a történeti visszatekintés hiánytalanul kiterjedjen az összes (bármilyen rövid időre is megválasztott) egyházi előljáróra;

az *Athenas*nál a létrehozott különféle írásbeli termékek jelentik azt a szűrőt, ami alapján egy-egy szereplő felvétel az anyagba. A *Literata* anyaga a püspökök szerepeltetésekor vegyes képet mutat: sok olyan egyházi vezető életrajza is részét képezi az eredeti koncepciónak, akik kizárólag műveik alapján nem jelenhettek meg később az *Athenas*ban, elsősorban azért, mert egyáltalán nem is volt írásbeli munkásságuk. A *Literata* tartalmával kapcsolatban nemcsak a püspökök életrajzáról, hanem összességében a többi életrajzról is elmondható, hogy legnagyobb részük egyházi személyt, azon belül is a református felekezethez tartozót tárgyal. Ma irodalmi szempontok szerint fontosnak tartott szerzők, írók hiányoznak. A katolikus felekezetű szerzők száma elenyésző. Az eredeti koncepcióból később kikerülő életrajzok sokfélék, de legnagyobb részükről elmondható, hogy felekezeti, egyháztörténeti szempontból jelentősek, a tudósság kategóriájába nem férnek bele, a *historia litteraria* összeállításánál felállított mű-kritériumnak nem felelnek meg.

Veresmarti Illés életrajza például azok számát gyarapítja, akik a *historia litteraria* végső, sajtó alá rendezett megvalósulásából kimaradtak. Az utólag meglehetősen vitatott szerepűnek tartott baranyai püspök *Literata*-beli életrajza viszonylag rövid és adatszerű, érzelmi felhangok nélküli,²⁸⁰ viszont ismeretes, hogy 1763-ban Bod az alapszöveget kibővítve, önálló publikációnak szánt írást állított össze az eredetileg alig egylapos életrajzból, és bevezetőt írt Veresmarti budai fogságban írt levelének forrásközléséhez. Az elkészült 10 lapos szöveget²⁸¹ 1765 márciusában átadta Türi Sámuel bécsi ágensnek azzal, hogy juttassa el a zürichi *Museum Helveticum*nak (a folyóirat évekkel korábban megszűnt, Bodnak erről nem volt tudomása). A szerencsésen fennmaradt autográf kézirat két szempontból jelentős. Egyrészt, mint erről már írtunk, a szöveg felvezetésében Bod a *historia litteraria* műfajmegjelölést használja. Az életrajz pedig azért érdekes, mert az Alvinczi György kivégzésével végződött nagyharsányi vitának bodi interpretációjában Veresmarti áll szenvedő alanyként. Ő az, aki sokat szenved Krisztusért („ob nomen Jesu Christi multa passi” és „Nuper admodum audivit, ut litterae Eliae Veresmarti tristem hanc, sed nomini Christi gloriosam tragaediam exponentes...”), csodával határos módon túléli a törökdúlást („Mirum certe ubi tam inter Muhammedanos, hostiles incursiones quotidianes cum suis auditoribus locum mansionis invenerit”), s gonosz erők következtében esik fogságba. Az adatok csoportosításából, előadásmódjából, interpretációjából egyértelműen az az üzenet bontakozik ki, hogy a nagyharsányi vita szenvedő alanya, mártírja nem a meggyilkolt Alvinczi György, hanem Veresmarti Illés.

²⁸⁰ *Literata Panno-Dacia*, I, 203–205.

²⁸¹ *Rediviva Eliae Veresmarti*, 1–5.

Hogy mit is értett Bod mártírium alatt, azt *A historiakra utat mutató magyar leksikon* „mártírom” címszavából tudjuk:

MÁRTIROM Görög szó és bizonyóságot tévesen, így neveztek pedig azok, a kik a Krisztus Tudományának igazságáról bizonyóságot tettek véreikkel petsételvén meg azt; azok is a kik ha szintén meg nem ölettek is; de sokat szenvedtek s a halálra is készek voltak. [A Mártíromoknak emlékezetekre szenteltenek a Keresztyének Napot, a melyet neveztek Natalis Martiris. De értették rajta azt a Napot, a melyen meg öletett, Martírnak pedig az Ekklesia megegyezett akaratiából tétetett valaki. ... Templomok építettek azoknak Temetések feli, s azokról nevezték a Templomokat a mellyekről a szentek imádása be jött az Ekklesiába.]²⁸²

Bod Péter hozzájárulása a címszóhoz úgy válik láthatóvá, ha összevetjük a hofmanni címszóval:

„In specie vero, qui ob Christi confessionem intersecti sunt ... Martyres Christi appellantur. [...] Dicuntur autem Martyres in illa, non solum, qui propter Christum aut justitiam occiduntur ... sed et, qui ob nomen Christi in carcere moriuntur; vel in fuga aut in solitudine latronibus, aut a bestiis interimuntur; vel prae rerum necessariorum inopia extinguuntur; vel quacunq[ue] correpti aegritudine intereunt [...] Imo et, qui propter Christum ea subierunt supplicia, per quae mori eos necesse erat, nisi divino miraculo conservati fuissent ... Etiam hoc vocabulo honorabantur olim Confessores illi, qui tormenta propter Christum perpessi, mori parati erant, etsi postea superstites manerent...”²⁸³

Az alapelemek felismerhetők, azonban Bod a Hofmann által hosszan sorolt szenvedések neveit csak összefoglalóan említi. A mártíromság meglehetősen tág értelmezését kapjuk Hofmann alapján: a kínhalál csak egy opció, nem elengedhetetlen feltétel a mártír nevezet kiérdemléséhez. Az egyetlen és feltűnő különbség a magyarításában az, amiről a mártír bizonyóságot tesz: Hofmann végig Krisztusról, Bod „Krisztus Tudományának igazságáról” beszél.

Bod ugyanabból a jegyzetanyagból, a *Literata Panno-Daciából* kiindulva rövid idő alatt két, különböző koncepciójú életrajzokat tartalmazó kiadványt állított össze. Elsőként a püspökéletrajzok jelentek meg 1766 nyár végén (Zágoni Aranka György approbációja 1766. május 7-iki keltezésű), másodjára a *Magyar Athenas*, 1767 májusában. Míg az *Athenas* esetében a beszélő címben érzelmi többletet nem érzünk, addig *Szent Polikárpus* mártír neve a püspökéletrajzok címében rendkívül erős konnotációkat hordoz. Bod már a püspökéletrajzok címlapján jelzi, hogy a kötetben olvasható történetek a „sok keserves háborúságok között” helytálló egyházi előjárókról szólnak majd, a cím további részeiben pedig az összeállítást nehezítő körülményként a tatárookra és a törökre panaszkodik („ez keresztyénségben vég-

²⁸² *A historiakra utat mutató magyar leksikon*, 271.

²⁸³ HOFMANN 1698, 82a.

szégelet, sokszor Tatár égette, Török hammazta Országának szennyes kő-porai közzül egybeszededetett...”). A magyarországi református hagyományban Szent Polikárpus ismert mártír,²⁸⁴ ráadásul Polikárpus történetét Bod Péter maga is rendelkezésünkre bocsátotta kéziratostörténeti lexikonában.²⁸⁵

„Smirnai Püspök a Sz. Janos Evangelista Tanítványa; a ki nevezetes hires ember volt Ásiában Tudományáról és sz. életéről. A kit midőn az üldözők meg akartak égetni, meg nem égethették hanem a Hoher beléverte a kardot, mellyből sok vér folyt ki hogy a tüzet is eloltotta: ugyan akkor egy Galamb repült el az oldaláról; ezt az utolsót mint költeményt úgy tartják. S mind mikor Krisztus tagadására kényszeritnék az Proconsultól: Nyolcvanhat esztendeje vagy on mitől fogva a Krisztusnak szolgálók, nem bántott meg engem semmivel, hogy szidalmazzam meg az én Királyomat, a ki engem meg-szabadított?”

Az első mondat fordítás Hofmann lexikonából, a mártírtörténet forrása számomra ismeretlen.²⁸⁶ Bod *Polikárpus*ának beltartalma szorosán igazodik a névtől megszabott koncepcióhoz: a híres egyházi emberek életét leíró rövid narratívák a Polikárpus nevét viselő kötetben szenvedéstörténeti értelemmel gazdagodnak. Az előljáró beszéd az igaz vallás és az igaz tudomány meghatározását, és az igaz hitért halált haltak enumerációját adja (Szervét, Husz, Prágai Jeromos; egy szegény barát, Fráter Görgy mártírja, Szántai István). A gondolatmenet csúcspontján az igaz egyház meghatározásában a hely, személy és tudomány successiója közül a tudomány kerül ki győztesen (1. Hieronimus: „Nem áll a’ falakban az Ekklézia, hanem a’ Tudomány’ igazságában.” 2. Epifanius: Non quaerenda personarum, sed Doctrinae successio. 3. Azok hát az Apostoloknak ... valóságos suktzessori ..., a’ kikenél vagy on a’ *Successio Doctrinalis*, a’ kik az Apostoloknak Tudományjokban, Vallásokba következtek ...²⁸⁷), és a reformáta ekklésia igaz egyházként, az igaz tudomány letéteményeseként tündököl. A kötetben enumerált püspökök ennek a dicsőségnek a részesei hitvallásukkal és helytállásukkal minden nyomorúságban, legyen az éhínség, döghalál, török, oláh, vagy bármi más; a narratívák felmutatják a Krisztus igaz tudományáért szenvedők példáit (pl. Ungvári János, Kecskeméti Balázs). A historia litteraria-program szempontjából fontos motívum a peregrináció mint bujdosás toposz. A peregrináció mint idegen országokbeli bujdosás, számkivetetés jelenik meg

²⁸⁴ Vö. GYÖRI 2001, 328.

²⁸⁵ *A historiakra utat mutató magyar leksikon*, 370, ‘Polikárpus’ címszó.

²⁸⁶ Bod ugyanezt a történetet idézi és folytatja tovább az *Isten vitézkedő anyaszentegyházában*, ahol arról esik szó, hogy a mártír testét azért nem vihette el az ekklézia, nehogy Krisztusként kezdjék imádni. Bod ide toldott megjegyzése saját mártír-értelmezését egészíti ki: „Gorombák nem tudják vala, hogy a’ Keresztyének tsak a Kristust imádják, mivelhogy Isten Fia; a’ Martirokat pedig tsak szeretik az ő Királyokhoz való szeretetekért, mert annak Tanítványa és Követői.” A következő kiadást használtam: BOD Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásának rövid historiája*, Bazel, Johann Rudolf Imhof, 1777, 117–118.

²⁸⁷ BOD 1766b, előljáró beszéd.

az életrajzokban, pl. Götsi Máténál („látásért, hallásért lett bújdosás”); Toronnyai Máténál („bujdosás”), stb. Az élettörténetekben a korszak protestánsainak életmintájában alapadottságként szereplő kényszerű peregrináció felmagasztosul, többletjelentést nyer: a leendő püspökök azért vállalják a peregrinálással járó nehézségeket, hogy azután hazatérve az igaz tudománnyal megerősítve állhassanak Isten és egyre inkább a haza szolgálatába. Ennek egyik megfogalmazása Tasnádi Ruber Mihály életrajzában található: „ment vala a németországi fudamentomosabb oskolákba, hogy a [...] szükségesebb tudományokat jól megtanulván; Istenének, Hazájának, és az abban lévő Isten Házának annál jobb móddal és készebben szolgálhatna. Jól fel is szedett vólt a Tudománynak mindenféle drága kintseiből; mellyeket azután elő-mutatott az ő tselekedeteiben.”²⁸⁸

Az *Athenas* mint historia litteraria más értelmezési keretet ad az azonos forrásanyagból összeállított kötetnek, amelynek koncepciója és retorikája is gyökeresen különbözik a *Polikárpusétól*. Bod az előszóban igyekszik kerülni az egyházas elemeket, felekezetiileg semlegesnek próbál mutatkozni: Czvittinger és Rotarides nyomán beilleszt egy, a vallási türelemre vonatkozó passzust. A címlapon pozíciójának megjelölésén túl („a m. igeni eklézsiában a Krisztus szolgája”) semmilyen egyháziilag értelmezhető elemet nem hagy. Igyekszik betartani a kritériumot, hogy a szerzők műveik alapján kerülnek a lexikonba. Így történhet, hogy a 18. század legfontosabb erdélyi mártírja, Szigeti Gyula István, aki hosszú életrajzzal szerepel a *Literatában* és a *Polikárpusban*, az *Athenas*ba saját művek hiányában (s ki tudja még, milyen más okokból?) nem kerülhet bele. Tófeus Mihály azonban, aki maga szintén nem írt, mások viszont leírták helyette művét, nemcsak püspökként szerepel, hanem a tudósok közé is felvétetik. A felekezeti semlegességre törekvés azonban, amely a prelimináriákban több ponton megragadható, illetve kimutatható valamelyest a magyar szöveganyag latinétól eltérő tartalmaiban, nem valósulhat meg maradéktalanul, mert szerzőnk az eredeti, egyházas koncepció szerint összeállított anyagból dolgozik. A felekezeti viszonyításpontok, köztük a protestánsok alaptapasztalata az üldöztetésről itt is, ott is kiütköznek a rövidke narrációkban, még ha a megpróbáltatások részletezésére nincs is nagy lehetőség és sok hely.

Az életrajzokban gyakoriak a szenvedés különböző típusait felvillantó igék: szenvedett, üldöztetett, elűzetett, sentenciáztatott, vádoltatott, háborgattatott, stb. Főként a gályarab prédikátorok életrajzaira igaz, hogy Bod többnyire visszafogott, egymásra hajazó szövegezésű bekezdésekben mondja el az üldöztetés történetét, a latin nyelvű előzményekhez képest nem

---

²⁸⁸ BOD 1766b, 56.

sok változtatással (Láni György életrajzában: „tízaltatott”, „tömletzeptetett”, „sententziáztatott”, „éhezett, bújdoklott, kóldúlt”, „Neápolisi Gallyákra el-adatott”²⁸⁹; a Sellyei Balog István név alatt összekevert adatokban: „ártatlanúl... meg-sententziáztatott, tömletzeptet, a’ Néápolisi Gallyákra el adatott”²⁹⁰, stb.). Több reformátor is felmagasztosul a kiállott szenvedések miatt (pl. Dévai Bíró Mátyás, Kálmáncsehi Márton, stb.). Alvinczi Péter élete leírásában dominálnak a különféle a hitvita szituációk bemutatásai, mégsem az átélt szenvedésen, inkább az ellenfelek legyőzésén van a hangsúly. Az üldöztetés bemutatása Bodnál nem korlátozódik a reformátusokra, a többi protestáns felekezet tagjai is sokat szenvedtek, lásd például az evangélikus Ladiver Illés vagy az unitárius Szentmiklósi Mihály példáját. Több esetben kijelenthetjük, hogy Bod nem magától kreál mártírokat, hanem az általa feldolgozott művek, életrajzok megoldásait veszi át. Ilyen például Czeglédi István élete leírása, amelyben Péntes Tiborc Szabolcs a Köleséri-életrajzot mutatta ki a háttérben.²⁹¹ Egy szenvedéstörténet esszenciáját kapjuk Szőnyi Nagy István tudományos életrajzában is, amelyben felismerhető az eredeti forrás, Szőnyi Nagy saját üldöztetés-története a *Márttyrok coronája* végéről.

A peregrináció is a szenvedés egyik lehetséges formája a kötetben: Az *Athenas* Teleki-fiúknak, Józsefnek, Sámuelnek és Ádámnak dedikált ajánlásában az érvelés kiindulópontja a fiatal emberek rendkívüli tudományszeretete, amelyre a családi hagyomány predestinálta őket ékes példákkal. Bod a kötettel egy maga által összeállított jóval szélesebb körből merítő példatárat nyújt át. Az ifjak, akik pénzt és időt nem kímélve, a külföldi akadémiákon jártukban „a’ mély és nagy Tudományokat-is megtanúlták és magoknak meg-szerzették” bizonyosan szívesen fogadják a további buzdítást a tudományok művelésére. Bod ehelyütt valóban az elmélyült, sokirányú ismeretszerzést dicséri, de nem úgy a későbbiekben, ahol Teleki Mihály patrónusi tevékenységére emlékezve nem azt emeli ki pozitívumként, hogy a tudás megszerzése a kiküldött ifjak számára önmagában jó, hanem azt a célt dicséri, ami miatt a fiatalok a tudás megszerzésére törekszenek. S ez nem más, mint az Egyház harcos szolgálata. Bár az *Athenas* életrajzaiban a peregrináció általában semleges elemként szerepel, ezen a ponton egyértelmű, hogy Bodnak határozott képe van az ideális bujdosóról, aki a sok és nagy nehézséggel járó peregrináció során megszerzett kompetenciáit állítja az hazai, igaz egyház, a Sion vára szolgálatába. Bod mindenkit, nemes és nemtelent erre buzdít.

A mintaadó, a tudomány művelésére és a virtusokkal való ékeskedésre buzdító szerepet már a kötet címválasztása is sugallja. Bod az 1760-as évek elejétől használt „beszélő” címet,

---

²⁸⁹ BOD 1766a, 155.

²⁹⁰ BOD 1766a, 238.

²⁹¹ PÉNTES 2012, 159–160.

avagy/vagy/seu-val magyarázva őket: *Szent Heortokrátes*, *Szent Hilárius*, *Hungarus tymbaules*, *Smirnai Szent Polikárpus*, *Erdélyi Féniks*, stb. Több esetben is kitér a cím magyarázatára A *Szent Hilárius* kegyes olvasóhoz intézett előszavából figyelemreméltó a címadást hosszan magyarázó rész: „Mikoron ez az Könyvetske *Szent Hilárius*nak neveztetett, nintsen itt azzal tekintet arra, mintha ez annak az Nagy ISTEN Emberének Irásaiból szedegettetett volna öszve; hanem inkább az ő Nevére; a’ melly vidám szívüt, vagy örvendezöt tészen. És a’ Matériára a’ melly itt elő-fordúl, a’ melly olyan, hogy az Olvasóban nem tsak elmésséget szerezheth, hanem vidámságra-is srkenthethi. Ez a’ Titulus pedig példa nélkül nintsen, mivel ezelött” Ugyancsak a címadást magyarázza a *Hungarus tymbaules* előszavában is. A *Magyar Athenas* címet Bod Péter így magyarázza Teleki Ádámnak 1767. május 28-iki, Magyarigenben kelt levelében: „*Athenásban* laktanak régen a bölts emberek, kik Görögországban nevezetesek voltak. Egybe hívtam én is a kik Magyarországnak s Erdélyben voltak, hogy tsináljanak egy Athenást s láttassanak meg a magyar földön, azzal a titulussal adván ki egy könyvetskét.”²⁹² És hogy ‘Athenas’ valójában miről is nevezetes, azt legpontosabban Molnár János fogalmazza meg *A régi jeles épületekről* című művében: „Aténa városát a’ Fejedelmek palotáji, a’ bölts iskolái, a’ bálványok sok roppant templomi, a’ Poéták játékos udvari, Tzekerópia várnak falai, a’ mulatságra rendeltetett pitvarok, a’ ditsőséges személlyek emlékezetére fel-állítatott oszlopok, fegyver házak, és más számtalan épületek, de kiváltképen a’ bölts, és tanúlt emberek nevezetessé tették széles e világon. Ide gyülekezett, valami másutt az egész Görög Országban szép, és tekéntetre méltó vala.”²⁹³ Aki Bod értelmezésében „szép és tekéntetre méltó” a magyarországi és erdélyi tudományban, belekerült az összeállításba, és inspirációt nyújt az olvasóknak.

Korábban Waldapfel Imre²⁹⁴, majd az ő nyomán Tarnai Andor²⁹⁵ értelmezték a címet, a kötet előképeként pedig Franciscus Sweertius (1567–1629) *Athenae Belgicae* (1628) című, belga írókat bemutató historia litterariáját jelölték meg. Bod feltehetőleg ismerhette Meursius *Athenae Batavae* (1625) című, a leideni egyetemi tanárok életrajzát és műveit felsorakoztató lexikonát; Schedius szerint pedig Tanner *Athenae Oxonienses* című műve szolgálhatott az Athenas előképeként.²⁹⁶ Waldapfel azonban egyértelműen Sweertset jelölte meg mintaként: Sweerts művében „a görög városnév már nem egyetlen tudományos középpontot, hanem egy

²⁹² KELEMEN 1907, 389.

²⁹³ MOLNÁR 1760, 558.

²⁹⁴ WALDAPFEL 1941, 132–133.

²⁹⁵ „A cím megválasztásában egy hasonló fogalmazású belga írói lexikon címlapja (1628) lebegett Bod szeme előtt; az „Athenae”-ből képzett Athenas (=egyetemi város) az egész ország tudós világát akarja jelenteni.”

TARNAI 2004, 134.

²⁹⁶ BALOGH 2006, 180.

ország egész tudós világát jelenti, akárcsak Bod Péternél.” A bizonyításhoz részletesen elemzi a címlapok hasonlóságát: „A két címlap egyezése természetesen nem pusztán véletlen műve. Bod Péter, ki esztendőket töltött Hollandiában, szemmel láthatóan a németalföldi tudóst követte, nem is csak könyve címében, hanem beosztásában, a betűrendes írói lexikon életrajzi és bibliográfiai szempontjaiban is. Ezzel pedig legalább egy ponton konkrét adat igazolja Bod Péter tudományos tájékozódásának németalföldi forráshelyét.”²⁹⁷ E következtetések mintha túlzóak volnának: a címlapok nem hasonlítanak jobban egymásra az átlagosnál; illetve az életrajzok, a beosztás, a művek felsorolása sem hordoz semmilyen közös, egyénítő jegyet, ami a hasonló kiadványoktól megkülönböztetné ezeket. A *Magyar Athenas* címében a tárgyeset szorul még magyarázatra, amelynek tulajdonnevek esetében történő használatát Melich János elemezte. Eredetileg egyértelműen fordítói hibára vezeti vissza a latin tulajdonnevek eredeti szövegben előforduló alakjának és esetének átvételét magyar nominativusként (pl. paradicsom, Egyiptom, Korintom, Aténás).²⁹⁸ Az *Athenas* használatára számos példát hoz a kódexirodalomból, és a hasonló alakok elterjedését a fordítás, illetve az egyház hatásának tudja be. Arra a kérdésre azonban, hogy latinul jól tudó prédikátor vagy szerző miért választ és használ ilyen alakot, nem ad magyarázatot, s mi sem tudunk erre a kérdésre megnyugtató választ adni.²⁹⁹

Az *Athenas* címlapján Bod hangsúlyozza, hogy a kötettel „az mostan élőknek, ‘s ezután következőknek tanuságokra, ‘s jora-valo felserkentésekre” kíván szolgálni. Ebbéli célkitűzése példa nélküli, nem rokonítja más historia litteraria írókkal: Czvittingertől Pápay Sámuelig mindenki használni akar gyűjteményével, legtöbben a haza dicsőségét szeretnék növelni, de senki sem nyilatkozik úgy, hogy az általa felsorakoztatott tudóséletrajzoknak a jóra kellene serkenteniük az olvasókat. Bartók István világi históriák (Kolosi Török János fordítása, Fortunatus-história, Haller János históriája) bevezetőinek a tanítás célkitűzését hangsúlyozó mondatairól szólva figyelmeztet, hogy nem kell feltétel nélkül hinni a célkitűzést megfogalmazóknak: „Ha komolyan vennék ezeket a sorokat, azt hihetnénk, hogy a tanítás volt a legfőbb cél.”³⁰⁰ Erős a gyanú, hogy a világi históriák szerzői valóban nem szent célt tartottak szemük előtt, de vajon a lelkipásztor Bodnál is ugyanez-e a helyzet? Nem lehetséges, hogy a

²⁹⁷ WALDAFEL 1941, 132–133.

²⁹⁸ MELICH 1918, 73.

²⁹⁹ „Aténás. Vulg. Apost. csel. XVII, 15 perduxerunt cum usque Athenas = magy *vévék volák Athenaség, vö. JordC. i. h. vyveek be Atheenasban Károlyi 1590: el viuéc ö(o-n e)tet szinte Athenásba (nb. A név latinul Athenae, a nép Atheniensis, vö. ÉrdyC. 527 Athenas newö(o-n e) varasbol, uo. 653 Athenasban, JordC. Apost. csel. XVIII, 1. Athenasból; uo. Apost. csel. XVII, 21, 22 athenyabelyek... Athenyabely nepek = Vulg. Atheniensis... Viri Atheniensis, l. még EtSzót).” MELICH 1918, 78.

³⁰⁰ BARTÓK 1998, 290.

históriát következetesen tanítói szemlélettel művelő, a Fortunatus-históriát és Hallert a *Szent Hiláriusban* kegyes olvasmányként is ajánló Bod esetében a tudóslexikon összeállításánál is ösztönösen prédikátori alapelvek működnek?

4.3. Nyelv- és tudományszemléleti kérdések, nyelvválasztás

A historia litteraria magyarországi története szempontjából fontos kérdés, vajon Bod miért döntött úgy, hogy magyar nyelven állítja össze a tudóslexikont. Tarnai Andor a magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulásáról írt programtanulmányában külön kiemeli, hogy „A Hungarus-perióduson belül [...] az új értelmű nemzeti jelenségek kielemezése a fő feladat; Bod Péter *Magyar Athenasa* az anyaggyűjtés szűk köre ellenére is nagyobb hangsúlyt kap majd a végső kidolgozásban, mint pl. az alapos Wallaszky Pál...”³⁰¹ Thimár Attila is kulcskérdésnek tartja, hogy ki miért és melyik nyelvet választja a literátorok közül.³⁰² Bod esetében érdekes helyzettel állunk szemben: az *Athenasszal* ellentétben egyéb historia litteraria tematikájú művei, így az írói lexikon legfőbb előzményének számító, kéziratos *Literata Panno-Dacia* életrajzai latin nyelven készültek; latinul fogalmazta a historia litteraria vázlatos összefoglalását, a *Synopsis historiae litterariae hungariae*-t; latinul állította össze a Veresmarti Illés életrajzi adatait és egy levélközlést tartalmazó, saját maga által a historia litteraria műfajába sorolt cikket; továbbá latin nyelvűek sírfeliratgyűjteményei, illetve az azokhoz illesztett keret- és magyarázószövegek. E témához kapcsolódóan az *Athenason* kívül Pápai Páriz Ferenc Tótfalusi Kis Miklós emlékére írt versének újbóli kiadásához írt előszava és a magyarázó jegyzetek magyar nyelvűek, illetve a püspökéletrajzok, amelyek párhuzamosan készültek az írói életrajzokkal.

Az alábbiakban összegyűjtjük Bod nyelvhasználatra és nyelvválasztásra vonatkozó reflexióit, példákat hozunk a reflektálatlan nyelvhasználatra is, és összegezzük a tudomány szerepéről és feladatáról elejtett megjegyzéseit. A 18. század második felének konkrét nyelvi-nyelvhasználati helyzetét azonban nem ismerjük kellő mélységben ahhoz, hogy Bod kijelentéseiről tapogatózó megállapításoknál többet mondhassunk.³⁰³

Közhely, hogy az anyanyelv használata a protestáns felekezeteknél a reformáció megindulásától kezdve része volt a vallási programnak,³⁰⁴ amelyben a Biblia nemzeti nyelvű fordításai álltak a középpontban, kiegészülve a szentírást magyarázó, ismertető és terjesztő műfajokkal, a zsoltároskönyvektől, prédikációktól, katekizmusoktól a kegyességi műveken át a hitvitázó, hitbuzgalmi művek sokaságáig. Imre Mihály a reformáció nyelvszemléletét kettős

³⁰¹ TARNAI 2004, 8.

³⁰² THIMÁR 2006, 79.

³⁰³ Vö. MARGÓCSY 1996, 251–252.

³⁰⁴ KNAPP–TÜSKÉS 2004, 9.

meghatározottságúnak írja le: „az anyanyelvnek alkalmasnak kell lennie részint a Szentírás anyanyelvre fordítására és ennek összes konfesszionális–liturgikus funkciójára, másrészt alkalmasnak kell lennie annak a retorikai–poétikai kultúrának a hordozására, amelyet az antikvitásban teremtett meg a görög–latin műveltség és újítt meg a reneszánsz.”³⁰⁵ A 18. század közepén a protestáns anyanyelvi törekvések már több mint két évszázados hagyományra tekintenek vissza, és egyrészt a lehető legnagyobb természetességgel nyilvánulnak meg a kegyességi és vallásgyakorlatot szolgáló és érintő művek nyelvhasználatában, másrészt fokozatosan újabb és újabb műfajokat és műveltségi területeket vonnak az anyanyelvű művelés körébe. Bodot abba a magyar protestáns anyanyelvi hagyományba kell állítanunk, amelyben Sylvester Jánostól kezdve Szenci Molnár Alberten át Tótfalusi Miklósig az anyanyelvű bibliakiadás programját az anyanyelv használatáról és helyességéről való reflexió, illetve az arra vonatkozó preskriptív beszédmód is kíséri, valamint amelyben a bibliakiadásokra való felkészülés folyamatának szerves része a grammatikák és szótárak összeállítása.³⁰⁶

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Bod Péter is tervezte az Újtestamentum megjelenítését, és a projekt olyannyira előrehaladott állapotban volt, hogy az 1762-es év kiadásai között Bod feljegyezte a Páldi István kolozsvári nyomdásznak a nyomtatás költségére előlegként adott 100 magyar forint készpénzt valamint 72 magyar forint értékű bort.³⁰⁷ 1760. május 25-én Bányai Istvánnak írta meg, hogy megegyezett Páldival az Újtestamentum kinyomtatása felől, előre adott neki papírt és pénzt, de két év alatt csak egyetlen ív jött ki belőle.³⁰⁸ Bod kezdeményezése ismeretlen okok miatt nem valósult meg, ugyanúgy, ahogy terv maradt a magyar grammatika összeállításának ötlete is. Egy jól ismert, Ráday Gedeonnak írt levélben Bod a nyelvművelő társaságra tett óhajtás után egy új magyar nyelvtan összeállításának szükségességére hívja fel a figyelmet: „lehetne [...] egybe szedni az eddig ki adott Magyar Grammatikákat s egyet jót tsinálni, tsak azt ne tsinálna Tót vagy mas nemzetből való h[ane]m a ki gyermekségében is Magyarok között nevelkedett.”³⁰⁹ Bod óhaja volt, hogy a magyar grammatika leendő összeállítója magyar anyanyelvű legyen, ennek az enigmatikus kijelentésnek a hangsúlyos voltára már Szajbély is felfigyelt.³¹⁰ Bod egy magyar nyelvtan összeállításáról ír az egyháztörténet előszavában is, csak ott jelzi, hogy „jobb alkalmatosságra” halasztja a projektet, t.i. a magyar nyelv mindenre való alkalmasságának bizonyítását és a

³⁰⁵ IMRE 2011, 84.

³⁰⁶ Lásd ehhez pl. BARTÓK 1998; VÁSÁRHELYI 2006 és IMRE 2009.

³⁰⁷ BOD 2007, 133.

³⁰⁸ *Felsőcsernátoni Bod Péter levele Bányai Istvánhoz*, leőhely: Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, M. ir. lev. 4-r. 121. A levelet idézi még ÉDER 1974, 39.

³⁰⁹ SZABÓ 2001, 124.

³¹⁰ SZAJBÉLY 2001, 19.

nyelvromlás okainak felsorolását. Az eredmények egy része nyilvánvalóan a szótárkiadás előszavába és kiegészítéseibe került bele. Az *Athenas* előszavában is a tervbe vett grammatikára utal, amikor Baranyai Decsi János Telegdi *Rudimentáját* dicsérő levele után a rovásírás betűiről írja: „ugy tetszik nem lehetetlen dolog azokat a’ Betüket meg-mutatni régi Magyar Betűknek. Mellyre ha Isten erőt ad talám léssen még nekem-is alkalmatosságom egy arra intéztetett könyvetskében.”³¹¹

A korszak tudományos irodalmában még mindig a latin nyelv volt az uralkodó. A század végéig, sőt, a későbbiekben is, az „igazi” tudósok (pl. Katona István, Horányi Elek, Wallaszky Pál, Wessprémi István, Makó Pál, Sajnovics János, Sinai Miklós, vagy a bizonyos értelemben Bod művét folytató Benkő József) körömszakadtukig ragaszkodtak a latin nyelvhez, sőt, „e korszakban a magyar nyelvű tudományosság alighanem nagyrészt csupán „népszerűsítő” funkcióban működött..., az igazán jelentős eredeti műveket pl. még a magyar nyelvészet terén sem írták magyarul.”³¹² Az anyanyelv használata továbbra is kuriózum volt, ez, illetve a fordítások megjelentetése magyarázatra szorult: a magyarnyelvűsége vonatkozó reflexiók és programok továbbra is jórészt a kiadott művek prelimináriáiban jelentek meg.³¹³ Az anyanyelvűség melletti döntés indoklásában megjelenő elemek közhelyszerűen ismétlődnek az egyes szerzőknél: felbukkan a magyarok barbárságának, a Magyarország tudatlan állapotának megszüntetésére irányuló szándék, a könyvtelenség felszámolásának célja. E vonulat egyik legfontosabb, programadó latin nyelvű alapszövege a *Magyar enciklopédia* bevezetője: Apáczai az anyanyelvű könyvek létrehozásának *égető* szükségéről beszél, illetve a tudós *égő* vágyáról, hogy a haza sorsát anyanyelvű könyvek írásával előbbre mozdítsa, a *tűzvész* képe.³¹⁴

Bod nevéhez számos „anyanyelvi elsőség” fűződik, ami a nyomtatásban megjelent műveket illeti: övé az első magyar nyelvű bibliafordítás-történet, az első magyar nyelvű írói lexikon, az első magyar nyelvű egyháztörténet, először írt magyarul az egyházi év ünnepeiről és szentjeiről. Ezek az elsőségek egyáltalán nem maguktól értődőek: a művek legtöbbször fordítások alapján vagy azok felhasználásával készültek, nem nevezhetők valódi tudományos

³¹¹ BOD 1766a, előszó.

³¹² MARGÓCSY 1996, 253.

³¹³ Értékes adatgyűjteményében Margócsy (MARGÓCSY 2005), illetve az egyházi irodalom 18. századi magyar nyelvűségi programjait ismertetésekor Knapp és Tüskés (KNAPP–TÜSKÉS 2004) is jórészt a prelimináriákból vonja le következtetéseit.

³¹⁴ „Quum aedificia quinque aut sex simul flagrant incendio, tum cursitant, in flammis ruunt, ut aliquid igni eripiant: pars tecta conscendunt funduntque aquas, pars opes e domo rapiunt, nec ea tempestate magna somni aut ventris cura est.” Apáczai 1959, 21. A kritikai kiadásban a bevezető egy későbbi részében valószínűleg nem véletlen Orosz László szóhasználata a fordításban: új dolgoknak új nevet adni magyarul „non dutaxat licitum, sed summe necessarium arbitratus sim” vagyis „nemcsak hogy szabad megtennem, hanem *égetően* szükséges is.”

műveknek, valóban népszerűsítőek, valahol a tudomány, az ismeretterjesztés és vallás határmezsgyéjén kell őket elhelyeznünk. A lelkipásztor szerző több előszóban is megfogalmazza célját: szeretné, ha tanítása minél többekhez eljutna és minél szélesebb körben hatna. A tudományok illetve a tudományos ismeretek lelki életre gyakorolt pozitív hatásáról és üdvösségre vezető voltát vallotta.

Péntek János beszédes megfogalmazásában Apáczai Csere Jánossal indul a „gyanús erdélyi polihisztorok”³¹⁵ sora, akiknek közös jellemzője, hogy mindenhez értettek, és mániájuk volt magyarul művelni a tudományt. A szerző által utóbb igazságtalannak nevezett szóhasználat mögött nyilván az a feltevés áll, hogy az említett tudósok munkájának értékelését több mai szempont is bizonytalanná teszi: nem egyértelmű, hogy az általuk művelt anyanyelvű tudomány szakmailag eléri-e a latin nyelvű színvonalát, illetve munkásságuk olyan sokoldalú, ami egy embernek átfoghatatlannak tűnik. Péntek János gondolatmenetében párhuzamba állítja az Apáczai-korabeli és a ma zajló, ellentétes előjelű folyamatokat a tudományos munka nyelvét illetően: Apáczaival kezdődően több nemzedéken át tudósok egy részének fontos célkitűzése volt elfogadtatni az anyanyelvű tudományművelés létjogosultságát és precedensértékű művekkel megalapozni egyes tudományágakat; a mai kutatókban ezzel szemben az a késztetés munkál erősebben, hogy a nemzetközi láthatóság érdekében minél többet publikáljanak idegen nyelven. Bár Péntek János Apáczain kívül nem nevez meg több gyanús polihisztort, de feltételezhetjük, hogy Bod Pétert is ebbe a kategóriába sorolja.

Bod későbbi működése szempontjából sok tanulsággal jár megvizsgálni Magyarigenbe hívásának körülményeit. Sámuel Aladár ismertette először, hogy a meghívás Inczédi József marosvásárhelyi ítélmester és magyarigeni birtokos nevéhez köthető,³¹⁶ Sámuel azonban a meghívás és költözés időpontjait tévesen közölte. A helyes dátumok a következők: a meghívólevél Inczéditől, amelyben Bodot „minden várakozása ellenére” magyarigeni papságra invitálja, november 10-én, a hivatalos felkérés a gyülekezettől 1749. november 21-én kelt, a felajánlott hivatalt Bod „rövid, önmagával való tusakodás” után december 5-iki költözést követően 7-én foglalta el.³¹⁷ A köztes időszakban, december 1-jén Sorostélyon kelt a Júdás

³¹⁵ Lásd a *Magyarul megszólaló tudomány* c. tanulmánykötetben: PÉNTEK 2004, 233.

³¹⁶ SÁMUEL 1899, 35–36.

³¹⁷ Sámuel Aladár a ixbr, xbr, stb. rövidítéseket tévesen oldotta fel. A *Papi lajstrom* idevonatkozó szövege : „... az Igeni Papságra való hivatal az Ur Intzedi Josef Uram által elsőbe insinuatott 10dik ixbr 1749, az Egesz Ekklesiától is a Hivatal meglött 21.dik ixbris, az említett jó Pátronám megegyezéséből ígérkeztem. Elváltam az Asszonytól 2.xbris. M. Igenbe jöttem Nagy György Urammal 5.xbr. Hivatalomhoz fogtam 7.xbr 1749.” *Papi lajstrom*, 16. l. Sámuel a továbbiakban is tévesen értelmezi az *Önéletírás* sorait, ugyanis egy évre teszi a magyarigeni hivatal elfoglalását és Bod melhártyagyulladását, amelyet Toldy Ádám temetésén a hidegtől kapott. Toldy Ádám temetése két évvel később, 1751. november 14-én volt Bolyán, Bod ide már második feleségével, az állapotos Bányai Zsuzsannával ment, aki Bod felépülését követően a zötyögős visszaúton december 13-án

levelet magyarázó prédikációskötet ajánlása,³¹⁸ azokban a napokban, amikor Bod búcsút vett Bethlen Katától.³¹⁹ Nagy kérdés, Bod miért döntött úgy, hogy a Bethlen Katával való rendkívül jó viszony ellenére a patróna közvetlen közelében lévő biztos és terhesnek egyáltalán nem mondható szolgálatot feladja. Inczédi József meghívólevelében egyrészt nagyon empátikusnak mutatja magát, amikor kifejezi, hogy a Bethlen Katával való egyességre jutás fontos eleme a döntésnek,³²⁰ ugyanakkor határozottan megfogalmazza, hogy Bodnak miért állhat nagyon is érdekében az állás elfogadása: „a hely nyugodalmas, a micsoda laboriosus ember kegyelmed, ott csendesen continuálhatja tudós meditatioit, egyéb jeles munkák körül is...”³²¹ Feltételezhetjük, hogy Inczédinek mindent el kellett követnie, hogy a régóta üresen álló magyarigeni lelkészre a soron következő jelöltet hathatósan meggyőzze a hivatal elfogadásának szükségességéről (Bod nem az első jelölt volt a pozícióra), és Bod esetében talált is egy erős érvet: a tudomány művelésének elvi és gyakorlati lehetőségét hangsúlyozta és kínálta.

Bod Pétert tudományról vallott nézetei azokhoz az elődeihez kapcsolják, akikről Tarnai Andor így ír: „A megújított hit követői Stöckel Lénárttól Pápai Páriz Ferencig különbözőképpen fogalmazták meg a humanizmus és a reformáció kapcsolatát, abban azonban megegyeztek, hogy a magas fokú irodalmi képzettség mintegy előiskolája a tisztább vallás befogadásának.”³²² A tudományok üdvközvetítő szerepének melanchtoni eredetű felfogása³²³ Bodnál is alapvető: „A’ *HIT* magában foglalja a’ *Tudományt*, hogy értse az Ember az Idvesség’ útában a’ szükséges dolgokat. Mert Tudomány nélkül olyan a’ jóra buzgó ember, mint az útonjáró, világosság, szem és vezér nélkül, a’ ki merre végye útját, nem tudja; minden kőbe, fába üti fejét, lábát, ‘s az úton tévelyegvén tsak veszedelmezik. Noha a’ Tudomány-is Buzgóság nélkül Pokol’ tágas útja, mert viszi az Embert az *Atheismusra*; Isten tagadásra; de a’ Buzgóság-is értelem nélkül merő tsak Babona *Superstitio*: mind ezeknek azért együvé kell köttetni a’ Hívöben.”³²⁴ Bod régiségben gyökerező, a protestáns ideológia alapján álló tudományfelfogása szerint a jó tudomány benne foglaltatik a hitben, és a buzgósággal karöltve üdvösségre vezet,

---

megszült.

³¹⁸ Sámuelnél ez a momentum a mellhártyagyulladásból Sorostélyon lábadozó Bod szorgalmát dicséri, de mint láttuk, ez az értelmezés az adatok alapján nem állja meg a helyét.

³¹⁹ Az átmeneti állapot magyarázza, hogy a címlapon a szokásosnál részletesebben olvashatunk a Bod által aktuálisan betöltött pozíciókról: „Eddig a’ HÉVIZI Réformáta Eklésiában ‘s M. Udvarban már pedig a’ M. IGENi Sz. Gyülekezetben a’ KRISTUS’ szolgája.”

³²⁰ „...a méltóságos asszony ellen véteni piaculumnak tartom, de tudom az asszony is bölcsen megítélheti, hogy nem lehet kegyelmed örökké udvari pap...” SÁMUEL 1899, 36.

³²¹ SÁMUEL 1899, 36.

³²² TARNAI 1961, 642.

³²³ Lásd IMRE 2003, főként 403–407.

³²⁴ BOD 1749, ajánlólevél.

míg a magának és magáért való rossz tudomány ateizmusra, vagyis a pokolra juttat. A „meghívottakhoz” szóló Júdás-levél a hamis tanítóktól óv, ezért a levélhez fűzött magyarázatban visszatérő téma a helyes és a veszélyes tudomány, illetve a jó és a rossz tanítók megkülönböztetése. A harmadik vers értelmezésében Bod a tanító kifejezés alatt egyértelműen a prédikátort érti, és annak legfőbb céljaként a közönség hitbeli megerősítését jelöli meg: „a’ Tanítónak mind a’ Tanításban ‘s mind a’ Könyv-Irásban ez a’ Tzélja legyen, hogy az Halgatók és az Olvassók az igaz Vallásban meg-erősitessenek”³²⁵ Egy 1753-ban elmondott halotti beszédben ki is mondja tanító és pásztor azonosságát: a tanító „másokat tanít olly dolgokra, a mellyeket nem tudnak. Ennyibe egyet tenne a Pásztorokkal, s úgy is vészik, mivel az Ap[osto]lis 1Kor xii 28 elő számlálván az egyházi szolgálókat az Ap[osto]lok és Próféták után emliti az Doctorokat, az alatt a nevezet alatt befoglalván a Pásztorokat is.”³²⁶ A *Szent Írás értelmére vezérlő lexikon* ajánlásának szövegében Bod leírja Bethlen Kata tudósokkal való társalkodását: „Ezt pedig úgy viszi Nagyságod véghez, mintha úgyan tudta volna a’ Hiéronimus’ Tanátsát, az említett Uri özvegyhez [Furiához], (f) *Post Scripturas Sanctas Doctorum Hominum Tractatus lege, eorum duntaxat, quorum Fides nota est. A’ Szent Írások után a tudós Emberek’ Múnkáit olvassad, azoknak tudniillik, kiknek Tudományok esméretes.*” Itt a hivatkozott tudós doktorok eredetileg, ahogy a Jeromos-idézetben áll, *hitükről* ismeretesek, nem tudományukról. Bod szóhasználatában azonban hit és tudomány, pásztor és tanító teológiai viszonylatban összemosódik. A tudomány műfaji megjelenési formája sem magától értetődő, többféle formája elképzelhető, pl. az énekben is tudomány van. *A historiakra utat mutató magyar leksikon* ének címszavában írja Bod: „Igen meg volt az a szokás az emberek között, hogy mikor valami Tudományt akartak elterjeszteni Enekebe foglalták azt és úgy terjesztették el. Ez a Magyaroknál is eleitől fogva megvolt a kik az ő eleiknek tselekedeteiket nem Historiákba, hanem Enekekbe foglalva adták által kézről kézre. A Reformátzionak idején is a Megigazulások és Megszenteltetésekről való Tudományt Enekekbe foglalták s úgy terjesztették el; melly Ditséreték meg vagynak mostan is s azokkal élnek az Istenfélők Istenhez való buzgó indulatjoknak ki adására.”

A korai művek összeállítása idején Bod tudományszemlélete egyértelműen a teológia felől strukturálódik. Az első kiadványokban, amelyek a Bibliával kapcsolatos ismeretek terjesztését célozták, a tudomány olyan eszközként jelent meg, amelynek segítségével az olvasó az igazabb hitre és végső soron az üdvösségre juthat. Bár a tudás, a dolgok jól értése üdvösségszerző, a buzgók jószándéka akkor sem veszik kárba, ha a homályos, nehezen

³²⁵ BOD 1749, 37.

³²⁶ *Halotti predikációi*, 158.

értelmezhető bibliai szöveghelyek kifognak rajtuk: „az együgyűek meg-érthetik a’ból Idvezéseket; a’ Bóltsek pedig a’ titkok körül gyakorolhatják Elméjeket. Az olyan dolgokban, a’ mellyek a’ *Krónológiára*, *Genealógiára* tartoznak, vagynak sok nehézségek; de azoknak nem tudások senkit el-nem kárhoztat.”³²⁷ A segédtudományok tehát nem kardinálisak az üdvösség szempontjából. Ahhoz azonban, hogy tudomány és buzgóság sikeresen összekapcsolódhassék, szükség van egyrészt a közvetítést elvégző személyre, másrészt a „jó” tudományra, harmadrészt nyitottságra az olvasóközönség részéről. A prédikációs-kötet előjáró beszédében Bod röviden összefoglalja prédikatori elveit, céljait és módszereit, ebben legfőbb célkitűzésként a mindenkori közönség üdvösségét jelöli meg.

A prédikatori attitűd azonban nemcsak szentírásmagyarázathoz kapcsolódóan, hanem megfigyeléseink szerint a későbbi, ismeretterjesztő-tudományos művekben is tetten érhető. Tarnai Andor nagyon jogosan felhívja a figyelmünket arra, hogy Bod látóköre munkássága során „egyre inkább kitágult: Erdélyről egész Magyarországra, a református hagyományról a teljes magyar kultúrára szélesedett, világi és nemzeti irányban fejlődött.”³²⁸ Ezt a számunkra irányadó mondatot több megfigyeléssel is alá tudjuk támasztani, ám azt is fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Bod tudományról való megnyilatkozásai e látókör-tágulás nyomán is sok szállal kapcsolódnak még a régiségbe. Az *Athenas* Teleki-fiúknak, Józsefnek, Sámuelnek és Ádámnak dedikált ajánlásában például, ahogy szóltunk már róla, továbbra is teljesen összekeveredik világi és vallásos tudomány. Az ajánlásában az érvelés kiindulópontja, hogy a fiatal emberek rendkívüli tudományszeretettel bírnak, amelyet családjuk születésük óta táplál bennük. A családi pantheonból a tudományszeretben Teleki Mihály tűnik ki leginkább, aki amellet, hogy többre becsülte a hazai és külföldi tudósokat az uraknál, pénzzel is támogatta a tudásra szomjas, peregrinálni igyekvő ifjúságot: „Erdélyben-is hogy a’ Tudományt el-bövíthetné mint Salamon Jéru’sálemben az ezüstöt, tizen-nyóltz esztendőknek el-folyások alatt, tizen-nyóltz tanuló ifjakot küldött-el a Belgyiomi és Ángliai Oskolákba, látás hallás tanulás kedvéért, meg annyi ezer forintokból álló úti költséggel készítvén-fel őket. Kikből az-után ez Hazában váltanak a’ Sion várán álló paisos sisakos erős Férfiak.” A tudomány rendkívül archaikus felfogása jelenik itt meg egy biblikus metaforikus képben: a megszerzett tudás az apologetikára és a vallási polémiára készíti és vérteti fel harcosait.

Bod tudományszemléletéhez ad további fogódzót a *Szent Hilárius* kilencedik része, „A Tudományról és Tanulásról”. A fejezet fő forrása Heidfeld *Sphinx philosophicájának*

---

³²⁷ BOD 1748, 23.

³²⁸ TARNAI 2004, 132.

huszonötödik fejezete, a *De artibus liberalibus*.³²⁹ A könyv egészére jellemző szerkesztési módszerekről a harmadik fejezetben már írtunk. Ezekhez kapcsolódva állapíthatjuk meg, hogy a 348. kérdés (Ki a jó Tanító?) eredetije nem található meg a *Sphinx philosophicá*ban, az ellentéte viszont igen (Quis vero pessimus magister?³³⁰). Amellett, hogy Bod rá jellemzően negatívból pozitívvá változtatta a kérdés irányát, a válaszba röviden belesűrítette saját elképzelését a tanító feladatairól, amik a világi szövegek környezet ellenére egy lelkipásztort jellemeznek. Jó tanító az, „A’ kinek még a lépése-is tanít: élete, öltözete, beszéde mind tudományt hirdet a’ Népnek. Régen a’ Fő-Papnak palástja allyán tsengetyük vóltanak, és úgy ment-bé a’ Szentek Szentébe; ma-is minden maga-viselése ‘s tselekedete úgy zengjen a’ Nép előtt, hogy a Szentek Szentébe való bé-menetelre serkentse.”³³¹ A tudomány és a vallás ilyen fokú összemosása még vallási körökben sem magától értetődő, a korabeli református kollégiumi kultúrából hozhatunk olyan példát, amelyben tudomány és hit között jóval élesebb a különbség. Maróthi György például aritmetika-tankönyvének előljáró beszédében az új tankönyv megírásának szükségességét indokolva röviden bemutatja a korábbi aritmetikákat, és Onadi János könyvéről jegyzi meg: „minthogy a’ Példákat mind a’ Sz. Írásból akarta szedni, a’ lett belőle, hogy igen kevés van alkalmas Példa. Az igyekezet jó; de a’ Sz. Írást nem az *Arithmeticá*ban kell tanulni.” Vagyis Maróthy szerint az igazi tudományt nem mossuk össze a vallási kérdésekkel. Apáczai Csere János hozzá hasonlóan ugyanígy a „pártatlan tudomány” híve volt.

Tanulságos végiggondolni azokat a megnyilatkozásokat, amelyekben Bod a könyveivel megcélzott közönségről beszél. A megszólítani kívánt olvasók nyilván műfajonként, művenként, sőt, kiadásonként különbözők, a megszólítás iránya és az odafordulás gesztusa azonban visszatérő elemeket tartalmaz. Ezek alapján az olvasók megszólításának gesztusaiban is prédikatori célkitűzéseket fedezünk fel. A fő cél mindig a hasznosság, különféle megfogalmazásban. *A szent bibliának históriája* előljáró beszédében írja: „ha az értelmesebbeknek tetszik, ‘s a’ gyengéknek használ; az nékem elég nyereség.” Az egyháztörténetet „az Isten magyar népének hasznára” állítja össze, az *Athenast* „az mostan élőknek, s ezután következőknek tanuágokra s jora-valo felserkentésekre” adta ki. A Szent Hilárius „hasznos idő-töltésre, s mind az épületes tanúságra” rendeltetett. Málnási László, aki

³²⁹ HEIDFELD 1631, 903–971.

³³⁰ HEIDFELD 1631, 918–919.

³³¹ „Tanta debet esse scientia, et eruditio pastoris gregis dominici, ut et gressus eius et motus vocalia sint. Veritatem mente concipiat, et toto eam habitu resonet, et ornato, ut quidquid agit loquiturque, doctrina sit populorum. Absque tintinnabulis enim et diveris coloribus et gemmis floribusque virtutum, Sancta non ingrediatur, nec nomen Antistitis agnoscat.” HEIDFELD 1631, 951.

részt vett a *Dictionarium* összeállításában, a kötet végén közzétett üdvözlőversében hangsúlyozza, hogy Bod olvasóközönsége illetve hallgatósága nem egynemű, hanem az együgyűektől a professzorokig több műveltségi réteget átfog: „Elég, hogy Ő Papnak, Halgatónak / Használt, Elsőnek mint Utolsónak: / Használt a’ Böltseknek-is, / Használt Együgyűüknek-is. / Nints Status, mely hasznát ne vehetné, / Tsak Munkáit kézhez keríthetné: / Használt Prókátornak-is, / Használt Prófessornak-is.” A szerző az utilitas fogalmának Bod által megszólított címzettjeiről egy közösségként ír, ezen belül ugyanakkor tudatosan megkülönbözteti a szóbeli és az írásbeli tevékenység célközönségét. Pontosításra szorul tehát Szilágyi Márton megjegyzése az *Új Magyar Athenasban*: „Bod munkája ugyanúgy tanult, „eruditus” olvasókhöz szólt, mint a Horányié, márpedig a kor fogalmai szerint a latin tudás volt ennek a tanultságnak a legnyilvánvalóbb minimuma.”³³² Bod nem ugyanannak a közönségnek írt, mint Horányi, ellenkezőleg: a magyarnyelvűséggel szélesebb rétegeket próbált megszólítani, illetve a tudás és az erényes élet példáinak üdvösségre vivő erejét próbálta felhasználni az olvasóközönség jóra serkentésére. Abból, hogy a tudás üdvözt, egyértelműen következik, hogy mindenkire egyformán kell szólni: tudósnak és tanulatlanak egyaránt hozzá kell tudnia férnie a közölközéshez. Bár megcélzott olvasóinak pontos körét ma még nem tudjuk felmérni, olvasói közt lehettek gyülekezetének vagy távolabbi református köröknek latint nem szívesen használó műveltebb tagjai, női olvasók, a patrónákat is beleértve.

A tudományos és ismeretterjesztő munkát az az egyszerre nemzeti és vallási érdek mozgatja, hogy minél több tudományterületen, minél több témában jelenjen meg anyanyelvű könyv. Bod az előszavak tanúsága szerint próbálja számon tartani, hogy „mi van meg” magyarul és mi nincsen (nincs: ha valamilyen oknál fogva nem elfogadható a létező mű), és mindezek ismeretében igyekszik a hiátusokat, a fehér foltokat kitölteni. Összefoglalóan mondja az első három kötetéről: „E’ végre választottam olyan matériát a’ Szent BIBLIA körül való Munkára, a’ mellyet tudtomra magyarul még e’dig senki ki-nem adott.” A magyar nyelvű egyetemes egyháztörténetet is az a hiány hívja életre, hogy a magyaroknak „kivált Ekklesiai dolgokat elő adó Historiája a’ maga nyelvén nem találatnék,” és, hogy „Elmémre vévén én is ez Nemzetünkben való fogyatkozást, kívántam munkás lenni abban, hogy ha tsak valami részben is ezen hijjánosság [a magyar nyelvű egyháztörténet hiánya] ki potoltassék. E végre gondolkodtam vólt arról, hogy Magyar nyelvre forditanék valami Ecclésiai Historiát; de minekutánna egy néhányat egybenszedtem vólna, hogy a’ jobbikat elválasztanám, azokat megvisgálván helyesebbnek ítéltem, hogy a’ sokból formálnék egyet, a’ melly lenne

---

³³² GRÉCZI–KISS 2008, 239.

Nemzetünknek könyvetlen állapotjához alkalmaztatott, és ekképpen készített ez az Ekklesiái Historiának rövid summátskája.”³³³ És ugyanez az érv áll az *Athenas* előljáró beszédében: azért kellett hozzáfogni a munkához, hogy a historia litteraria tárgykörében is létrejöhessen a magyar nyelvű mű: „Mivel hogy a’ mi Hazánkban efféle írások nem vóltanak sem Deák nyelven, annál inkább a mi született nyelvünkön.”

Nem véletlen, hogy a református egyház egyik tehetős közösségének aktív lelkipásztoraként Bod számára az anyanyelvű megszólalás a szóbeliség és az írásbeliség legtöbb területén, még a tudományban is, valós opció és feladat volt, ugyanakkor az sem, hogy életműve egészét tekintve mégis nagy a latin nyelvű művek aránya. Tudatos, az olvasóközönség lehetőségeit és igényeit figyelembe vevő, ahhoz alkalmazkodó nyelv választásoknak lehetünk tanúi. Főként a korai művek keletkezését vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül a patróna, Bethlen Kata személyét: egyértelműen az ő kívánságára és sugalmazására készült magyar nyelven az első három nyomtatásban megjelent, lényegét tekintve vallásos ismeretterjesztőnek nevezhető Bod-mű: a patrónának ajánlott bibliamagyarító lexikon, a Bethlen Imrének és Gyulai Klárának ajánlott bibliai könyvek és fordítások története, illetve a Júdás-levelet magyarító prédikációk, Teleki Lászlónak és Rádai Eszternek szóló ajánlással. Bod kezét 1759 után már nem köti a patróna nyelvtudás(ának hiány)a, így a később keletkező művek nyelvének megválasztására irányuló döntésekben más indokokat kell keresnünk.

Bod munkamódszerében megfigyelhetjük azt a mindennapos, reflektálatlan gyakorlatot, hogy saját használatára készített jegyzetei, gyűjteményes kötetei vegyesen latin-magyar nyelvűek, pl. a kéziratos kiegészítéseket, magyarázatokat tartalmazó Bibliája. Legtöbbször követi a kijegyzetelt forrásszöveg nyelvét, így például a *Gellius Transylvanicus*ban, amelynek nyelve témánként és fejezetenként változik: a latin nyelvű sírfeliratokat, üdvözlőverseket latinul másolja, az időjárásra, természeti csapásokra vonatkozó, naplószerű bejegyzéseit magyar nyelven fogalmazza meg.³³⁴ Ugyanígy az anyag adja a nyelvet, amikor a zsinati határozatokból vegyes nyelven készít összefoglalót.³³⁵ Annál tudatosabban készíti azonban latinul a jogi munkákat és a külföldi megjelentetésre, a külföldiek tájékoztatására összeállított műveket. A Veresmarti Illésről életéről írt vázlatot például a *Museum Helveticum*ban tervezte megjelentetni, és főként a belga közönséget, a groningeri egyetem teológus hallgatóságát célozhatta a nagy magyar egyháztörténeti összefoglalóból a *Scrinium Antiquarium*ban közölt két fejezet.³³⁶

A korai kiadványok mindegyikében a latin nyelven idézett locusok mellett akkurátusan

³³³ BOD 1760b, 5.

³³⁴ *Gellius Transylvanicus*, lelőhely: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, Ms. 1511.

³³⁵ BUZOGÁNY–SIPOS 1999.

³³⁶ BOD 1762, BOD 1763.

fel vannak tüntetve a magyar nyelvű fordítások, a latinul nem olvasó hölgyek és hívek kedvéért. Ez a későbbi művekben már nem jellemző. Például az *Athenasban* (a három Teleki-fiúnak ajánlva) és az *Isten vitézkedő anyaszentegyházában* Bod egyes latin nyelvű idézeteket a műveltebbekre és szélesebb érdeklődési körűekre gondolva fordítás nélkül közöl majd. Az *Athenasban* Baranyai Decsi János levelét idézi teljes terjedelmében latinul, a következő felvezetéssel: „jónak ítélem hogy ide tévén közönségesen olvashassák a’ kik az efféle tsemegék körül egertsélni gyönyörüségnek tartják;” az *Isten vitézkedő anyaszentegyházában* pedig a tárgyalást illusztráló és bizonyító idézetek latin nyelvűségét magyarázza: „Deák nyelven hozatnak pedig elő, mivel azon irtanak, s’ a’ ki azoknak bizonyságokat jobban is vizsgálni akarja, azt a’ nyelvet kell tudni.”³³⁷ Ezek a megnyilatkozások egyértelműen azt a bevett, kevert nyelvhasználatú, több évszázados gyakorlatot tematizálják, amelyben a tekintélyt hordozó locusok a tudomány nyelvén, megfellebbezhetetlenül szólalnak meg. Ugyanilyen értelemben nyilatkozik például Medgyesi Pál is a *Dialogus* ajánlásában: „mivel Deák nyelvből tanuljuk mi az tudományt, nem óhattyuk, hogy akaratunk ellen-is oda ne kacsontanánk.”³³⁸ Nyilvánvaló, hogy Bod tisztában volt azzal is, hogy a latin nyelv kiiktatása a tudományos diskurzusból, vagy olyan helyen, ahol a megértést elősegítené, veszélyekkel járhat. Bertalanffy Pált például azért rója meg az *Athenasban*, mert bár jó szándékkal próbálta megtisztítani a magyar szöveget a latin szavaktól, de ebbéli törekvése mégsem eredményezett jól olvasható szöveget: „azt kerülvén az Író; ne hogy a’ Magyar szóllások közzé Deákot elegyítsen, olly homályos az írása sok helyen, hogy alig lehessen meg-érteni mit akarjon.”³³⁹

Bod Péter nyelvszemléletével kapcsolatban a legtöbbet idézett dokumentum a már idézett Ráday Gedeonhoz szóló levél, amelyben sokak szerint először veti fel egy, a magyar nyelv ápolására összehívott tudós társaság létrehozásának szükségességét.³⁴⁰ A levélrészletnél azonban jóval átgondoltabb és kidolgozottabb az azzal szövegszerű egyezéseket is mutató, a magyar nyelvű egyetemes egyháztörténetet bevezető előljáró levél.³⁴¹ Bod a magyar nyelv rokonalanságát vallja, és csodálkozik, hogy a sok fenyegetés ellenére fennmaradt. A legfőbb veszélyt a keveredésben látja, amely bábeli távlatokat kap a szövegben: „Most mind az által, ha

³³⁷ BOD 1760b, 6.

³³⁸ MEDGYESI 1650, 11. Értelmezéséhez lásd: LUFFY 2004, 34.

³³⁹ BOD 1766a, 37.

³⁴⁰ A levélnek több kiadása is van, vö. KISS 1882, SZABÓ 2001, SZABÓ 2002. A tudóstársaság létrehozásának igénye jóval korábbra datálható, már 1735 körül terveztek ilyet Szilágyi Sámuelék, vö. SZELESTEI 1989, 73.

³⁴¹ Éder Zoltán olyannyira fontosnak itéli ezt a szövegrészletet, hogy a Benkő József nyelvészeti munkásságáról szóló monográfiájában az előzmények között teljes terjedelmében közli Bod előjáró beszédének nyelvhasználatra vonatkozó passzusait. Vö. ÉDER 1978, 37–38. Hegedüs Béla is elemzi Bod egynémely nyelvre vonatkozó megjegyzését, köztük a Rádayhoz írt levelet és az előszót.: HEGEDÜS 2007.

valaha, közél vagyon a' Magyar Nyelv a' meg zavarodáshoz, és abból következhető romlásához.”³⁴² A keveredésben, az idegen nyelvi hatásban azonban élesen elkülöníti a jövevényszók és az idegen szók eseteit. A jövevényszavakkal semmi gondja: „Igaz ugyan, hogy elegyedtenek ide is a' szomszédos Nemzeteknek Nyelvekből sok szók, mint *Görögből, Törökből, Németből*, 's kivált *Tótból* és *Deákból*, de ezek a' Nyelvnek belső valóságát még meg nem változtatták.”³⁴³ A következőkben a magyar nyelv egykorú állapotát jellemzi, és a három leginkább fertőzött kommunikációs teret bemutatva indulatosan parodizálja a magyar nyelvbe jutott idegen szavak használatát. A prédikátorok minden harmadik szó közé latin szavakat illesztnek,³⁴⁴ a jogi szaknyelv érthetetlen az egyszerű embereknek,³⁴⁵ és a katonák beszédében is nyüzsögnek a francia és német kifejezések.³⁴⁶

Bod a *Hilárius* korábban már elemzett utolsó fejezetében is szóba hozza a nyelv ügyét, és beilleszt a szövegbe egy arra vonatkozó kérdést, hogy a mennyországban majd „vallyon tudnak-é mindenféle Nyelveket?” A válaszban ez esetben is érződik az apor péteri indulat: a mindenütt jelen lévő romlásban a nyelv tisztasága a mennyország. Bod egyértelműen a magyar nyelvet védők táborába tartozik, azok közé, akik úgy nyilatkoznak, hogy „ezeket Magyarul hathatosabban kimondhatnád úgy pedig, hogy a' Deák nyelvet nem értő együgyü emberis megérhetné”, illetve „nem vagyok abban az tévelygésben, a' mellyben látom lenni többire a' Magyar tudós embereket, hogy a' Deák, Frantzia 's más nyelveken ki adott dolgokat Magyarul hathatosan és illendöképen nem lehetne ki mondani, lehet, sőt a' mi nyelvünk igen alkalmas akármmely dolgoknak kifejezésekre.”³⁴⁷ A historia litterariák életrajzaiban gyakran jegyik meg, hogy a tárgyalt szerző milyen nyelven írta művét. Bod igen gyakran lelkesedik az *Athenasban* afölött, hogy egy bizonyos munka magyar nyelven készült el. Thimár Attila szerint egy ilyen megnyilatkozás „az afölött érzett örömet jelzi, hogy a magas mellett a populáris szinten is

³⁴² BOD 1766b, 10.

³⁴³ BOD 1766b, 9.

³⁴⁴ „A *Propositio*t erős *argumentumokkal demonstrálja* az *Apostol*, és szépen *declarálja* a' *Textusnak* *connexiojából*, és ezen írásnak *Scopussából* akarja a magok *opiniojokrol* elvonni a *fascinált Galatziabelieket*, e *conditio*t tevén elejekbe a *Sanctificatio*rol, melly egybe vagyon köttetve a *Justificatio*val, 's. a. t.” BOD 1766b, 9.

³⁴⁵ „*Citaltatván* Szeles Balás *Nobilis Persona* de Háboru egy *Judlium* által *ad incltyti cottus Sedriam* Nyelves *Borbárat Nobilem Femínam* de Rágalmazás *ad octavum, comparealtanak* is a' Nemes *Sedria* előtt, kiknek *offeraltatott* a' *Christiana concordia* és az *amicabilis compositio*, de a' Pársok nem *condescendalván* a *condecens Pacificatióra*, a Pársoknak *allegatiojok* meghalgattatott, és a *Testiseknek Fassiójok conscientiose* és *attentissime examinaltatott*, a' mellyekből *pluralitate votorum* ilyen *Deliberatumot* tetszett *concludalni* és *pronuncialni*.” BOD 1766b, 10.

³⁴⁶ „A *Gárnizonból* ki indulván, mikor *mársutban* volnánk meghozá egy *kurir*, hogy az ellenség *attakirozza* az előttünk való *Festungot*, azért a' több nép is előnkbe ki *rúkkolván, ávántsiroztunk* a' nagy *corpus* felé, de az ellenségre találkoztunk, a' mely *Batallion kárét* tsinálván úgy *retiráta* magát.” BOD 1766b, 10.

³⁴⁷ BOD 1766b, 9, ill. 10–11.

létezik litterariai műveltség.³⁴⁸ Bod azonban, miután döntésre került a sor, elviekben szigorúan tartja magát a nyelvi döntésből következő gyakorlathoz, hogy tudniillik magyar könyvbe latinul nem írunk. Balsaráti életrajzában fejt ki: „Sokan írtnak az ő emlékezetére Verseket az idegen országi Tudósok közzül is; de mint-hogy azok Deákul vagynak, e’ Magyar Könyvbe belé nem írathatnak.”³⁴⁹ (De saját megjegyzése ellenére idézi Beregszászi Péter latin és görög nyelvű versét Szikszai Fabricius kötetéből, és említettük már korábban a teljes terjedelmében idézett Baranyai Decsi-levelet is.)

Az anyanyelvű tudomány-művelésben Bod legfontosabb elődje és példaképe Apáczai Csere János, ám érdekes, ambivalens viszonyulást olvashatunk ki a Bod-szövegekből Apáczaira vonatkozóan. Ennek a viszonyulásnak summás, mottószerű összefoglalása az *Athenas*-beli életrajz utolsó megjegyzése: „a’ jó igyekezet füstbe ment”. A jellemzés fő iránya egyértelműen pozitív: „néki a’ tanításban nagy földön mássa nem vólt”³⁵⁰. Bod úttörőnek és követendőnek tartja Apáczai munkásságát. Túlzónak ítéli azonban az *Magyar enciklopédiában* bevezetett magyarítás mértékét, továbbá egyéninek, ezért követhetetlenek a megoldásokat: „[...] nagy részin a’ Deákul nem tudó olvasó, vagy ha Deákul tud-is, de a’ felsőbb tudományokban épülete nintsen, nem érti a’ mit olvas Magyarul. Mert sok Magyar szókat ujjonnan tsinált, és mint-egy elsőben jeget akart törni a’ Tudományok meg-értetésekre.” Nem egyértelmű azonban, hogy Bod véleménye szerint miért nem akadtak Apáczainak követői: vajon valóban a követhetetlen és átvehetetlen egyedi megoldások, vagy az újításra még felkészületlen közönség miatt? Bod soraiból erős félelmet hallunk ki, hogy maga is a „nyelvújításban” egyedül maradt Apáczai sorsára jut: „Bizonyos az, hogy szerettem vólna én kivált az Embereknek neveket a’ Magyar nyelvnek folyása szerint elő adni; de úgy, ha előbb egynehány értelmes emberekkel egyet érthettem vólna ezen dolog iránt. Mert másképen ennek több haszna nem lett vólna, mint a. b. e. Apáczai Csere János fáradtságának, a’ ki majd mindenféle Tudományokhoz tartozó szókat Magyarul adott elő, mellyben ötet vagy senki, vagy igen kevesen követték. E végre azért igen jó vólna tudós emberekből álló *Magyar Tarsaságot* a’ Magyar Nyelvnek ékesgetésére, mint más nemzetekben vagyon, fel állítani.”³⁵¹ Megoldásként tehát egyedül az értelmiségiek közös munkája kínálkozna, amelyet egy tudós társaságban együttműködve lehetne összefogni.

Mindezek fényében Bod magyar nyelv melletti voksa a historia litteraria tematikájú anyag közrebocsájtásakor erős gesztusként értékelhető. Bod a végső döntést időben nagyon későn, közvetlenül az *Athenas* kiadása előtt hozhatta meg: láthattuk, hogy a Sinai Miklósnak írt

³⁴⁸ THIMÁR 2006, 81.

³⁴⁹ BOD 1766a, 23.

³⁵⁰ BOD 1766a, 14.

³⁵¹ BOD 1766b, 8–9.

levélben még latin nyelvű közreadásban gondolkodik. A latin nyelv mellett szólt volna a tudományos szempont, de erősebb szempontnak bizonyult a tudomány-, illetve erénynépszerűsítés kívánalma. A döntés szervesen illeszkedik Bod programjába, hogy a legkülönbébb műveltségi területeken, ahol nem ismer megfelelő magyar nyelvű megvalósulást, próbálja kipótolni a hiányosságot azzal, hogy maga állít össze magyar nyelven vonatkozó tematikus kötetet. Az *Athenas* nyelvének megválasztására irányuló döntés eredménye ugyanakkor arra is rámutat, hogy a Bod-féle historia litteraria nem külföldieket célzó, vindikatív, a magyarok tudósságát és tudományra való alkalmasságát bizonyítani kívánó védőirat, hanem a nemzeti és még inkább a felekezeti öntudatot belülről erősítő, propagandisztikus célú, hazafias tett.

4.4. Idézetek a *Magyar Athenasban*

Czvittinger Dávid *Specimenjének* címlapján azt olvashatjuk, hogy a szerző a magyar, dalmát, horvát, szláv és erdélyi tudós férfiaknak nemcsak életét és műveit, hanem a róluk írt dicsérő és bíráló véleményeket is közre kívánja adni.³⁵² A lexikoncikk felépítése ezt a címlapon megadott mintát követi: a *vita* és a *scripta* bemutatása után Czvittinger az egyes cikkekben sokszor a margón is jelzi az utolsó rész, az *elogia*, a *judicia* vagy a *censurae* kezdetét. Tarnai Andor Czvittinger szerkesztési módját elemezve „szerkezetileg szentesített elogium”-nak nevezi a lexikoncikk végét, amely az általa vizsgált egyik esetben (Otrokocsi Fóris Ferenc cikkében) az élesen elítélő kritika közlési helye.³⁵³ Bod Péter legtöbbször a tárgyalt szerző műveinek elősorolásával fejezi be a lexikoncikkeket a *Magyar Athenasban*, ám sokszor előfordul az is, hogy – Czvittinger eljárásához hasonlóan – különféle idézeteket illeszt az utolsó részbe. A továbbiakban a *Magyar Athenas* szócikkeinek befejező részében előforduló idézeteket vizsgálom meg.

A *Magyar Athenas* lexikoncikkei közül hetvenháromban találunk idézetet (ez kb. a szócikkek 15%-a), összesen nyolcvanhat esetben. Ez a szám csak azokat az idézeteket jelöli, melyek a kurzív szedés miatt tipográfiaileg elkülönülnek a szócikk egészétől, nem tartalmazza viszont a jelöletlen idézeteket, s a csaknem minden szócikkben felbukkanó, ugyancsak kurzívval kiemelt műcímeket sem. Az idézetek túlnyomó többsége vers. A nyolcvanhat idézetből mindössze hat prózai: Pázmány Péter, Rogerius magister, Martin Schmeizel, Szamosközy István, Császmái István és Vásárhelyi Matkó István cikkeiben.³⁵⁴ A lexikonban közölt verseket és jelentőségüket már Bellágh Rózsa kiemelte az *Athenas* forrásairól írt cikkében.³⁵⁵

Az idézetek nyelvi megoszlása a következőképpen alakul: nagyobb részük a főszövegtől elütően latin nyelvű, ezek mellett tizenkét magyar és négy kétnyelvű, latin-magyar közlést olvashatunk. Hodászi Pap Lukács, Pázmány Péter, Szathmári Fabri István, Szamosközy István, Sztárai Mihály, Tótfalusi Kis Miklós, Császmái István, Ceglédi György, Vásárhelyi Matkó István és Zilahi János cikkeiben egy-egy, Bencédi Székely Istvánnál pedig két magyar nyelvű idézet szerepel.³⁵⁶ A négy kétnyelvű közlés: Tolnai Balog János Balassi-sírverse;

³⁵² CZVITTINGER 1711.

³⁵³ TARNAI 2004, 113.

³⁵⁴ BOD 1766a, 218–219; 233; 248; 281–282; 308–309; 322.

³⁵⁵ BELLÁGH 1992, 384–385.

³⁵⁶ BOD 1766a, 109; 218–219; 251; 281–282; 282; 303; 308–309; 317; 322; 331–332; ill. 258.

Gyöngyösi Pálnál egy Horatius-részlet és annak imitációja; a *Corrector pio lectori* Vilmányi Líbecz Mihálytól Székely István *Chronicájában*; Thúri Farkas Pál Kálvin *Institutióját* magasztaló párverse.³⁵⁷

Az idézetek között sokkal nagyobb azoknak a száma, amelyek a lexikoncikkben tárgyalt szerzőről vagy művéről szólnak, és sokkal kevesebb azoké, melyek a szerzőtől vagy annak művéből származnak. A róla/tőle csoportok aránya kb. kétharmad az egyharmadhoz.³⁵⁸ Azokban az esetekben, amikor Bod a tárgyalt szerzőről illetve művéről hoz idézetet, az idézetek nagy része alkalmi műfajokból való. A legtöbb epigramma (az összes idézet csaknem egyharmada) a literátorok személyét és/vagy műveiket dicsérő alkotás (elogium, panegyricus), a kiadott művekhez írt üdvözlő, illetve ajánló vers. Nagyobb számban olvashatunk gyászverseket és sírfeliratokat, valamint a diák- és tudósköltészet legkülönfélébb életrajzi vonatkozású alkotásait (például a tanulás helyszínéről, a professzorokról, a patrónusokról stb. írt verseket). Az idézetek közt található a tárgyalt szerző műve ellen írt gúnyvers is. Az alkalmi műfajokhoz tartozó rövidebb szövegeket Bod általában teljes terjedelemben közreadja, de arra is találunk példát, hogy csak részletet közöl belőlük. A Padányi Bíró Márton *Enchiridionja* ellen írt disztichonokból például csak „egyet kettőt” említ, mint Bocatius Sóvári Soós Kristóf prédikációskönyvéhez írt verseiből is.³⁵⁹

Amikor Bod a tárgyalt szerző művéből idéz, legtöbbször életrajzi vonatkozású szövegeket választ: utazási élményeket (Georg Deidrich és Szepsi Csombor Márton),³⁶⁰ a szebeni iskolát (Johann Sommer),³⁶¹ fürdőre menést (Bogáti Fazakas Miklós)³⁶² megénekelő verseket, illetve a borostyánkoszorút megköszönő költeményt (Joannes Bocatius).³⁶³ Négy esetben Bod a szerző saját műve vagy szerkesztett kötete elé írt üdvözlőversét közli (Alvinczi Péter, Beythe István, Jászberényi Pál, Vilmányi Líbecz Mihály).³⁶⁴ Két önmagának írt sírfeliratot (Némethi Sámuel és Pápai Páriz Ferenc) és egy halotti éneket (Zilahi János) olvashatunk, továbbá három gyászverset (egyet Tolnai Fabricius Tamástól Siderius János kislányának halálára, kettőt Károlyi Zsuzsanna halálára Filiczky Jánostól és Forró Páltól).³⁶⁵ A

³⁵⁷ BOD 1766a, 18–19; 97; 161–162; 304.

³⁵⁸ Az irodalomtörténetírás XIX. és XX. századi gyakorlatában az az eljárás gyakoribb, hogy az elbeszélő a tárgyalt szerzőtől idéz a lineárisan előrehaladó narratívában saját gondolatmenete illusztrálására. A narrátor idézetek feletti különleges hatalmáról lásd HAJDU 2004.

³⁵⁹ BOD 1766a, 44 és 246.

³⁶⁰ BOD 1766a, 63; 313.

³⁶¹ BOD 1766a, 243.

³⁶² BOD 1766a, 46.

³⁶³ BOD 1766a, 47.

³⁶⁴ BOD 1766a, 8; 33; 119; 161–162.

³⁶⁵ BOD 1766a, 193 és 213; 331–332; 298, 85, 87.

szövegek közül több kifejezetten vallásos tartalmú, így Székely Istvánnál a két zsoltárfordítás-részlet, Császmái István vallástétele és Zilahi János halotti éneke a Mennyei Atyához.³⁶⁶ Az *Institutiót* dicsérő Thuri-disztichon a református műveltség egyik alapszövege, akárcsak Alstedtől Szenci Molnár sírfelirata vagy Thuri Györgytől a Károlyi-bibliáról írt vers.³⁶⁷ Bod idéz két verses históriából is: Szakmári Fabricius István *Historia ex Partenii Nicensis de amatoribus collectájából* és Sztárai Mihály *Szent Athanasius históriájából*.³⁶⁸ A közlést azonban itt sem a költemény szépsége indokolja, hanem a versszakok információtartalma: Bod mindkét históriából az utolsó strófát közli, amely a szereztetés helyét és idejét foglalja versbe.

Az idézetek kiválasztásánál Bod Pétert elsősorban nem esztétikai szempontok vezérlik. Az idézetek felvezetése helyenként utal a közlés valódi okára, a legtöbbször azonban semleges marad az idézetet bevezető szöveg. Szepsi Csombor Márton szócikkében például az áll, hogy az utazó Angliában „egy szép forrás mellett egy kis száraz kenyeret eddegélvén *ilyen verset csinált*”³⁶⁹ [kiemelés tőlem – B. A.]. A vers bevezetése emlékeztet ugyan az *Europica varietas* megfelelő helyére, de az nem idézet: Szepsi Csombornál szó sincs száraz kenyérről, sem arról, hogy a forrás szép lenne. Egy másik gyakori bevezető szövegtípus az ajánlóversek előtt áll, például Beythe István *A keresztyéni tudományok rövid summája* c. műve „*vagyon ajánlva az ifju Battyány Ferentz urfinak ezen versekkel*”³⁷⁰ [kiemelés tőlem – B. A.]. Az elogiumok bevezetésében Bod általában hasonló formulát alkalmaz: XY „*ilyen versekkel dicsérte meg*”³⁷¹ Z-t. Akad egy-két olyan szerző, akinél felmerül az esztétikai szempont kizárólagossága. Zilahi János cikkében Bod felvezetéséből nyilvánvaló, hogy nagyra tartja *Az igaz vallásnak világos tüköre* c. könyv végén álló verset, s így indokolja a vers közlését: Zilahi „*írt egy szép éneket; mellyet ide által írok: vagyon formálva a Mennyei Atyához.*”³⁷² A vers halotti ének lévén méltó emlékeket állít szerzőjének, valamint azért is jól illik a lexikoncikk és tulajdonképpen az egész lexikon végére, mert szerzője Istent dicsőíti.³⁷³ Sóvári Soós Kristóf cikkében is a pozitív megítélés az oka a Bocatius-versek idézésének: „*szép verseket írt, emlitek belőlök.*”³⁷⁴ Esztétikai ítéletnek is értelmezhető az Almási András dicsérő versek minősítése: ezeket Bod azért közli, mert „*méltók, hogy itt olvastassanak.*”

³⁶⁶ BOD 1766a, 258, 308–309, 331–332.

³⁶⁷ BOD 1766a, 304, 184, 131.

³⁶⁸ BOD 1766a, 251 és 282.

³⁶⁹ BOD 1766a, 313.

³⁷⁰ BOD 1766a, 33.

³⁷¹ Pl. BOD 1766a, 156.

³⁷² BOD 1766a, 331.

³⁷³ *Halálom oráján valo igaz vallasomnak fenyves czimere. (Az Igaz Vallasnak Világos Tüköre, Kolozsvár, 1672 záradékában)* Vö. RMKT XVII/11, 170-172.

³⁷⁴ BOD 1766a, 246.

Az idézetek említett felvezetései a konkrét szövegek esetében sem terjednek túl néhány dicsérő jelző használatánál (szép, méltó), és nem engednek arra következtetni, hogy Bod Péternek modern irodalmi ízlése lett volna. A Boddal kapcsolatban lévő, s jórészt a következő évtizedben, egészen más körülmények között alkotó Weszprémi István például jóval határozottabb esztétikai érzékről és ítélőképességről (vagy legalábbis annak megfogalmazásáról) tesz tanúbizonyságot. Péczeli *Zaire*-fordításának méltatása után Hunyadi Szabó Ferenc *József el-adatása* című művéről például így ír: „Tiszt. Hunyadi Ferenc, aki szintén gyakorlott költő, Milont utánozva anyanyelvű költeménnyel József pátriárka életét oly szellemesen írta meg, hogy – merem ígérni – rendkívüli szellemi élvezettel fogják majd olvasni, mihelyt alkalmasint elhagyja a nyomdászok sajtóját...”³⁷⁵ Weszpréminek Hunyadiról eszébe jut egy gyászvers is, amelyet az előzőnél még nagyobb lendülettel dicsér: „Van-e fényesebb valami ennél a kis szemelvénynél? Gyakran csodáltam ezt a verset, hogy mily könnyen érthető és szabadon pergő stílusban gördül végig, noha négy különválasztott sora ugyanazzal a szótaggal végződik.”³⁷⁶ Bodnál nyoma sincs az efféle szépirodalmi lelkesedésnek, látóköre sokkal rövidebb sugarú: nála a pár szóban kifejezett laudáció vagy vituperáció mellett az életrajzi vonatkozás, az emlékezés gesztusa és nem utolsósorban a vallásos tartalom a leggyakoribb oka az idézetek közlésének.

A latin nyelvűség kizáró okként szerepel a Balsaráti Vitus Jánosról idézendő halotti verseknél, ami azért különös, mert az idézetek túlnyomó része latin nyelvű. Ahogy már kitértünk rá, az előjáró beszédben Bod megemlíti, hogy nem szívesen vegyít latin részeket a magyar szövegbe: „kedvem ellen esett az hogy ezen magyar könyvetskében sok deák szók elegyedtenek; de azt el-nem távoztathattam...” A Balsaráti-cikkben határozott állásfoglalása ellenére közli Beregszászi Péter latin nyelvű halotti versét.³⁷⁷ Többször érződik a cikkekben az idézetek kiválasztásának esetlegessége: „említek ebből vagy kettőt”³⁷⁸ vagy a feljebb már idézett „szép verseket irt, említek belőlök.”³⁷⁹

Az is előfordul, hogy az idézetközlés fontossága magától értetődő és nem kap indoklást, csak az erős szándék érződik az idézendő szöveg továbbhagyományozására. A legjobb példa

³⁷⁵ WESZPRÉMI 1960–1970, IV, 567.

³⁷⁶ Kazai Márton komáromi kereskedő gyászverséről van szó, vö. WESZPRÉMI 1960–1970, IV, 569: „Születésem földje Komárom városa / Kinek oldalait a két Duna mossa / Hajdan szép nemesség volt ennek lakosa / Mert sok idegen nép utcáit tapossa.”

³⁷⁷ „Sokan írtnak az ő [Balsaráti] emlékezetére verseket az idegen országi tudósok közzül-is; de mint-hogy azok deákul vagynak, e magyar könyvbe belé nem írathatnak. Ugyan tsak a Beregszászi Péterét, a Patak egyik professzorét [!], melyet mind görögül, s mind deákul írt, ide férkeztetem: ...” – BOD 1766a, 23.

³⁷⁸ BOD 1766a, 298.

³⁷⁹ BOD 1766a, 246.

erre a Molnár Gergely-cikkben közölt üdvözlővers Cunradus Rittershusiustól, amelyet Bod Péter így vezet be: „Nem lehet, hogy ide ne írjam.”³⁸⁰ Szilvási János *Oratióját* Georg Deidrich üdvözlő versekkel, s Bod ennek felvezetésére is az előző formát használja: „a mellyek közzül némelleyeket nem lehet, hogy ide le ne írjak.” Bod néha csak azt magyarázza, hogy a közölhető szövegek köréből miért éppen az adott idézet került a „szerkezetileg szentesített elogium” helyére. Zsámboky János emlékezetére például sokan írtak verset, s Bod ezek közül Bézáét közli a következő indoklással: „ide írom, minthogy rövid.” A fent már említett Balsaráticikkben is több halotti versből választja ki Beregszászi Péterét. A válogatást sejtető kifejezéseknek egyszerű filológiai magyarázata van: a *Magyar Athenas* kéziratos előzményében, a *Literata Panno-Daciaban* Bod latin jegyzetei rendre több idézetet tartalmaznak, mint amennyi az írói lexikon végleges szövegében olvasható, s Bod ilyenkor saját feljegyzéseiből szemezgetett. Sztárai Mihálytól a *Szent Athanasius históriájából* például az első két sort is kijegyzetelte a lexikoncikkben olvasható utolsó strófa elé. Balsarát Vitus Jánosnál négy halotti verset jegyzett fel, míg az *Athenasban* csak Beregszászi Péterét közli. Zsámboky János kéziratos latin nyelvű életrajzában két halotti vers található, a lexikonban már csak egy.³⁸¹

Az *Athenasban* közölt nyolcvanhat idézet közül nyolc a *Specimenben* is olvasható a párhuzamos szócikkekben: Filiczky János cikkében két idézet egyezik, Honterusnál egy, Károlyi Gáspárnál kettő, Johann Sommernél szintén kettő és Thuri Györgynél egy. Bod ezeket nagy valószínűséggel Czvittingertől vette át. Az átvétel azonban nem mindig ilyen egyértelmű. Thuri Farkas Pál Kálvin művét magasztaló disztichonja többek között Szenci Molnár Albert Kálvin-fordításának címlapján is megvan. Az idézetet eredetileg Skaricza Máté őrizte meg a Szegedi Kis Istvánról írt életrajzában,³⁸² amelyről Bod azt írja, hogy belőle „sok jó és szükséges dolgokat, a mellyek tartoznak a reformátzióra, tanulhatunk; alig is vagyon arra enél egy nevezetesebb írás.”³⁸³ Bod könyvtárában megvolt a Szegedi Kis István-életrajz ötödik kiadása (Bázel, 1608), sőt, Daniel Gerdesius 1761-es *Scrinium antiquariuma* is eljutott hozzá, melynek hatodik kötetében szintén helyet kapott az életrajz.³⁸⁴ A Szenci-féle *Institutio*-fordításhoz többek között Bethlen Kata könyvtárában juthatott hozzá.³⁸⁵ Az epigramma latin változatát valószínűleg Szegedi Kis István életrajzából idézte, s Szenci epigramma-fordítását az *Institutio* címlapjáról.

³⁸⁰ RMNy 919.

³⁸¹ *Literata Panno-Dacica*, I, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár, Ms. 1510/a/2, fol. 51–54; 80; 160.

³⁸² Vö. KATHONA 1974, 88.

³⁸³ BOD 1766a, 242.

³⁸⁴ RADVÁNSZKY 1884, 59 és 62.

³⁸⁵ SIMON–SZABÓ 1997, 41–42.

Az idézetek forrásai kapcsán fontos kitérni arra is, hogy a jelölt idézeteken kívül bizonyos esetekben a címleírások szintén idézetnek tekinthetők. Általában elkülönülnek a főszövegtől kurzív szedésük és a lexikoncikken belüli elhelyezkedésük miatt. Bod többnyire a lexikoncikkek második részében adja közre a címleírásokat az írói életrajzok *vita-scripta-elogia* modelljének megfelelően. A műcímeket rendszerint nem önmagukban, hanem a kiadásra vonatkozó információkkal együtt közli. A hosszadalmas címek leírásánál a pontosságra törekszik, de nemegyszer emlékezetből dolgozik, s olyankor kisebb-nagyobb hibákat vét. Szántai (helyesen Szöllősi) Mihály³⁸⁶ esetében például a címleírás olyan, akárha az RMK-t olvasnánk: „egy könyvecskét írt vólt abban az időben, midőn a magyarországi ekklesiák háborgattatnának, és nemesi szabadságokban is a nemesség magát megsértettnek tartaná, *Füstölgő csepű*nek nevezte; de a könyvnek egész titulussa ez: *Az Urért s hazájokért elszéledett és számkivettetett bújdosó magyarok füstölgő csepűje, az az: mellyben az élvén haló s halván élő bús lélek, egy néhány nevezetes alkalmatosságokkal Isten előtt fel romboltatik, és az Isten háza mennyei tűzével meg illetetik, hogy a kegyelem kapuján ha szintén bölcsen formáltatott ékes beszédű imádságával nem loboghat is, de mégis meg romlott szive égbe szakadásával a mennyei jó válasz tételnek igaz reménysége alatt eképpen mind addig füstölöghessen, míg az Égből kegyelmesen reá nem tekint az Irgalmas Úr. Mellyet az Isten Házából így gerjesztett meg az Urért szenvedőknek egyik társa. SZ[ántai] M[ihály] N[agy] B[ányai] L[elki] T[anitó] Nemzetes Ubrisi Pál költségével.”³⁸⁷ A *Füstölgő csepű* cím könnyen megjegyezhető, ám ahhoz, hogy a cím további tíz sora is ennyire pontos legyen, Bodnak az eredeti kiadás címlapjáról kellett idéznie.³⁸⁸ Az idézett cím filológiai pontosságánál azonban jóval izgalmasabb az a kérdés, hogy vajon miért másolhatta be Bod szó szerint ezt a rendkívül cirkalmas címet a szerző életrajzába. Csak arra tudunk gondolni, hogy fontosnak tartotta ezen a ponton is szóhoz juttatni a szenvedésről, a számkivetettségről szóló hangot, melyről már kimutattuk korábban, hogy az *Athenas* több pontján is megszólal.*

Bod több antik idézettel és mondással tüzdelt meg az olvasóhoz címzett előljáró levelet, mely az írás egyetemes történetét és a magyar nyelv bibliai eredetét hivatott felvázolni. A Kegyes Olvasóhoz címzett előljáró beszédben egy négy oldalas latin nyelvű prózaidézetet közöl: Baranyai Decsi (Csimor) János gratuláló levelét Telegdi János *Rudimentájához*. Azt nem tudjuk, hogy Bod honnan jutott hozzá a forrásértékű szöveghez, de azt igen, hogy Wallaszky

³⁸⁶ ZOVÁNYI 1940.

³⁸⁷ RMK 1196, Kolozsvár, 1676.

³⁸⁸ A kötet szerepel Bethlen Kata könyvtárjegyzékében is, igaz, ott némiképp rövidebb címleírással. – Vö. SIMON–SZABÓ 1997, 27.

Pál az *Athenas*ból emeli majd át a levél szövegét a *Conspectus*ba, s Toldy Ferenc teszi majd közzé a *Magyar História* 1866-os kiadásban.³⁸⁹ A Baranyai-idézetet Bod a következőképpen vezeti be az ajánlólevélben: „[a Rudimenta] dicséretére minémű levelet írt akkor, amaz törvényekben és históriákban tudós Détzi János, jónak ítélem hogy ide tévén közönségesen olvashassák akik az efféle csemegék körül egertsélni gyönyörűségnek tartják.” A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának szerzői Bod *Athenas*ából (és *Hilárius*ából) ismerik az ‘egercsélés’ kifejezést, mely azt jelenti: ‘szedegetni’. A szó talán a legpontosabban írja körül azt a könyvekkel kapcsolatos tájékozódási módot, mely Bod Péternek is sajátja volt. Bod a keze ügyébe kerülő könyvek egy részét nem olvasta a hagyományos értelemben, csak feldolgozta, s kijegyzetelte belőlük a számára értékes(nek látszó) adatokat. Az ismételt bizonyítást nyert, hogy patrónusok könyvtárait használva ha csak tehetette, autopszia alapján írta le a címekeket. Többször kért kölcsön könyveket azért, hogy leírhatta címüket.³⁹⁰ Olvasási, adatgyűjtési módszerének pontos lenyomatát adják az átnézett könyvekből kiírt idézetek is. Az üdvözlő versek gyakori előfordulása a lexikoncikkekben azt bizonyítja, hogy a tárgyalt szerzők kötetei jártak a kezében, s azokból másolta ki a megjegyzésre méltónak ítélt ajánlásokat, dicséreteket. Az ‘egercsélés’ tehát Bod saját olvasási módszere, és ugyanerre buzdítja olvasóit is.

Némelyik korabeli olvasó úgy válaszolt az ‘egercsélés’-re való felhívásra, hogy érdeklődéssel ‘szedegetett’ a *Magyar Athenas* adataiból és idézeteiből. Az OSzK-ban őrzött egyik *Athenas*-példány³⁹¹ olvasója jegyzeteket készített az előzéklapra, s összeállított egy rövid tartalomjegyzéket is, melyben megjelölte a fontos helyeket a könyvben. Olyan érdekességeket jegyzett fel, hogy például hol található a *kuruc* nevezet eredetének leírása, vagy melyik oldalon tudósít Bod arról, hogy Komáromi Csipkés György „zsidóul orál”. A jegyzetek nemegyszer a lexikoncikkekben található idézeteket emelik ki: „p. 213. Páriz Pápai Ferentznek maga által írott halotti versei.; p. 258. Példák a Zsoltárokból a Székely István régi fordítása szerént.; p. 298. Tólnai Fabritzius Tamás Pataki Papnak vigasztaló versei, mellyeket Sidérius Jánoshoz írt, midőn az egyetlen egy Anna leányának halálán keseregne.; p. 320. Vagner Bálint koporsójára írt versek.” A bejegyzések azt bizonyítják, hogy az ismeretlen 18. század végi, 19. század eleji ‘egercsélő’ úgy olvasta Bod Péter *Magyar Athenas*át, mint egy szöveggyűjteményt.

Az idézett szövegek köre és az idézés módja nagyon hasonló a kortárs historia litteraria-szerzők módszeréhez. Szombathi János, a *Magyar Athenas* sárospataki folytatója így javítja Bod Péter egyik téves közlését: „Tiszteletes Szőke Ferencz Uramnál Rimaszombatban vagyon

³⁸⁹ WALLASZKY 1785, 40–43.

³⁹⁰ Pl. Lécfalvi Orbán Péternek, 1752 – KELEMEN 1907, 260.

³⁹¹ Jelzet: M 46282.

egy igen régi kézírás ... mellyben a könyv író maga magát Beithe Andrásnak nevezi nem pedig Istvánnak. Le irom ide az egész titulussát azon kézzel írott könyvnek”.³⁹² S következik a *Füveskönyv* címe, majd egy, az olvasóhoz írt epigramma. Horányi Elek is sok idézetet közöl a *Memoriában* és a *Nova memoriában*, s kimutathatóan Bod idézetanyagára támaszkodik. Kicsit megrostálja az anyagot: a feleslegesen problematikus szövegeket elhagyja, de az is előfordul, hogy Bod sírfeliratgyűjteményéből illeszt be az életrajzokba olyan epitáfiumot, melyet Bod nem közölt az *Athenasban*, csak a *Hungarus Tymbaulesben*.

Bod idézeteinek számbavétele nem lehet teljes az olyan közvetett, jelöletlen idézetek feltérképezése nélkül, mint Bethlen Miklós leírása Apáczai Csere Jánosról. A jelölt idézetekről összefoglalásképp elmondhatjuk, hogy Bod néhány esetet leszámítva nem a cím szerint felsorolt (szép)irodalmi, tudományos, teológiai szövegeket szólaltatja meg a lexikonban, hanem a tárgyalt művekről vagy azok szerzőiről közli mások megszólalásait. Az idézett szövegek javarésze az alkalmi, laudációs műfajok körébe tartozik. Amikor Bod Péter az életrajzokban engedni megszólalni ezeket a vendégszövegeket, akkor az elmúlt évszázadok retorikai gyakorlata szerint jár el. A nagyrészt kliséekkel dolgozó ajánló-, üdvözlő- és gyászversek idézésével legtöbbször az általánosságok szintjén marad a tudós férfiak műveltségének dicséretében.

---

³⁹² TORBÁGYI 1973, 241.

5. A *Magyar Athenas* folytatói

Az *Athenas* szerepét és funkcióját vizsgáló narratíva nem lehet teljes a mű recepciójának áttekintése nélkül. Az alábbiakban számba vesszük az *Athenas* folytatására tett kísérleteket, összegyűjtjük, kik, miért és hogyan képelték el a mű javítását, kiegészítését.

A *Magyar Athenas* korai recepciótörténetét alapjaiban határozza meg, hogy még a szerző életében névtelen feljelentés alapján eljárás indult e mű és a püspökéletrajzokat tartalmazó *Smirnai Szent Polikárpus* ellen. 1768. november 24-án érkezett az erdélyi főkormányshoz az a királyi leirat, amely parancsot adott a kötetek lefoglalására, megtiltotta használatukat, és elrendelte az író és kiadók kinyomozását.³⁹³ Tudvalevő az is, hogy Bod már a leirat főkormányshézi, illetve egyháztanácsi tárgyalása előtt meghalt, halála után az elindított ügy szép lassan érdektelenné vált, az eljárás végül nem zajlott le, és semmilyen komoly következménye nem lett. Bod ellen korábban nem járt még el a hivatal, annak ellenére, hogy munkája során, amely felekezeti szempontból értelemszerűen kifogásolható volt, folyamatosan a cenzúra kijátszására törekedett, és például számos könyve címlapján hamis nyomdahely és/vagy évszám van feltüntetve.³⁹⁴ Azonban a cenzori hivatal érdeklődésének a híre, a szerző és a mű érintettsége elegendő ahhoz, hogy az *Athenas* korabeli olvasásához, az adatok kiegészítéséhez, a lexikon folytatásához, illetve a kötet pusztta birtoklásának tényéhez hozzákapsoljuk az illegalitás légkörét.

Az *Athenas* fogadtatásáról mindezeket is figyelembe véve véletlenszerű adatokkal rendelkezünk. Az 1760-as évek végének, 1770-es évek elejének tudóslevelezésében itt-ott szót ejtenek róla, ám nem találtuk nyomát zajos és széles körű tudományos sikernek, s a recepcióval kapcsolatban fellelt adatok gazdagsága sem olyan fokú, hogy rendszerezni tudnánk őket.³⁹⁵ Az alábbiakban is csak kiragadott példákat szedünk össze. Benczúr József 1768. május 25-én a megjelenés tényéről tudósítja Kollár Ádám Ferencet.³⁹⁶ Bodhoz írt levelében Sinai Miklós szembedicséri a szerzőt: „A magyarok Czvittingert ezentúl nem fogják ohajtani.”³⁹⁷ Kovásznai Sándor Schwartz Godofréd figyelmébe ajánlja a kötetet: „ezt a csekély nehézséget okozó, de

³⁹³ Vö. DURZSA 1957b.

³⁹⁴ Vö. V ECSEDY 1996.

³⁹⁵ Köszönettel tartozom Szelestei Nagy Lászlónak az adatok egy részéért. Több említést sorol fel Egyed Emese is: EGYED 2007 18.

³⁹⁶ „In Transilvania vero *Petrus Bod* superiore anno edidit compendiolum historiae litterariae Hungaricae cui titulum dedit: *Magyar Athenas* etc. Sed hunc dubio, habens alias, dominus Cornides eius copiam faceret.” KOLLÁR 2000, 226.

³⁹⁷ RÉVÉSZ 1872.

választékos stílusú munkát nyomban vedd meg és el ne hanyagold, mert nagyon sok mindent fogsz benne találni, amely a magyar tudományos élet bővebb megismerésére mutatott égő szomjadat eloltja és teljesen kielégíti.”³⁹⁸ Szerencsi Nagy István az elismerés mellett már kritikát is megfogalmaz, több esetben használja a „comissionis és omissionis hibák” kifejezést (ezek javításának és kiegészítésének vágya táplálja majd az *Athenas* új kiadásának tervét).³⁹⁹ Weszprémi István levelezésében sokszor hivatkozik Bodra, és egy helyütt úgy ajánlja az *Athenast*, mint a historia litteraria témakörében mindenképpen figyelembe veendő források közül az egyiket.⁴⁰⁰ Horányi Elek a *Memoriában* felidézi, hogy sűrűn váltott levelet Boddal, a főszövegben gyakran utal Bodra és művére, legtöbbször a lábjegyzetekben, hivatalos véleményét mégis távolságtartóan, a felekezeti különbséget és annak feszültségét számon tartva fogalmazza meg nyomtatásban.⁴⁰¹

Az *Athenas* recepciójának látványos, aktív vonulata, amelyről érdemben szólhatunk, azoknak az értelmiségieknek a munkája nyomán bontakozik ki, akik Bod kiadott könyvében, illetve tágabb értelemben a magyarországi historia litteraria magyar nyelvű lexikonában nem az elvégzett, hanem a megkezdett feladatot látták. Ennek a tökéletlenséget nyíltan felvállaló módszernek lényegi eleme, hogy eleve benne foglaltatik a mások (vagy akár a szerző saját maga) általi folytatás lehetősége, sőt, imperatívusza: a felvállalt hibák és hiányosságok további javításért és kiegészítő munkáért kiáltanak. Margócsy István emiatt (is) tudta szellemi közösségként meghatározni a múlt minél teljesebb és pontosabb számbavételért való összefogásban résztvevőket: „Legfeltűnőbb e közösség az elvégzendő munka *egységének* feltételezésében: a teljes magyar kulturális (literaturai) múlt feltérképezését egymás munkájának kiegészítésekként tartják elvégezhetőnek.”⁴⁰² Így volt ez már Czvittinger lexikonának megjelenése után is: csak a 18. század első felében több tucat kézíratos kiegészítés készült hozzá.⁴⁰³ Az *Athenas* folytatása esetében azonban az egymás hozzájárulásaira építő

³⁹⁸ DEMETER 2006, 373.

³⁹⁹ SZILÁGYI 1980, 161.

⁴⁰⁰ DURZSA 1957a, 168; ill. WESZPRÉMI 2013, 146.

⁴⁰¹ „Post hos iure optimo collocandus esse videtur vir magnae doctrinae, atque indefessae diligentiae Petrus Bod, Hévíziensis primum, ac deinde Magyar-Igeniensis H.C. minister in Transilvania, quocum, dum viveret, mihi frequens intercessit philologicum et theologicum litterarum commercium. Hic patrio sermone Hungariae, et potissimum Transilvaniae doctrina claros viros illustrandos suscepit, edito huius inscriptionis libro: Magyar Aténás, avagy az Erdélyben és Magyar Országban élt tudós Embereknek, nevezetesebben, a' kik valami világ eleibe botsátott írások által esméretesekké lettek, és jó emlékezetek fen hagyták Historiájok. Id est: Hungaricae Athenae, seu virorum doctrina florentium in Transilvania et Hungaria, et eorum potissimum, qui libris in lucem hominum emissis celebritatem nominis consequuti, a grata posteritate memorantur, historica descriptio. Prodiit Cibinii A. MDCLXVI. 8. Partium tamen studio nimium laborans liber, Augustae Dominae nostrae voluntate merito suppressus est.” HORÁNYI 1775, előljáró beszéd.

⁴⁰² MARGÓCSY 1984, 295.

⁴⁰³ TARNAI 1964, 463; ill. SZELESTEI 2010, 165 és BOGÁR 2013, 96.

közös munkának elsősorban nem a tudományos vetületével kell számolnunk, sokkal inkább a felekezeti identitás erősítésében betöltött szerepével. Az ezen a tudományterületen dolgozó mérvadó szerzők (például Horányi Elek, Katona István vagy Cornides Dániel) a magyar nyelvű *Athenas* megjelenése után nem Bod anyagával és annak bővítésével foglalkoznak, hanem saját, erudíciójuk és körülményeik folytán földrajzilag és felekezetiileg jóval szélesebb körű gyűjtésükön dolgoznak. Horányi lexikonának első, majd a második, bővített töredékes kiadásával a legfőbb feladat elvégeztetett és okafogyottá vált: megvalósult a felülmúlhatatlanul adatgazdag magyarországi szerzőket felvonultató historia litteraria. Ezzel párhuzamosan az *Athenas* folytatói a teljes magyar kulturális múlt helyett a továbbiakban csak e múlt református szeletének feltérképezésében érdekeltek, és azért nyúlnak az anyaghoz, hogy saját identitásuk megerősítésén dolgozzanak. Munkájuk közössége egyértelműen felekezeti érdek volt: Bod Péter és a folytatók semlegességre törekvésüket és elfogulatlanságukat, bárhogy is igyekeznek, nem tudják bizonyítani. Mint látni fogjuk, az *Athenashoz* kiegészítést, folytatást írók között sem találunk olyat, aki más felekezetüként önzetlenül hozzájárulna a reformátusok önképének erősítéséhez. A jegyzetelők túlnyomó része a nagyobb református központokhoz, iskolákhoz kapcsolódik, Kolozsvártól Debrecenen és Sárospatakon át Győrig sokan érzik magukénak a közös feladatot. A kiegészítők, javítók sorában akad ugyan más felekezetű jegyzetelő is, ám hozzáállását egyáltalán nem a köz hasznára végzett tudományos kutatás minél szélesebb körben való megosztása jellemzi, hanem az indulat lehető legerőteljesebb kifejezése.

Toldalékok, jegyzetek, pótlások, addenda és emendanda összeállítására akkor van szükség, ha az eredeti munka nem teljes, javításra, bővítésre szorul. Az *Athenas* és hasonló adatgyűjtő munka, írói lexikon, szótár vagy bibliográfia kiadásához szorosan hozzátartozik az összegyűjtött és kiadott anyag tökéletlenségének hangsúlyozása, amely együtt jár a szerzők-összeállítók alázatosságának kifejezésével: a formulákból formálódó toposzok gyakori elemei a kiadványok előszavainak.⁴⁰⁴ Ha csak a historia litteraria 18. századi magyarországi történetére fókuszálunk, a tökéletlenség felett való röstelkedés számos esetben tematizálódik. A legtöbb szerző valamilyen formában hangoztatja, hogy a feldolgozandó anyag egy embernek átláthatatlan, és a tökéletlenségnek két komoly okát nevezik meg: egyrészt az egyéni kompetencia elégtelen voltát (pl. Czvittinger, Bod, Szerencsi), illetve a munkát megnehezítő és megkeserítő elszigeteltséget (Czvittinger, Bod). Teljesen hasonló fordulatokat idézhetünk a legkülönbélebb előszavakból. Czvittinger írja: „Addig is [amíg mások jobbat nem hoznak létre] jónak láttam, hogy ha nem is teljes és minden ízében tökéletes művet...” Szerencsi Nagy István

---

⁴⁰⁴ Vö. TARNAI 1975, 66.

a segítségkérés megfogalmazásakor azt emeli ki, hogy a magányos munka *ab ovo* kudarcra van ítélve: „az e' féle munkákban, akármely serény utána való járással és szemes vigyázással is, tsupán tsak a' maga tulajdon gondoskodása és ereje által, magános személy, másoknak segítsége nélkül, alig botsáthat valamely tökéletest világ' eleibe.”⁴⁰⁵

Pápai Páriz egész kis esszét kerekíti a tökéletlenség természetéről szótára bevezetőjében, ahol hosszan sorolja a mű hiányosságait, és az ehhez vezető okokat, végül jobb híján éretlen magzathoz hasonlítja a kiadásra kerülő anyagot: „Határozottan úgy véltem, hogy jobb ezt a magyaroknál oly sok ideje várva-várt művet – akármilyen is – inkább elvetéléssel éretlen magzatként kilökni, semmint egyáltalán meg nem szülni.”⁴⁰⁶ A kellő kimunkáltság hiányának mindig az az érvelés ad létjogosultságot, hogy jobb hibásan kiadni valamit, mint egyáltalán nem. A kéziratban maradás ugyanis könnyen az addig elvégzett munka megsemmisülését eredményezheti, ahogy ez az *Athenas* egy szövegrészletéből kitetszik. Bod a Szatmárnémeti Mihály halála után fennmaradt számos kézirat bizonytalan sorsáról elmélkedve egy nagyon is valóságos rizikófaktor felemlegetésével próbál a kéziratok kiadására serkenteni: „Azért jó az embernek a' mit ír magának ha lehet ki nyomtattatni; ne hogy mások főjtásnak tsinálják, és a' nyúlak után lövöldözzék.”⁴⁰⁷

Bod hozzáállását a könyvek kiadásához, tudniillik, hogy mielőbb kikerüljön a sajtó alól az összegyűlt anyag, legpontosabban Benkő József írja le egyik levelében. Egy tervezett, de később meg nem valósult Thuróczi-kiadás ütemezése kapcsán Benkő szembeállítja Cornides Dániel és Bod Péter felfogását a készülő művek kiadásának ideális időpontjáról: „Mikor kezdődik a' nyomtatás [t.i. a Thuróczi-kötet], nem tudom: de ebben az esztendőben lehetetlen. Azonban, bizony meszsziére sem halasztom; hijába arra nem törekedvén, tudós Cornides Uramnak módja szerént, hogy akkor adjunk ki valamit, a' mikor annyira visszük, hogy éppen hiba nélkül valónak találja a' tudós Világ; hanem inkább áldott emlékezetű Tszs Bod Péter Urammal tartván, hogy t.i. ha szintén esik is hiba, jobb sietni valaminek ki-adásával, mintsem örökké el-múlják a' munkásnak halálával. Mert akármint igyekezzünk, és halogassuk a' több-több jobbitásért: de tsak találnak az utánnunk következők is, a' mit az effélék körül véghez vigyenek, és jobbitsanak is.”⁴⁰⁸ Benkő az utolsó mondattal a tökéletes munka kiadásának lehetetlenségét állítja, véleménye szerint szükségképpen hibás és kiegészíteni való marad a legtöbb sajtó alá kerülő anyag. Bod Péter a *Magyar Athenas* előszavában ennél is tovább megy közhelyes *bon mot*-jával, mely szerint kötete inkább „jó igyekezet, mint könyv.” A Benkő által

⁴⁰⁵ *Tudósítás*, Magyar Musa.

⁴⁰⁶ TARNAI–CSETRI 1981, 196–198.

⁴⁰⁷ BOD 1766a, 192.

⁴⁰⁸ BENKŐ 1988, 222.

e módszerrel szembenállóként feltüntetett Cornides tudósi tökéletességre törekvése másmilyen hozzáállást sugall: őt (már?) nemcsak a közös cél és az egységben végzett, a többiek hozzájárulására építő közös munka motiválja, hanem az ugyancsak a közjó érdekében nyújtott minél jobb individuális teljesítmény is.

Az alázatossági formulákat követően számos esetben olvashatjuk, hogy a szerzők a hiányzó vagy hibás információk javítására, pótlására segítséget és szakmai összefogást kérnek. Így tesz Czvittingertől Weszprémi Istvánig sok mindenki. „Minden rendű embert pedig arra kérek teljes hévvel és tisztelettel, sőt a tudomány közös érdekében, hogy a hazánk ezen történetének megírásához legjobb belátásuk szerint odatartozó munkáikat velem tudatni egyikük se mulassza el.”⁴⁰⁹ A kompilációs mechanizmus tovább működik, nemcsak a szöveg létrejöttében, hanem napvilágra jövelete után is: a nyomtatás nem lezárása valaminek, hanem a nyilvánosságra jutás következő szintje, amely újabb lehetőséget ad az anyag tökéletesítésére, és ezzel a közhaszon szolgálatára. A folyamatos munka eredményeképpen állandóan bővülő és javuló anyag továbbgondozása olyannyira magától értődő, hogy két szerző, Horányi és Wallaszky (nem utolsósorban a szakmai összefogásnak köszönhetően) saját maga tervezi és készíti művének bővített és javított új kiadását.⁴¹⁰ Horányi már a *Memoria* első kiadásához is kérte a kortársak segítségét: 1769 decemberében körlevélben fordult Kaprinai Istvánhoz, Cornides Dánielhez és Weszprémi Istvánhoz, illetve válaszlevelek alapján Kollarich Joákimhoz és másokhoz is.⁴¹¹ A tudóstársaktól kapott segítség mértéke nehezen felmérhető, csak sejthetjük, hogy sok és komoly segítséget kaphatott Horányi a munkához. A Horányi és Cornides kapcsolattartásából fennmaradt levelek például maximálisan alátámasztják e sejtést. A tudóslevelezések hálójából azonban nemcsak a kért és kapott információra hozhatunk példát, hanem olyan esetről is tudunk, ahol az adatközlő megbánta, hogy információt adott a historia litteraria összeállítójának. Weszprémi István számára fontos hiányzó adatokat várva írja Dobai Székely Sámuelnek 1769. március 12-én: „Professor Tsétsi Uramtól kerek választ vettem, hogy többé az effele dolgokra már nem érkezik, a mit tudott, azt Bélnek, Szászkinak és Bodnak megmondotta, nem hogy megköszönték volna, de ellenben szomoru jutalmát adták, nevezetessen Bod Péter a’ Magyar Athenássában, a’ kit Tsétsi Uram harmintz akasztófára méltónak itél lenni azért, a’ mit ott irt felőle Bod Péter Uram.”⁴¹² Az eset annyira emlékezetes maradt Weszpréminek, hogy majdnem két évtizeddel később is felemlgette Szathmári Pap Mihálynak, aki vélhetően a *Magyar Athenas* újabb kiadásának tervéhez kapcsolódóan kereste meg Weszprémit: „Meg nem álhatom,

⁴⁰⁹ WESZPRÉMI 1960–1970.

⁴¹⁰ WALLASZKY 1806, illetve HORÁNYI 1792. Vö. MARGÓCSY 1984, 294.

⁴¹¹ SZELESTEI 2015, 22.

⁴¹² WESZPRÉMI 2013, 36.

hogy Tsétsi Uramrol edgy anecdotont itt most ne említsek: Midön egykor Levelem által Tsétsit megkerestem volna még életében, hogy igyekezetemben engemet is segítene, azt felelete énnékem hogy a' mi afféle nála volt, azt már mind oda adta Bélnek, Szászkinak és Bodnak de ha volna sem adna már semmit is, mert tart tőle, hogy ugy járna, mint cselekedett vele Bod Péter, homo ille triginta patibulis dignus, a' ki ötöt ugy meg motskolta.”⁴¹³

A folytatásra, kiegészítésre való kérés és buzdítás persze nem téma-, vagy műfajspecifikus, hanem minden műveltségi és tudományterületen hasonló, a módszer velejárója. Bod tudóstársakhoz írt leveleiben több alkalommal is segítséget kér egy-egy adattal, szerzővel, művel kapcsolatban: Cornides Dánieltől, Sinai Miklóstól adatokat,⁴¹⁴ Ráday Gedeontól könyvkatalógus küldését kérte,⁴¹⁵ Cserey Mihályt emlékei lejegyzésére szólította fel.⁴¹⁶ Ezenkívül számos művében buzdít az adott szöveg folytatására, jegyzetelésére, vagy az adatok kiegészítésére, javítására. Ő maga is hasonlóképpen cselekszik: többször kitértünk már rá, hogy Bod jegyzeteli korábbi munkáit, műveinek újabb kiadásai, ha saját kezdeményezésre zajlanak, szinte mindig tartalmazznak átdolgozott részeket – kész művet nem ismer. A *Szent Hiláriusban* így kéri az olvasót „A' kinek affélében vagyon gyönyörúsége, az ilyen Kérdésekkel és Feleletekkel e' Könyvet maga is nevelheti.” A *szent bibliának historiája* előszavában a helyesírási hibákra utalva mondja. „Te azért meg-jobbítani, ha hol mibe akadsz, igyekezzed.” A *Szent írás értelmere vezérlő lexikon* előljáró beszédében úgy fogalmaz Bod, hogy aki elolvassa az itt leírtakat, képes lesz azokat továbbgondolni és továbbírni, és végül képessé válik bővíteni a példák és magyarázatok sorát: „Vettetett olly Fundamentom, hogy a' ki' e' szerént elmélkedik, magától-is könnyen fel-találhatja a' Hasonlatosságokat, kiválképen pedig ha a' meg-magyaráztatott Szent Írásbéli helyek szerént a melleleg-való Szent Írásbéli helyeket-is (: *Locos Parallelos*) meg-visgálja, könnyen meg-bővitheti, 's ha úgy tetszik, utánna-is írhatja. Magam-is igen örömet meg-bőviteném, tsak valaki abból a' részből seginete, a' mellyben tehetetlen vagyok, hogy így az homályos rövidségget illendő bövséggel lehetne meg-világosítani. Az *Athenasban*, ahol egyébként az egercsélésre buzdít („jónak ítélem hogy ide tévén közönségesen olvashassák a' kik az efféle tsemegék körül egertsélni gyönyörúségnek tartják”), nem intéz konkrét felhívást az olvasóhoz, s nyomtatásban másutt sem kér konkrét segítséget. Levelezésében konkrét könyvészeti, életrajzi kérdése, kérése sok van, de nem indít kampányt a kiegészítésekért.

Amikor az alábbiakban összegyűjtjük a *Magyar Athenas*ához írt kiegészítéseket, javításokat, bővítéseket, illetve az ezekre tett kísérleteket, a főszöveg elemzéséhez hasonlóan itt sem

⁴¹³ WESZPRÉMI 2013, 241.

⁴¹⁴ KELEMEN 1907, 390–391; ill. RÉVÉSZ 1872.

⁴¹⁵ KISS 1882, 259.

⁴¹⁶ SÁMUEL 1900, 662.

elsősorban a kiegészítésképpen közölt adatok mennyisége és minősége lesz a középpontban. Leginkább arra vagyunk kíváncsiak, hogy kik, milyen okból és milyen célból gondolták folytatni az *Athenast*, a különböző, egymástól függetlennek tűnő vállalkozások milyen szálakkal kapcsolódtak egymáshoz, és megpróbálunk választ adni arra a kérdésre is, hogy végül miért nem jött létre az *Athenas* sokái tervezett új, javított és bővített kiadása.

5.1. Szerencsi Nagy István: *Magyar Athénas*⁴¹⁷ Tóldalékja

Szerencsi Nagy István nevéhez fűződik a *Magyar Athenas* javítását és bővítését, végső soron újrakiadását célzó legkomolyabb, célt azonban nem ért vállalkozás: a jegyzetek végül nem jelentek meg, tartalmukat nem ismerjük. Mindezek ellenére az eddigi szakirodalomban az *Athenas* folytatói között kiemelt hely jutott Szerencsi Nagy Istvánnak,⁴¹⁸ s ez egyértelműen a vállalkozás programszerűségének, szervezettségének és előrehaladottsági fokának tudható be. Szerencsi Nagy István rendkívül jó kapcsolatban volt Ráday Gedeonnal, először ügynökeként szolgált, majd fiainak, Pálnak és Gidának nevelője volt. Levelezésük több, mint három évtizedet fog át. A levelekben Szerencsi több rendben is utal arra, hogy az *Athenas* újrakiadásához élvezzi a gróf anyagi, erkölcsi, és szellemi támogatását. Kapcsolatukhoz újabban több adat is előtérbe került: Ráday például először Szerencsi Nagy István szeretne volna megbízni a Gyöngyösi-kiadás sajtó alá rendezésével, s csak annak halála után bízta meg Kovásznai Sándort a feladattal.⁴¹⁹ Szerencsi többek között Rádaytól is várta az *Athenas*ban és a *Memoria Hungarorum*ban talált hibák jegyzékét, s bár voltak saját könyvei is a munkához, Ráday péceli könyvtára is rendelkezésre állt.

Az *Athenas* javítását és bővítését célzó, ahhoz képest „négy vagy öt akkorányi” vállalkozásról Szacsvey Sándor *Tudósítása* ad elsőként hírt a *Magyar Musában*.⁴²⁰ Itt Szerencsi Nagy István a szerkesztő közvetítésével három rendben kér segítséget: „kéri azért a’ minden karban és állapotban lévő Érdemes Tudós közönséget, hogy ezen Köz Jóra törekedő hasznos szándékát ezen munkának tökéletesítésére szolgáló tudósításokkal elősegíteni méltóztasson”; továbbá „azt kéri azért a’ Tiszt. Úr az Érdemes Tudós Közönségtől, hogy az észre vett és megjegyzett hibáknak megjobbításokról, az elmaradtaknak béiktatásáról méltóztassanak a’ közelébb jövő Sz. József napi Pesti vásárig Györbe tudósításokat küldeni”; valamint „a’ mostan élő Érdemes Tudós Auktor Uraktól kikéri, egygy kis rövid Biographiájokkal egyetemben, nyomtatás alá mentt vagy még kéz-írásban lévő munkájoknak feljegyzését és elküldését.” A hibák javítását sürgető második kérés, amelynek megfogalmazója

⁴¹⁷ A Szerencsi Nagy István által sajtó alá rendezett konkordancia volt tudomásunk szerint az egyetlen, amelynek előszavában az *Athenas* alanyeseti értelemben használt tárgyias ragozása javított változatban, alanyeseti formában (*Athéné*) szerepel. Mivel azonban Szerencsi Nagy István a fennmaradt levelezés tanúsága szerint az eredeti alakot használta, nem kizárt, hogy a szedő javításáról van szó ebben az esetben.

⁴¹⁸ Mostanáig három tanulmány készült a vállalkozásról: HARSÁNYI 1928, SZILÁGYI 1980 és BELLÁGH 1995. Irodalomtörténeteinkben rendre megemlítik, hogy Szerencsi Nagy István az *Athenas* folytatója.

⁴¹⁹ DEMETER 2004, 63; illetve DEMETER 2009, 28.

⁴²⁰ Magyar Musa, 1787, 6. szám [jan. 20.], 46–48.

szigorú és rendkívül rövid határidőt állított a kérés teljesítésére, nemcsak az *Athenasra* vonatkozik, hanem a sajtó alá rendező birtokában lévő többi historia litteraria kötetre is: Horányi, Wessprémi, Wallaszky, Seivert, Haner, Czvittinger műveire, továbbá a *Das Gelehrte Oesterreich*⁴²¹ című osztrák historia litterariára. A felsorolt kötetekről egyöntetűen azt állítja a *Tudósítás* szerzője (bizonyosan Szerencsi sugalmazására), hogy adataik sok helyütt hibásak, hiányosak, továbbá kiegészíthetők friss, a kiadások óta keletkezett művekkel, újabb információkkal.⁴²² Figyelemre méltó a kortársak saját munkásságára vonatkozó kérés is, amely, mint alább látni fogjuk, fontos részét képezte az egyéni megkereséseknek.

A *Tudósítást*, és a benne megjelölt rövid határidőt a jelek szerint utolsó figyelmeztetésként foghatjuk fel: több adatunk is van arra, hogy 1786 őszén Szerencsi Nagy egyenként kereste meg levélben a szóba jövő segítőt. Bár a megkeresettek köre bizonyára tág, ma mindösszesen két, szerkezetükben rendkívül hasonló segítségkérő levelet ismerünk teljes terjedelmében, továbbiakról pedig tudomásunk van. 1786. szeptember 27-én Szerencsi Benkő Józsefnek írt Kolozsvárra, kérve, hogy segítsen javításaival, kiegészítéseivel „kivált az Erdellyi Tudósok felöl valo Relátiokban.” A kérés súlyát azzal nyomatékosítja Szerencsi Nagy, hogy még a más kérdésekben megbízható Horányi is, „nem lévén [...] valami jó Erdellyi Correspondense kivált az ott lévők közzül, sokakat el-hagyott.”⁴²³ A Benkőnek szabott határidő („a' közelebb jövő Uj Esztendőnek első hónapjának vége feléig” vagyis 1787. január végéig) jelzi, hogy a *Tudósítás* felhívása amolyan „senki többet harmadszor”-típusú végszó. Szerencsi Nagy István két nappal az előző levél után, 1786. szeptember 29-én kereste meg Institoris-Mossoczy Mihály pozsonyi lelkészt, hogy elsősorban evangélikus, valamint szlovák nyelvű kiegészítéseket kérjen tőle.⁴²⁴ Megfigyelhetjük, hogy a levélíró különösen helyi érdekű adatokra kíváncsi, mondván, „nem lévén M[agyar] Ország[an] at a' Tudosok között való Correspondantia és Könyvekkel való kereskedés, néha tsak azon a' vidéken maradtak és lettek esméretesek sok könyvek, a' hol irattak 's nyomtattattak.” Hasonló levelet írhatott Szerencsi Keresztesi Józsefnek, amelyre Keresztesi Toldalékának címlapjáról, illetve a *Krónika* egyik feljegyzéséből következtethetünk.⁴²⁵ Institorisnak és Benkőnek is megírja, hogy Ráday

⁴²¹ LUCA 1776–1778.

⁴²² Szempontunkból érdekes feltételezéssel él VERÓK 2012, aki szerint a Kolozsvári Akadémia Könyvtárában őrzött, Schmeizel Márton és még legalább három kéz által bőséggel megjegyzetelt Czvittinger-kötetben az egyik kéz Szerencsi Nagy Istváné. Amint korábban jeleztük már, Verók feltételezését nem tartjuk valószínűnek, de a kötetből készülő kritikai kiadásban nyilván tisztázódik majd a kérdés.

⁴²³ BENKŐ 1988, 270.

⁴²⁴ A teljes levelet közli SZILÁGYI 1980, 160–161. A levél eredetije Pozsonyban található a volt evangélikus líceumi levéltárban: Institoris Mihály ev. lelkész levelezése, Fasc. 598.

⁴²⁵ Lásd a következő alfejezetben.

Gedeontól is várt hibajegyzéket az *Athenashoz* és a *Memoria Hungarorumhoz*.

A készülődésnek Szerencsi Nagy előző munkájában, a Kőrösi Mihály-féle konkordancia előszavában is van nyoma, erről sem Szilágyi Ferenc, sem Bellágh Rózsa nem tesz említést. Szerencsi megjegyzeteli, hogy Kőrösi debreceni papi hivatalának elhagyásáról bővebben majd az *Athenas* toldalékjában ír: „Erről bővebben fogunk emlékezni a’ *Magyar Athéné*-hez [sic!] adandó Toldalékunkban, mellyet szándékozunk világ eleibe botsátani, mihelyt ennek a’ Munkának *Második Darabja* a’ Sajtót el-hagyja.”⁴²⁶ 1787. január 12-én a Konkordanciára is kinyomtatott egy Tudósítást ingyen a könyvnyomtató Streibig, de ötvenen se jelentkeztek, subscribensek viszont nyolcszáznál is többen akadtak. Nagyon dühösködik a hamis könyvnyomtatók ellen, akik kicsalják az írótól a kéziratot két hibátlan példányban, majd az író saját költségén kiadott művet több példányban nyomják a megegyezetthez képest, és a felesleget a potenciális olvasóközönség sorai közt, a szerzőt megelőzve terítik a művet. A szerző ilyenformán hoppon marad. Az anyagi gondokat jelzi az a kérés is, hogy bérmentesített levélként adják fel küldeményüket azok, akik postán akarják eljuttatni hozzá. Megfenyegeti azokat, akik nem voltak hajlandóak segítő kezet nyújtani, bár lehetőségük lett volna rá: „Ezeknek megérdemlett jutalmokat a’ tőlünk ki-adatandó M. Athénében meg-fogjuk fizetni, a’ mint szintén meg-érdemlik.” A jötevőket ellenben a második kötet végén felsorolja majd. Ez elmaradt. A másik kötet bevezetőjét már Szentmiklósi Timóteus, a nagy-győri református ekklezsia prédikátora írja. Szerencsi a P betűig jutott a munkában halála előtt, a P betűtől Szentmiklósi folytatta. A harmadik, kiegészítő kötet szerkesztését próbálja másnak ajánlani.

A Magyar Musában megjelent, korábban már hivatkozott *Tudósításban* Szacsvay Szerencsi Nagy vállalkozásának tartalmát és célkitűzését Bod szavaival és kifejezéseivel adja vissza, felbukkannak az emlékezet és a feledékenység fogalmai: „ez a’ munka Tudós Eleinknek kedves emlékezeteket a’ feledékenység ellen óltalmazni, az ő hamvaiknak tisztességet tenni, ‘s ez által az ő jó példájoknak követésére a’ mostaniakat és az ezután lejendő maradékot felserkenteni törekedik...” Továbbá hozzászól az Athén, végső elemzésben a „város” értelmezéséhez: „Nem tsak azoknak lészen pedig ezen Tudós Magyarok’ Várossában pólgári jussok, a’ kik valamelly világ eleibe botsátott irások által szereztek érdemet magoknak, hanem azoknak is, a’ kik a’ Tudományok’ és azoknak Fészkeik aránt akármimódon jól érdemlettek. És minthogy ebben a’ Városban nem lészen Nemzetre és Vallásra való tekintet, hanem tökéletes *Tolerantia* leszen; nem fognak hát irtózni ennek Polgári közzé, béirattatni ákarmelyik Nemzetből és Vallásból való értelmes Tudós Urak.”⁴²⁷ A tolerancia kiemelt jelentőségű a

⁴²⁶ KÖRÖSI 1788, előszó.

⁴²⁷ Magyar Musa 47.

vállalkozás egészére nézve, ám ennek megvalósulásáról az adatok hiányában nem tudunk nyilatkozni.

Az 1787. január 27-iki Magyar Musában Szerencsi maga próbál előfizetőket vagy legalábbis subscribenseket toborozni a konkordancia kiadásához. Ugyanitt köszöni meg az *Athenashoz* eddig érkezett kiegészítéseket: „A’ minapában költ hir-adás szerint a MAGYAR ATHENÁSBA a’ már-is bé-küldött sok szép tudós relatiojokat, az ez után meg-nevezendő Tudós Uraknak illendő respectussal köszönöm, és az ilyenek ditséretes jó példájoknak követésére újra-is serkentgetem a’ Tudós Közönséget.” A historia litteraria eredeti célkitűzését, ti. hogy példát mutasson az olvasóknak, Szerencsi itt továbbhagyományozza a kiegészítőkre is: a válaszolók jótettét volna szükséges imitálniuk a többi megkeresetteknek is. Mindezidáig egyetlen küldeményről tudunk, amely elérte Szerencsit: Keresztesi József 1786 decemberében küldte el toldalékát. Az ő küldeményén kívül nincs tudomásunk más beérkezett anyagról.

Szerencsi 1787. augusztus 24-én tudósította Rádayt arról, hogy Nagy Sámuel ágens közbenjárására megkapta a királyi engedélyt az *Athenas* újra kiadására.⁴²⁸ Utolsó adatunk a nyomtatásról, hogy 1787. aug. 20-án a mutatótáblát már nyomják, a tervezett példányszám kétezer, az előjegyzők száma hétszáz. Szerencsi munkáját a korabeli református értelmiség figyelemmel kísérte és várta. A vállalkozásnak hirtelen halála vetett véget, melynek hírére többen is a félbehagyott munka sorsán aggódnak. Zilahi Sámuel így ír 1789. március 18-án: „Nagy Tiszt. Szerencsi István uram reménytelen halálán itt nálunk minden jó Emberek megdobbantak, és erősen sajnállották. Valljon ki vette kezéhez az Athenasra tett collectáját? Vajha jó kézre jutott volna!”⁴²⁹

---

⁴²⁸ KISS 1876, 183.

⁴²⁹ LADÁNYI 1975, 491.

5.2. Keresztesi József: *Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Áthénás nevű könyvének Toldalékja*

Keresztesi József 1786 decemberében készült el az *Athenashoz* írt kéziratot kiegészítésekkel, s azokat nyomban el is küldte Szerencsi Nagy Istvánnak. Keresztesi munkáját azért indokolt Szerencsihez kapcsolódóan tárgyalni, mert előbbi Szerencsi Nagy felkérésére dolgozott a kiegészítéseken, melyeknek a következő címet adta: *Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Áthénás nevű könyvének Toldalékja, melyet Midőn különös Királyi engedelem mellett N. Győri Reform. Prédikátor SZERENCSI NAGY ISTVÁN illendő Bővítéssel 2 szor ki akart volna adni, betsületes Levéllel mások közt e' vegre megkerestetvén a' köz haszonért öszve szedegetett KERESZTESI JÓSEF N. Váradon 1786 Eszt. Karátson havában.* Keresztesi a küldemény tényéről a *Krónika* lapjain is beszámolt: „A nagy győri prédikátor tisz. Szerencsi Nagy István úr, a néhai Bód Péter Magyar Athenas nevű könyvét akarván cum supplemento világ eleibe adni, engemet is, hogy e közjót segítsem, megkeresett, melyet megis cselekedtem deczemberben, szaporítván az Athenast 70 kidolgozott titulussal.”⁴³⁰

Keresztesi 1748-ban született Veszprémben, tanulmányait ott, majd Nemesvámoson, Felsőörsön, Mezőkeresztesen és Miskolcon folytatta. 1769–1777-ig a debreceni kollégium diákja volt, majd két évig Hajdúböszörményben szolgált rektorként, ezután indult franekeri és utrechti peregrinációjára. Visszatérése után 1782-ben a nagyvárad református közösség hívta lelkészének, ám hivatalát csak 1784-ben tudta elfoglalni. 1787-től 1812-es haláláig Szalaccon volt lelkész. A *Magyar Athenashoz* írt kiegészítéseinek kéziratát⁴³¹ Harsányi István találta meg 1925-ben a kunszentmiklósi református reálgymnázium könyvtárában, s nyomban ismertőt is írt róla, melyben tisztázta Szerencsi kezdeményező szerepét.⁴³² A kézirat második, bővebb ismertetését Bellágh Rózsa adta közre.⁴³³ Keresztesi kiegészítései azért jelentősek, mert egyetlen mementóként maradtak fenn Szerencsi Nagy István nagyívú, sokakat összefogni próbáló vállalkozásából.

Keresztesi, a többi kiegészítést íróhoz hasonlóan főként helyi érdekeltségű, illetve a kortársakra vonatkozó adatokkal gazdagította az eredeti szöveget, s ehhez leginkább saját

⁴³⁰ KERESZTESI 1868, 150.

⁴³¹ KERESZTESI József, *Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Áthénás nevű könyvének Toldalékja*, Ráday Gyűjtemény, Kézirattár, K-128.

⁴³² HARSÁNYI 1928.

⁴³³ BELLÁGH 1995.

könyvtárát használta. Bizonyíthatóan hozzájutott a Debreceni Református Kollégium Könyvtárának anyagához, illetve naplója tanúsága szerint Teleki Sámuel könyveit is forgathatta, s tőle magától egyéb, könyvekre vonatkozó információkat is kapott.⁴³⁴ Hetven címszóval bővítette az anyagot, melyek közül tizenhat már létező címszóhoz fűzött kiegészítés, ötvennégy esetben új szócikk. Az általa újonnan felvett művek száma összesen százegy, köztük számos kézirattal, amelyek elvesztek, vagy lappanganak azóta. A toldaléknak adott cím alapján Keresztési gesztusában a közhaszonért végzett munka feletti büszkeség is érzékelhető.

---

⁴³⁴ BELLÁGH 1995, 93.

5.3. Szathmári Pap Mihály és Zsigmond jegyzetei

Az *Athenas* újrakiadását szorgalmazó másik, erdélyi vállalkozás motorja Szathmári Pap Mihály kolozsvári tanár volt, aki 1786. március 2-án tudósította Benkő Józsefet Pataki Sámuel kolozsvári orvosnak, a református kollégium tanárának, a református nyomda igazgatójának ígéretéről: „Tiszt. Doktor Pataki Uram látván feles Jegyzéseimet, mellyeket tettem a' néhai Tiszt. Bod Uram Magyar Athenássára, kért hogy azon hasznos Munkát, minthogy felettéb szorgattatik Ö Kglme Magyar-Országrol, késziteném ujjabb ki-nyomtatásra, nem bánná Ö Kglme ha három, vagy négy Darabra telnék-is, örömet ki-nyomtattná. [...] Nagy reménységet nyujtott Tiszt. Pataki Uram, hogy kevés idő alatt, hozzá kezdett, és szorgalmatosan ösztönözni fogja ki-jöhetését.”⁴³⁵ Szathmári Pap Mihály az említett kiegészítéseket egy olyan *Athenas* példányba jegyezte fel, melynek lapjai közé előzőleg üres lapokat fűzetett.⁴³⁶ Bár a kötetről a mostanáig nem készült érdemi leírás, létezéséről tudott a kutatás: fontos forrásként tartották számon a bibliográfusok, a benne lévő kiegészítések adatait az összeállítók bedolgozták a Régi Magyar Könyvtár köteteibe, és nyomdokaikon lépkedve a Régi Magyarországi Nyomtatványok munkaközössége is felhasználta a gyűjtemény adatait. Szilágyi Ferenc megállapítása ugyanakkor nem teljesülhet maradéktalanul: „A Bod *Athénásához* készült pótlásokból csupán Benkő József kéziratos munkája ismeretes, pedig irodalom-, és különösen könyvtörténetünk számára rendkívül fontos volna mind Szathmári Pap Mihály gyűjteményének feldolgozása, mind Szerencsi Nagy István „collectá”-jának fölkutatása, különösen a Régi Magyarországi Nyomtatványok készülő új kötetei számára.”⁴³⁷ Míg a Szathmári Pap Mihály és Zsigmond jegyzeteiből származó adatok bekerültek a tudományos köztudatba,⁴³⁸ addig Benkő József kiegészítéseiről nem lehetett tudni, mindezidáig csak létüket, pontosabban lappangó voltukat konstataulta a kutatás, Szerencsi Nagy István gyűjtéséből pedig csak a Keresztesi Józseftől kapott hetven tételről van tudomásunk.

A Szathmári Pap Mihály által elkezdett, majd a fia, Zsigmond által folytatott kötet azért érdemel különös figyelmet, mert hosszú évtizedek és legalább két generáció aprólékos munkájának adja lenyomatát. Azt is hozzátehetjük, hogy közös adatgyűjtő, javító munkájuknak nemcsak ez az egy dokumentuma maradt fenn: ugyanígy, bár arányiban sokkal kevesebb

⁴³⁵ BENKŐ, 1988, 265.

⁴³⁶ *Szathmári Pap Mihály jegyzetei Bod Péter Magyar Athenásához*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Ms. 404. A továbbiakban: *SzPMj*.

⁴³⁷ SZILÁGYI 1980, 162.

⁴³⁸ Vö. RMK, RMNy kötetei; SZABÓ 1876, 80–82.

jegyzettel látták el Bod Péter *Erdélyi féniksét*,⁴³⁹ valamint megtaláljuk néhány bejegyzésüket egy másik belőtt *Athenas*-kötetben is.⁴⁴⁰ Az *Athenas*hoz írt, beláthatatlan adatsort tartalmazó kéziratban az apa és a fiú jegyzetei mellett további három ismeretlen, egy harmadik, negyedik és ritkán egy ötödik kéz bejegyzései is elkülöníthetők. A harmadik jegyzetelőt, aki vallási türelmetlenségéről ismerszik meg, nem tudtuk azonosítani, Szathmári Pap Mihály elülső előzőkre írt feltételezése a következő: „Az itten lévő Jegyzések az Írásnak Collatiojából az Schmalius Andrásról származottaknak látszanak, a ki hová való Pap? vagy mi? lett legyen, nem tudom, de hogy a Calvinisták, és a Bod ellen is mérték nélkül való mérgességi lett legyen, jegyzesi bizonyítják.” Nem sikerült bizonyítani, hogy a kérdéses jegyzetelő valóban Schmal András (1706–1766) evangélikus lelkipásztor lett volna, de a kéz heves kirohanásairól, csípős beszélésairől a későbbiekben még szó lesz.

Szathmári Pap Mihály és fia, Zsigmond évtizedeken át jegyzeteltek a kötetbe: a külön e célra befűzött lapok azt sejtetik, hogy eredetileg is sok kiegészítést terveztek, rendszeresen és minden részletre kiterjedően kívántak dolgozni. A kötetben szereplő, ifjú Szathmári Pap Zsigmond kezétől származó legkésőbbi adatok 1835-ből valók. A bejegyzések típusa nagyon változó: néha csak a hiányzó nevet jegyzik fel a közbülső lapokra, máskor közlik a teljes hiányzó életrajzot, vagy idéznek a műből. Szathmári Pap Zsigmond apját is javítja olykor.⁴⁴¹ A kézirat bejegyzéseinek tanúságai alapján a jegyzetelők biztosan használták a következő fő forrásokat, historia litterariákat: Benkő József *Transilvaniáját*, Horányi *Memoriáját* és *Nova memoriáját*, Seivert, Wallaszky, Hermann Dávid, Haner György műveit. Történeti munkák közül Lampe egyháztörténetét, Istvánffy, Bél Mátyást⁴⁴² forgatták a legtöbbit. Gyakran csak azt írják oda egy szerző neve mellé, hogy a hibás vagy hiányos adat melyik szakirodalom alapján javítandó, kiegészítendő, s nem kapunk mást, mint egy bliográfiai hivatkozást. De Sommer Jánosnál például ki is fejtik a feladatot: „Haner Script 173. A’ melly hibák vagynak az Athenasban ezen Sommer felől, azokat meg-kell igazítani, a’ Seivert Nachrichtenje szerént.”⁴⁴³ Másutt pont fordítva, arra figyelmeztetnek, hogy az egyéb források sem szolgálnak majd feltétlenül több vagy helyesebb adatokkal: „Benkőbe sincs több mint itt...” Szathmári Papék biztosan többektől is kaptak adatokat gyűjteményük bővítéséhez, noha ezt egyedül Szombathi

⁴³⁹ *Szathmári Pap Zsigmond jegyzetei Bod Péter-Páris-Pápai Erdélyi Fénikséhez*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Ms. 858.

⁴⁴⁰ *Jegyzetek Bod Péter Magyar Athenasához*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Ms. 405.

⁴⁴¹ Pl. *SzPMj*, 209r.

⁴⁴² Bél Mátyáshoz lásd legújabban a Tóth Gergely által sajtó alá rendezett kritikai kiadást és az általa írt publikációkat: BÉL 2011, illetve pl. TÓTH 2008; TÓTH 2013.

⁴⁴³ *SzPMj*, 255r. [A bekötött lapok számozása hibás, 129v után 230r következik.]

Jánosnál jegyzik fel: „Velunk-is igen szép jegyzéseket közlött, 1790. esztbe.”⁴⁴⁴ Egy, a kötetben külön lapra írt bejegyzés alapján következtethetünk arra, hogy a Szombathitól kapott anyag római számokkal jelzett részekre tagolt, a jegyzetekben ennek megfelelően akkurátusan római számmal jelölik, ha a Szombathitól kapott információkat használják fel.

Ítéleteik, Bodhoz hasonlóan, ritkák, rövidek, esztétikai megjegyzéseik gyakorlatilag nincsenek. Előfordul, hogy röviden megdicsérik a tárgyalt szerzőt, pl. Sinai Miklós „roppant olvasásu és memoriájú ember”, akinek „rettentő nagy” könyvtára volt.⁴⁴⁵ Egy-két helyen a szóban forgó munka gyengeségéről panaszkodnak, például Szigeti Gyula Sámuelnél a prédikációkról mondják: „nagyon gyenge munka...” Néha Bod működéséről is kimondják saját véleményüket, vagy épp másét. Ha Bod abszurd dolgot állít, egyikük finoman megjegyzi: „Honnan vette ezt a néhai Bod Péter Uram, nem tudom...”⁴⁴⁶ Bergler István kapcsán például Kovásznai Sándor elmarasztaló véleményét tolmácsolja Zsigmond: „Bergler István egy a leg-tudosabb emberek közzül kik voltak valaha Erdély országában. Többet ír a tudos Prof. Kovásznai Sándor a midőn azt írja: »ehez hasonlo tudos ember soha Erdélyből nem származott így is, és almelködásra méltó dolog h[ogy] a kik az Erdélyi tudosokról irtak ezt a nagy embert épen nem említik mintha nem is született volna.«”⁴⁴⁷ Szombathi dicsérő szót is kap tőlük: „A Profess. Szombathi Reflexioja, az irt szám alat igen jo.”⁴⁴⁸

Az ismeretlen, harmadik kéz által írt bejegyzések jelentőségét nehéz túlbecsülni: a megnyilatkozások egy felekezeti érzékeny evangélikus jegyzetelőt mutatnak, aki a historia litteraria terepén nem a tudományos, hanem a felekezeti dicsőségért állt ki, s akinek indulatossága csak az unitárius Uzoni Fosztó Bod-ellenes kirohanásainak hevületéhez mérhető.⁴⁴⁹ A felekezeti és hasonlóképpen a nemzeti részrehajlást Horányitól Seivertig köztudomásúlag sokan Bod szemére vetik, de senki sem ekkora indulattal. Sorra véve a Bod-ellenes kirohanásokat, Alvinczi Péter történetével kapcsolatban írja először: „Nem tudom, hogy állhat meg ez a Historia.” Ilosvai Péternél jegyzi meg: „Buri János 1562. Esztendőnek alkalmatosságával térszen emlékezetet egy Ilosvai Péter Csengeri Oskola Mesterről, a ki magát ugyan azon eszt. Fel akasztotta. Nem tudom ha ez volt é. Másképpen halála után is ki lehetett nyomtatni munkáját. Ha ugyan ez volt is illetlen dolog lett volna azon rútt Historiat ide irni.

---

⁴⁴⁴ *SzPMj*, 283r.

⁴⁴⁵ *SzPMj*, 251v.

⁴⁴⁶ *SzPMj*, 22r.

⁴⁴⁷ *SzPMj*, 52r.

⁴⁴⁸ *SzPMj*, 312v.

⁴⁴⁹ Vö. KÉNOSI-UZONI 2005–2009.

Többeket is, mellyek nem tetszettek, elsikált Bod Péter Uram.”⁴⁵⁰ Kálmáncsehi Sánta Mártonnál szintén fenekedik a szerző ellen: „Ugy tetszik, hogy itten hamis lelke vagy on kegyelmedk Bod Péter Uram, és alattomban Haner Györgyöt, és előtte való Hermánn Dávidot fitymállja kegyelmed, mint a Horvát mikor gabonát vásárol, hogy árát alább hajthassa, azt mondja: sok a kukula benne.”⁴⁵¹ Kolozsvári Serestély Jánosnál is Bodot szidja: „Ha a töled előhordott többi dolgok is ilyen helyesek, mint ez, a mit itt beszéllesz, Bod Uram, bizony bár más kézre bizzad azon kártyákat, a mellyekből ezt a hires Athenást öszveraggattad.”⁴⁵² Elhangzik a tudománytalanság, a csalás vádja is: „Ugyan mondja meg Bod Péter immár más világon, ha láttaé ezen Tolnai F. Balásnak könyvét, mellyben a képek ellen a Lutheránusokkal veszekedett? ... Ha ezeket tudta, s elhalgatta, ugyan megérdemlené ám a korpázást. De úgy vélem, ezen nevezett könyvek nem akadtak kezébe.”⁴⁵³

A Szathmári Pap Mihály, Szathmári Pap Zsigmond és mások által jegyzetelt *Athenas*-kötet adatgazdagsága impozáns és kimeríthetetlennek tűnő. A benne lévő, bibliográfiai szempontból fontos adatok regisztrálásán kívül azonban nehezen tudunk kezdeni valamit a benne lévő adathalmazzal.

---

⁴⁵⁰ *SzPMj*, 236r.

⁴⁵¹ *SzPMj*, 242v.

⁴⁵² *SzPMj*, 260r.

⁴⁵³ *SzPMj*, 409r.

5.4. Benkő József: *Bod Péter Athenására való Pótlások*

Az *Athenas* újrakiadására indult két, egymástól független vállalkozás, Szerencsi Nagy Istváné és Szathmári Pap Mihályé Benkő József személyében ér össze. Benkőt ugyanis mindkét fél megkereste, és felkérte az együttműködésre. 1786. márciusában Szathmári Pap Mihály Kolozsvárról⁴⁵⁴, ugyanez év szeptemberében pedig Szerencsi Nagy István Győről⁴⁵⁵ kér tőle levélben kiegészítéseket a *Magyar Athenashoz*. Szerencsi Benkőnek írt levelében ki is fejti, hogy miért első körben keresi meg Benkőt: „Azok közzé a’ Tudos Jó akaró esmerőim közzé, meg pedig a’ leg első Classisba, számlálom Tiszt. Esperest Uramat-is, a’ ki a’ köz jóra született és szüntelen arra-is törekedő esmértes tehetsége szerint, nékem ezen jó igyekezetemben különös nagy segítséggel lehet...” Három évvel korábról *Athenas*-ügyben információcseréről van adatunk Sófalvi József és Benkő József között.⁴⁵⁶ Sófalvi József 1764-ben iratkozott be a kolozsvári kollégiumba, majd 1771-ben indult peregrinálni, előbb Göttingenbe majd Leidenbe. 1783-tól Kolozsváron Szathmári Pap Mihály mellett volt segédtanár. Ő próbálja tudósítani Benkőt a Bod által kiadott Pápai Páriz-féle *Dictionarium* német indexének szerzőjéről („Sárdi uram szerint Franciscus Cremer”), illetve megírja neki, hogy készített az *Athenashoz* jegyzeteket, „de nem olyan Stilussal, a’ mint kívánnám publicum eleibe botsátani.”⁴⁵⁷ Ezek után Benkővel adatokat cseréltek: elsőként Benkő kért tőle jegyzeteket, és ígérte, hogy elküldi a saját feljegyzéseit, 1783. decemberi levelében pedig Sófalvi küldi saját, *Athenashoz* írt kiegészítéseit, és kéri a Benkő által korábban megígért adatokat.

A többszöri megkeresés és adategyeztetés egyértelműen arra utal, hogy Benkő József kulcsfigurának számított az adatgyűjtés terén, illetve egy esetleges új *Athenas*-kiadás szempontjából. Nincs semmilyen adatunk arról, hogy Benkő mikor és végül kinek a biztatására kezdett kiegészítéseket gyűjteni Bod lexikonához – benne volt a levegőben, hogy neki, mint Bod egykori közvetlen munkatársának,⁴⁵⁸ gondoznia kell a hagyatékot, olyan értelemben is, hogy annak tökéletlenségeit lehetősége szerint ki kell javítania. Ismeretes, hogy Benkő a *Transsilvania* 18–20. fejezetében, *De re litteraria in Transsilvania*, *De Typographiis transsilvanicis*, *De eruditis Transsilvaniae* fejezetcímekkel megírta a maga többszemponú,

⁴⁵⁴ BENKŐ 1988, 265.

⁴⁵⁵ BENKŐ 1988, 269–270.

⁴⁵⁶ MIKÓ 1867, 169; BENKŐ 1988, 213.

⁴⁵⁷ BENKŐ 1988, 213.

⁴⁵⁸ Benkő részt vett a Pápai Páriz-féle szótár összeállításában, szógyűjtése *Addenda* címmel meg is jelent az egyik kötetben, vö. BOD 1767c, 403–404.

„ortu et progressu” típusú historia litterariáját. A *Transsilvania* tudósokról szóló fejezetének anyaga mutat átfedést a *Bod Péter Athenására való Pótlások* (a továbbiakban *Pótlások*) című kéziratban⁴⁵⁹ olvasható kiegészítésekkel. A teljes *Transsilvania*, és szempontunkból különösen annak historia litterariára vonatkozó részének elemzése és értelmezése várat még magára, ahogy a *Pótlásokkal* való részletes egybevetés is. Itt és most csak a Mikó Imre által címszerűen leírt, de tartalmában mind ez idáig nem ismertetett *Pótlások* rövid áttekintésére és értékelésére van lehetőségünk.

A kiegészítések tetemes része magyar nyelvű, de akad egy-két latin nyelvű bejegyzés is. A kéziratban mintegy nyolcvannyolc nevet találunk, ezeknek egy része az *Athenasban* is szerepel. Esetükben Benkő hiányzó adatot, művet közöl a szerzőről, a szerzőtől, vagy, mint például Keresztúri Pál esetében, csak pontosítja az adatokat: nem tesz mást, csupán akkurátusan, teljes terjedelmükben leírja a Bodnál rövidítve megjelenített címeket. A kiegészítések másik része új szerző, vagy már Bod által felvett szerző Bod Péter halála utáni műve. A kéziratban szereplő legkésőbbi dátum 1781, Verestói György *Magyar versek* című kötete második kiadásának dátuma.⁴⁶⁰ Két esetben (az *Isteni ditséreték, imádságos és vigasztaló énekek* két különböző kiadásának megjelölésekor) Benkő Bod művét, az *Athenas* után pár hónappal megjelent *Erdélyi Fénikset* jelöli meg forrásként. Sok esetben kolozsvári nyomdahelyű kiadványokat, leginkább Páldi István műhelyében nyomtatott műveket jegyez fel. Két „üres szócikk”, azaz pusztán név is található a feljegyzések között, Kovásznai Sándoré és Teleki Józsefé. Bodhoz hasonlóan Benkő is jópár ismeretlen szerzős művet vesz fel a *Nemetlen könyvek* (Bodnál „Nevetlen könyvek”) címszó alá.

Benkő a mai szemmel szépirodalmi kategóriájába tartozó műveket is felsorol és értékeli az alkotókat, felekezeti szempontokat egyáltalán nem látunk működni nála. Bessenyei Györgynél annak ígéretét teszi közzé: „Bétsben Magyar test őrző magyarra fordította Lukánusnak Iső Könyvét, olly szándékkal, a’ mint Bartsay Abrahámnak irrt ajánlo levelében bizonyitya, hogyha barátinak kedvező itéleteket értheti a’ többit is utánna fordítsa.” Haller László Telemakus-fordításáról elismerőleg szól: „Olly szorossan követte a’ Fordito Fő Ispány

⁴⁵⁹Az autográf kézirat a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, Ms. U. 1725. jelzeten, a címlapon olvasható cím: *Josephi Benkő Parochi Közép Ajtensis Additamenta ad Notitiam Scriptorum Historia Hungaricae* Clar. quondam Petri Bod in Ecclesia Reformata M-Igeniensi V. D. M; a belső címlapon: *Bod Magyar Athénására való Pótlások*. Mikó Imre szerint a *Pótlások* kézírata (a lapszámozás alapján) eredetileg egy kötetet alkotott a *Necessaria ac utilis scriptorum Historiae Hungariae Notitia* című Bod-mű Benkő által másolt és javított példányával, valamint azzal a melléklettel, amelyet egy Sófalvi Józseftől 1784. dec. 20-iki keltezésű levélhez csatolt Benkő. Vö. MIKÓ 1867, 168–169. Sajnos az utóbb említett kéziratokhoz nem jutottam hozzá, így Mikó állításait nem ellenőrizhettem.

⁴⁶⁰ VERESTÓI 1781.

Úr a' Frantzia Nyelvnek ekességét; hogy az által a' benne lévő Magyarságot a leg kevélyebb és leg magossabban járó írásnak modjára emelte.”⁴⁶¹ Varjas Jánosnál az egymagánhangzós költeményre hívja fel a figyelmet: „készített egy Mesterséges Eneket Magyar Nyelven, a' melybe semmi egyebb vocalis nem talaltatik, hanem tsak *e*. Nagy kedvességgel vétetett, és sokan áplaudáltak az Auctornak, á kik a magyar pallerózásának kedvellői.”⁴⁶² Benkő felveszi a jegyzékbe Székely Ádám Locke- és Kónyi János Marmontel--fordítását, Miháltzi Istvánnál a Keresztény Senekát, Faludinál felsorolja a *Nemes embert*, az *Udvari embert* és a *Nemes úrfít*. Verestói György kihagyását a *Magyar Athenasból* óriási véteknek tartja Bod részéről, megfogalmazott kritikája az egész művet veszi célba: „Nagy tsuda, hogy a' Magyar Athenás Auctora, a' ki egy hitván Grammatikátskáért és napfényt soha se hallot holmi compilált irásokért – pag. 3. söt midön más praetextust nem találhatott némelley Halotti Predicatiokért is pag 355. az egekre emel némelleyeket[,] el felejtkezhetett egy olyan nagy Embernek a' ki Erdélynek mind örökké ékessége lészen, a' Tudos Világtol szép ditséretekkel illetetett, nevezetes munkájáról...”⁴⁶³

---

⁴⁶¹ *Pótlások*, 414.

⁴⁶² *Pótlások*, 442.

⁴⁶³ *Pótlások*, 444.

5.5. Szombathi János: *Magyar Athenas Tóldalékja*

Szombathi János, a Sárospatakon őrzött *Magyar Athenas Tóldalékja*⁴⁶⁴ című kézirat szerzője 1749-ben született Rimaszombatban, ott, majd Sárospatakon tanult. Peregrinációja során hosszabb időt töltött Zürichben, de járt Párizsban, Utrechtben, Leidenben, Franekerben is. Hazatérése után 1778-tól magántanító, 1783-tól pedig sárospataki tanár volt: természetrajzot, történelmet és segédtudományait, valamint retorikát oktatott. 1783-tól ő volt a kollégiumi könyvtár első professzor-vezetője – korábban ezt a pozíciót mindig diákok töltötték be. Könyvtárvezetőként korát megelőzve programjával tűzte ki az anyanyelvi sajtótermékek gyűjtését. Megszervezte tartalmas magánkönyvtárak megvásárlását (pl. Beleznay család, Kazinczy), és mindenütt értékes könyvek után kutatott. Könyvárverések előtt átnézte az anyagot, s a könyvtár számára értékes tételeket átvette. Többféle katalógust is összeállított: betűrendeset, raktárit; külön katalógust készített a disszertációkról, a halotti beszédekről, a kéziratokról és az idegen nyelven író magyar szerzőkről.

Kazinczy a róla írt nekrológban többek között leírja, hogy „Soha még Patakon nem volt Professor, kinek a’ Bibliothéca annyit köszönhetett volna mint neki, ‘s ő vala az, a’ ki az innepekre kijáró Deákoknak meghagyta, hogy a’ falusi Predikátoroknak könyves almáriomaikat ‘s gerendájikat vizsgálják meg, ‘s azoktól a’ régibb Magyar Könyveket, akármik légyenek, ha kalendáriumok, Imádságos és Énekes könyvek is, pénzen, vagy ajándékban, megvásárolják; s az a’ nagy kincs, a’ mit e részben Patak bír, az ő teremtménye.”⁴⁶⁵ Kazinczy nagyra tartotta Szombathit, elfogadta tanácsadójának, sőt, esetenként lektorának, írásairól azonban azt nyilatkozta: „félénk volt nyomtatásban kimondani vélekedését.” Ezt a kijelentést támasztja alá, hogy Szombathi nyomtatott műveinek számát jóval meghaladják a kéziratban maradt munkái. Ráadásul anyaggyűjtésének, megjegyzéseinek, hozzászólásainak egy részét nem is rendezte külön kéziratba, hanem a kiegészíteni kívánt mű margójára, elülső vagy hátsó előzőkére jegyzetelt. Ezt a gesztust, ti. a nyomtatott (ráadásul sok esetben könyvtári) könyv összefirkálását Kazinczy elítélte, ám Szombathi esetében bocsánatos véteknek tartotta: „A’ köz Bibliothecának nehezen van valamely e’ tárgyra tartozó könyve, mellynek vagy széleit, vagy fejéren hagyott leveleit a maga igazításival ‘s jegyzéseivel bé ne tarkított volna, melly vétek ugyan, de midőn illy készületű férjfiútól jő, dicséretes és hasznos vétek.”⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Tiszáninnyi Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak, Kt. 4369/11.

⁴⁶⁵ KAZINCZY 1824, 58.

⁴⁶⁶ KAZINCZY 1824, 58.

Szombathi János számos tudományos részletkérdés megoldásán, kidolgozásán, pontosításán munkálkodott. Ő a szerzője például a Pethe-féle 1794-es Biblia utószavának (*Rövid tudósítás a magyar bibliáról*). Sokat foglalkozott iskolatörténettel, a sárospataki kollégium történetéről írt könyve nyomtatásban is megjelent. Értekezést adott ki a magyar szent koronáról.⁴⁶⁷ Iskolai beköszönő beszédében a história erkölcsökre tett nevelő hatását ecsetelte. *Bibliotheca theologico-Historica cum Appendice de Scriptoribus Rerum Hungaricarum concinnata* címmel kéziratban maradt historia litterariája. Az 1780-ban lezárt kéziratot tanári beköszönése után újra elővette, lediktálta, s új címet adott neki (*Introductio brevis in Notitiam Librorum et Auctorum melioris notae ex selectis Historiae Literariae Capitibus depromta et usibus Juventutis Scholasticae accomodata*). A historia litteraria tematikájú jegyzeteiben legtöbbször Bodra hivatkozik, a szócikkek szerkezetét tekintve Horányitól veszi át a legtöbbet, de sokat forgatja a többieket is, Czvittingert, Schmeizelt, Rotaridest, Weszprémit, Hanert, illetve ismeri Lippisch, Spangár, Szentiványi Márton, Struvius, Buderus, Wallaszky, és Benkő József műveit.⁴⁶⁸ Sok bizonyítékunk van arra, hogy sokat ismert és olvasott az általa tárgyalt könyvek közül. Horváth Cyrill szerint munkáiban „helyel-közzel akadnak önálló ítéletei”.⁴⁶⁹

A két fő részből álló *Magyar Athenas Tóldaléka*, bár címéből arra következtethetünk, hogy az *Athenas* folytatásaként, kiegészítéseként íródott, nem kizárólag Bod kötetét, hanem helyenként Horányi és Weszprémi lexikonának, valamint Benkő József *Transsilvaniájának* adatait is javítja. A kiegészítések sok esetben az *Athenas* lapszámára hivatkoznak, tehát annak továbbírásaként értelmezhetők, ám mivel a jegyzetek többször túlmutatnak Bod lexikonán, és más szöveget is javítanak, kiegészítenek, a címet egy egészen más szinten is értelmezhetjük. Érthetjük úgy, hogy a *Magyar Athenas* itt a teljes magyarországi historia litterariára utal: hogy Szombathi a tudományterület egészének, a magyarországi historia litteraria adatainak a javításán, kiegészítésén dolgozott, a magyarországi szerzők városába próbált minél több új lakót gyűjteni: Nem volt célja sem Bod, sem más szerző historia litterariájának újrakiadása. Szombathi nagyon akkurátusan, aprólékosan javítja a hibás adatokat, saját magát is mindig újra ellenőrzi, kontrolálatlanul sosem közöl adatot, pontos és megbízható.⁴⁷⁰ Általánosságban megfogalmazhatjuk, hogy jegyzeteiben főként sárospataki érdekeltségű adatokat gyűjtött össze, legtöbbször a pataki könyvtárban meglévő könyvek, kéziratok alapján dolgozott, minden lehetséges adatot beemelt az iskola történetéből, a tanárok életrajzaiból, gyakran használta például a kollégiumi matrikulát. A kézirat két részében összesen több, mint nyolcvan szerzőhöz

⁴⁶⁷ SZOMBATHI 1821.

⁴⁶⁸ BARCZA 1963, 596.

⁴⁶⁹ HORVÁTH 1904, 95.

⁴⁷⁰ A kézirat kiegészítéseiről készült részletes tanulmány: TORBÁGYI 1973.

ír kiegészítést; ezek sokszor új nevek Bod gyűjtéséhez képest, ám olyan is előfordul, hogy csak hibás adatokat javít (évszám, műcím), újabb műveket rendel valakihez (pl. Bányai István, Pázmány Péter), vagy tisztázza a hibás vagy bizonytalan szerzőség kérdését (pl. Sámbar Mátyás és Vásárhelyi Matkó István vagy Beythe István és Beythe András között). Ha az újonnan felvett szerzők felekezeti hovatartozását nézzük, hasonló arányokat találunk, mint Bod Péternél. Az adatok túlnyomó része protestánsokra vonatkozik, a katolikusokra vonatkozó kiegészítést összesen három esetben találunk (Telegdi Miklós, Pázmány Péter, Sámbar Mátyás).

5.6. Csákvári Varjas János *Addenda és Emendanda*

A debreceni Déri Múzeum Könyvtárában őriznek egy Varjas János professzor kéziratos jegyzeteit tartalmazó *Athenas*-példányt,⁴⁷¹ amelyet a múzeum 1974-es évkönyvében Héthy Zoltán mutatott be, s ugyanott a jegyzetek teljes szövegét is közreadta.⁴⁷² Varjas János (Vértesacsá, 1721. jan. 2.–Debrecen, 1786. jún. 4.), akiről elsőként egymagánhangzós versei jutnak eszünkbe, Zürichben és Utrechtben peregrinált, majd hazatérése után Kecskeméten lett rektor. 1752-től haláláig tanított a debreceni kollégiumban teológiát, hébert és más keleti nyelveket, valamint szentírásmagyarozatot. Képviselőként majd tanácsbíróként részt vett a debreceni egyházkerületi tanács ülésein. 1767-ben vette feleségül Maróthi György özvegyét, Szódi Katalint. Több tankönyvet rendezett sajtó alá, pl. Maróthi György *Arithmetikáját*, zsoltárait, Phaedrus meséit; teológiai és liturgiai tárgyú művei kéziratban maradtak.

Varjas István *Magyar Athenashoz* írt jegyzetei egy figyelmes olvasó javításai és kiegészítései az *Erdélyi féniks-szel* egybekötött kötet elülső és hátulsó előzéklapjára jegyezve. Jegyzeteinek nem volt nagyobb ívű célja annál, hogy a kiadvány hibáit, pontatlanságait lehetőségei szerint kézzel javítsa, és ahol teheti, bővítse. Ennek megfelelően az utóbbiakat *Addenda*, az előbbieket *Emendanda* cím alá jegyezte fel. A bejegyzések közül a legkésőbbi 1785. augusztus 20-án kelt. Varjasi legtöbbször az adatokat helyesbíti, több esetben sajtóhibát javít, és új információt ad legtöbbször magyarul, olykor latinul. Szombathi Jánoshoz hasonlóan ő is elsősorban helyi érdekű adatokkal tudta bővíteni a lexikont. Többször a helyben meglévő könyvállományt használta fel („most szemem előtt vagyok”: Pósházi *De Fatalium rerum humanarum vicissitudine* című halotti beszéde Bocskai István Zemplén megyei főispán felett; vagy „a’ könyv kezemben vagyok és onnan írom ezeket”: Kecskeméti C. János *Fides Jesu et Jesuitarum* című műve, amelyet Bod tévesen Kecskeméti Alexis Jánosnak tulajdonít). Máskor helyben nyomtatott könyvről ír (Felvinczi Sándor, *Ajo Istennek nevében, lelki diadalomról való oktatás*, Debrecen, Rozsnyai János 1682; Köleséri Sámuel, *Jozsué szent maga-eltökélése, avagy háznépbeli isteni tiszteletnek és könyörgésnek gyakorlása*, Debrecen, Rozsnyai János, 1682, stb.). Illetve debreceni érdekeltségű tanárokról tudott több adatot a megadottnál (pl. Jó János vagy Méliusz Juhász Péter esetében). Idősebb Köleséri Sámuelnél úgy egészíti ki műveinek felsorolását a *Jozsué szent maga eltökélése* című prédikációval, hogy közben a szöveg olvasására is bizonyítékot kínál: „Az ajánlo levélben emlekezik Köleséri a’ maga fíjárul kit

⁴⁷¹ Jelzete: 9.172.

⁴⁷² HÉTHY 1975; a jegyzetek szövege 828–832 lapokon.

akkor Belgiumban tanított.” Hasonló történik a Drégelypalánki Jánoshoz írt kiegészítésben is: a heidelbergi kátéra írt prédikáció második kiadásának előszavát még idézi is a jegyzetekben. Ugyancsak a mű ismeretét bizonyítja Károlyi Péter halálzási évének javítása is, amelyet Károlyi apostoli hitvallásról írt prédikációja után közölt Debreceni Jó János, az epítáfium szerzője. Külön figyelemre méltó, hogy Varjas csak saját felekezetére vonatkozó adatokat jegyzett fel: Veresmarti Mihály kapcsán is csak az ellene írt *Páristák méltatlan üldözése a' vallásért* című kiadvány első kiadását jelölte meg.

5.7. Egyéb kezdeményezések

A *Magyar Athenas* újabb kiadását célzó két, igazán komoly kezdeményezés a kolozsvári Szathmári Pap-dinasztiához és annak köréhez, illetve a Ráday Gedeon támogatását élvező győri Szerencsi Nagy Istvánhoz köthető. Nem sikerült ugyanakkor tisztázni, hogy Benkő József melyik csoportnak szánhatta saját toldalékját, s azt sem, hogy vajon Sófalvi József adatai is szerepelnek-e a Benkő által jegyzett kéziratban. Varjas János és Szombathi János esetében nem látjuk a kapcsolódást a többiekhez, de ettől még dolgozhattak másokkal együtt vagy mások kérésére. Varjas Jánoshoz hasonlóan az előzéklapokra, illetve a címoldal hátára és egyéb üres oldalakra készített feljegyzéseket az a már korábban említett olvasó, aki az OSzK egyik *Athenas* példányába jegyeztetett.⁴⁷³ Ilyen típusú rövid jegyzetek, bejegyzéssorok gyakran fordulnak elő *Athenas*-kötetekben. Az efféle lapszéli jegyzetekben közös, hogy szerzőik nem publikálási céllal írták őket, hanem az *Athenas* aktív olvasása, „egercsélés” közben, alkalmyszerűen javígtatták, egészítették ki az adatokat vagy jelölték meg a számukra fontos részeket.

Érdekes adattal szolgál Éder Zoltán, aki Benkő-monográfiájában közreadta Aranka György *A jó szótár követelményeiről* című, 1795–1796 közé datált művének betűhú átíratát.⁴⁷⁴ Ezek szerint Mindszenty Sámuel is dolgozott a *Magyar Athenas* bővítésén: „Ugyan Bod Péter Tudosok Lexiconnya, vagy a’ mint maga nevezte Magyar Athénás nyomt. 1766-ban 8.r. Igen jeles és hasznos Könyv, mely nélkül és a Vállaszi [!] Pál ‘s Benkő Jóseff Urak Munkájok nélkül, egy Magyar Litteraturában gyönyörködő ember rövidség nélkül el nem lehet; a menyiben tudom ennek meg bővitetésén, és ujjabb ki adásán, két Tudosok dolgoznak, az Esméretes Szathmári Mihály, és Mindszenti Sámuel Urak. Ez Rév Komáromi Ref. Prédikátor, eme pedig a’ Keresztyéni Tudománnak, [!] a’ Kolosvári Ref. Collegyomban K.R. Tanitoja.”⁴⁷⁵ Nem tudjuk, Aranka értesülésének mennyi a valóságalapja. Arról tudunk, hogy Szathmári Pap Mihály kapcsolatban állt Mindszentyvel, s előfizetőket is toborzott művei kiadásához,⁴⁷⁶ mint ahogy az is bizonyos, hogy Mindszenty Sámuel gyűjtötte a híres emberek életére vonatkozó adatokat. E tárgybeli munkáját azonban nem egy új, bővített *Athenas*-kiadásban tette közzé, hanem a *LadvoCAT* abbé általa fordított történeti szótárának magyar nyelvű kiadását egészítette ki saját gyűjtésű információkkal.⁴⁷⁷

⁴⁷³ A 46.282-es jelzetű példány hasonmás kiadása online is hozzáférhető: <http://mek.oszk.hu/01800/01811/html/> (Letöltés időpontja: 2016. január 28.)

⁴⁷⁴ ÉDER 1978, 275–284. A kézirat lelőhelye: OSzK, Fol. Hung. 19. 2–9.

⁴⁷⁵ ÉDER 1978, 276.

⁴⁷⁶ PAVERCSIK 2007, 83–84.

⁴⁷⁷ LADVOCAT 1795–1809.

A toldalékok, jegyzetek, javítások garmadája parlagon maradt abban az értelemben, hogy a *Magyar Athenas*nak úgy, ahogy Horányi vagy Wallaszký műveinek, nem jött létre újabb kiadása. Az 1770-es években még hőstett és presztízskérdés lett volna egy újrakiadás, de mindezek jelentőségüket veszítették a józsefi türelmesebb légkör, illetve főként Horányi sokkal bővebb, tudományosan messzemenően elismert és megbecsült lexikona megjelenése miatt. Arankáék is túllépnek Bod Péteren és művén, nem foglalkoznak vele, nem folytatják műveit, kezdeményezéseit. S bár viszonylag hamar lelohadt az *Athenas* újrakiadására irányuló szándék, a gyűjtögetésre, javítgatásra, kiegészítésre irányuló bibliográfiai szempontú, tudományos törekvés élő maradt. Bibliográfus szemmel Bod – és a többi historia litteraria szerző – anyagának legértékesebb része a ritka, unikum vagy lappangó régi könyvek, kéziratok példányainak leírása. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött, Szathmári Pap Mihály és Szathmási Pap Zsigmond, illetve mások által jegyzetelt, „belőtt” *Athenas*, valamint annak párdarabja a ceruzás bejegyzések alapján egyértelműen bibliográfiai munkaeszköz volt,⁴⁷⁸ és a mai napig hivatkozható forrás.⁴⁷⁹

Bod örökségének továbbvitelét és gondozását a felekezeti szálon tudjuk még megfigyelni. Jelentős momentum a *Magyar Athenas* utóéletében az 1887-es *Új Magyar Athenás: Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajz-gyűjteménye*⁴⁸⁰ című kiadvány, amely Bod örökségét vállaltan a vallási szűrőt megtartva viszi tovább. A Pallas Nagylexikon megfogalmazásában a *Magyar Athenas*nak „mintegy folytatása” Kiss Károlyék munkája. Ám vállalkozás látóköre, ami Bodnál inkább tágulni látszott világi irányba, e kiadvány esetében mintha éppen hogy szűkülne: az *Új magyar Athenás*ba csak protestáns felekezetű és csak egyházi írók kerülhettek bele. Megfordítva a gondolatmenetet, mindez azt is jelentheti, hogy Kiss Károly, Kálmán Farkas és Bierbrunner Gusztáv Bod eredeti koncepcióját egyházas szempontúnak és a protestáns beállítódásúnak gondolták, és ezt a koncepciót kívánták kiteljesíteni. Rendkívül izgalmas eleme a kiadványnak, hogy a kötet végéhez fűzve helyet kaphatott benne Fabó András *Adalékok Czvittingerhez* című adatgyűjteménye is.⁴⁸¹ 1887-ben a Czvittinger-kiegészítések külön közlése a kötetben azt sugallja, hogy a két adatgyűjtést, a Bod lexikonához tartozót és a Czvittingert bővítőt a szerkesztők nem tartották összefésülhetőnek, amelynek ideológiai vagy gyakorlati okai éppúgy lehettek. Előbbi esetben a historia litteraria

⁴⁷⁸ Lásd pl. SZABÓ 1876, 80–81.

⁴⁷⁹ Vö. RMNy.

⁴⁸⁰ KISS–KÁLMÁN–BIERBRUNNER 1887. Az Szentkuthy Kiss Károly által jegyzett előszó 1882. február 12-iki keltezésű, ám a teljes kötet csak 1887-ben jelent meg, Sz. Kiss Károly egy 1887. február 12-iki jegyzetben kér elnézést az előfizetőktől a késedelmes megjelenésért.

⁴⁸¹ FABÓ 1887.

típusú közös adatgyűjtést ekkoriban már nem tartották érvényes munkának, csak a szerzők munkáinak külön-külön bővítését. Esetleg Fabó András gyűjteménye már korábban elkészült, és annyira komplettnek bizonyult, hogy nem olvasztották be a többi adat közé.

Bod *Magyar Athenasa* mintául szolgált többek között helyi érdekeltségű kiadványoknak is, ilyen például az Ádám Gerzson által összeállított *Nagykőrösi Athenas*,⁴⁸² amelyben Nagykőrös híres szülötteiről emlékezett meg a szerkesztő. Ennek kibővített változata lett az 1994-ben megjelent *Új Nagykőrösi Athenas (A nagykőrösi temetőben nyugvó híres emberek)*.⁴⁸³ Legújabban az Alexandra Antikvárium⁴⁸⁴ tartotta fontosnak, hogy jelezze kapcsolódását a Bod Péter-i hagyományokhoz és saját reprezentatív bibliofil kiadványának, antikvár katalógusának Bod Péter beszélő címét adja. Az *Új magyar Athenas*ban az elmúlt tíz év legértékesebb tételeiből adtak ki reprezentatív válogatást. Az antikváriusok legfőbb célkitűzése egyedi antikvár példányok felvonultatása volt („Olyan könyveket és kéziratokat válogattunk ki, melyek kötésük, ritkaságuk, teljességük vagy a benne megőrzött kézjegyek által egyediek.”), illetve magukévá tették a bibliográfusok szempontjait is („A velünk dolgozó kutatók abban is megerősítettek minket, hogy az *Új magyar Athenas* anyagában számos olyan kötet található, amelyekkel közgyűjtemények sem rendelkeznek, vagy olyan kéziratok, amelyek segítségével az adott terület hiányzó adatai pótolhatók.”). A kötetben bemutatott dokumentumokat, emlékeket „évszázadok óta magángyűjtők őrizték, adták-vették, mentették a történelem viharaiiban [sic!], mégis nagy részük csak először került igazán értő kezekbe, adataikat először rögzíthette a tudomány.” A gyűjtés dicséretének, a tudomány szolgálatának, az őrzés fontosságának hangsúlyozása, a panaszkodás a hazai viszonyok miatt, a nyilvánosság elé tárás mind-mind már Bod idejéből és megnyilatkozásaiból is ismert gesztusok. A kötetből Szilágyi Márton *Magyar Athenas*ról szóló összefoglalója érdemel még figyelmet.⁴⁸⁵ Szilágyi

⁴⁸² ÁDÁM 1904.

⁴⁸³ *Új Nagykőrösi Athenas* 1994.

⁴⁸⁴ GRÉCZI–KISS 2008.

⁴⁸⁵ „Bod Péter 1766-ban kiadott, Magyar Athenas című lexikona (434. TÉTEL) fordulópontot jelent a hazai irodalom történetéről való gondolkodásban. Az írásbeliség történetét feldolgozó, a mai irodalomfelfogásnál szélesebb és kevésbé tagolt nézetrendszert jelentő „historia litteraria”-nak persze sokban adósa ez a munka: Bod Péter számára is a bekerülés feltétele lehetett a bármiféle írott munka dokumentálható létrehozása, sőt, akár pusztán csak a kultúra támogatása is. Ám azzal, hogy Bod egy ábécé-rendbe foglalt, s ezáltal a mellérendelés műveletét alkalmazó tudományos forma keretébe foglalta bele a magyarországi írásos kultúra történetét (amely egyébként természetesen nem a magyar nyelven művelt irodalom és tudomány szűkös hagyományával volt azonos), szélesebb és nyitottabb hagyományt mutatott föl. Ráadásul mindezt magyar nyelven tette. S ez nem elsősorban azért figyelemre méltó, merthogy ezzel más célközönséget jelenített volna meg, mint Horányi Elek piarista szerzetes későbbi, latin nyelvű írói lexikona – hiszen Bod munkája ugyanúgy tanult, „eruditus” olvasókhöz szólt, mint a Horányié, márpedig a kor fogalmi szerint a latin tudás volt ennek a tanultságnak a legnyilvánvalóbb minimuma. Bod műve a magyar nyelvűséggel a magyar nyelv alkalmasságát bizonyította arra, hogy a korabeli értelemben vett irodalom számbavételére alkalmas eszköz lehet, s nemcsak alkalmas, hanem célszerű is: a Magyar Királyság területi egységéből kiinduló munka ezzel territoriális és a nyelvi elv szoros

magyarnyelvűségre szóló gondolatait maximálisan osztani tudjuk: Bod a *Magyar Athenas*-szal a magyar nyelv alkalmasságát és célszerűségét bizonyította az irodalom számbavételére. Ám hogy ezzel a gesztusával ugyanahhoz az olvasóközönséghez szólt volna, mint Horányi – ebben kételkedünk.

Bod századokon átívelő hatását jelzi, hogy 1942-ben az író, újságíró Iványi Ferenc „regényes életrajzot” jelentetett meg róla *A virrasztó* címmel, meglehetősen egyszerű történetvezetéssel, szövegalkotásában rövid mondatokkal. A munka részletgazdagsága azonban komoly filológiai felkészülést feltételez. A regény első kötete két részből áll: A kuruc katona (1718–1724) és Petrus Bod (1724–1743); a második kötet fejezetei: Bod Péter (1743–1749), A virrasztó (1749–1759), A kuruc katona fia (1759–1769). A kötetéről recenzió is készült S. Szabó József tollából, akinek véleménye Iványi írásművészetéről meglehetősen elmarasztaló: szerinte Iványi, amilyen precízen utánajárt Bod élete eseményeinek, jobban tette volna, ha inkább tudományos életrajzot állít össze a szépirodalmi babérokra törekvés helyett.⁴⁸⁶ S. Szabó ezenkívül az erotikus szálát kritizálja leginkább a regényben, szennynek nevezi, és nemzetrontásnak tartja az irodalom erotikus iránya által okozott károkat: „A szerző több helyen emlegeti Bod Péter erotikus vágyait még úrnőjével, Bethlen Katával vonatkozásban is. Egy helyen pedig kiszínezett érzéki vonásokkal írja le, hogy praeceptor korában miképpen folytat viszonyt szállásadónőjével, ami, persze, puszta képzeletszülemény. De ha nem az volna is, csak mint egy beteg, megfertőzött irodalom terméke láthatott napvilágot. Ime itt is a mai regényirodalom pathológikus tünete!”⁴⁸⁷

Hatástörténeti vonatkozásban Bod két műrészletének lírai feldolgozását kell még megemlítenünk. Szilágyi Ferenc a régi magyar irodalom szereplőiről írt epigrammáit a *Magyar Athenas: Irodalmunk gyöngyei – versfoglalatban, képekkel* címen adta közzé, kifejezve ezzel, hogy gyűjteménye erős szálakkal kötődik a múlthoz és Bod örökségéhez, s egyben azt is, hogy a versekben szereplők felvonultatják a régi magyar szerzőket, kiadva a Bod által is vizionált tudós várost. A versgyűjtemény első kötete a kezdetektől 1766-ig fogja át az irodalomtörténetet.

összefüggését állította, noha ez egyáltalán nem volt magától értetődő. Ezt jól mutatja, hogy Horányi Eleknek az 1780-as években keletkezett, latin nyelvű lexikona egyáltalán nem számított megkésettnek, s jó darabig az az elv sem bizonyult kétségbevonhatatlannak, hogy a magyar(országi) irodalom története a magyar nyelvű művekkel azonosítandó – ezt majd a magyar romantika nagy irodalomtörténésze, Toldy Ferenc alkalmazza vezérelvként, sok jelenséget (pl. a magyarországi latinítást, a hazai német nyelvű irodalmat) ki is zárva a vizsgálandó folyamatokból. *Bod könyve abból a szempontból is felbecsülhetetlen tudománytörténeti érték, hogy sok mindent fönntartott a korábbi századok irodalmi hagyományaiból* – széles körű adatgyűjtése, amely természetesen erősen ki volt azért szolgálatva annak, mely könyvekhez tudott egyáltalán hozzáférni, ma is használható forrásmunkájává teszi a magyar irodalomtörténetnek.” GRÉCZI–KISS 2008, 239–240.

⁴⁸⁶ S. SZABÓ 1943.

⁴⁸⁷ S. SZABÓ 1943, 61.

Szilágyi ebben a kötetben két Bod-szöveget is átírt versre: a *Magyar Athenas* előszavából, illetve ajánlásából egy-egy részletet. A *Bérekesztés: Bod Péter ajánlása*⁴⁸⁸ cím arra utal, hogy a könyv ajánlólevelének megírása egybeesik a könyvben felvállalt munka lezárásával:

Bérekesztés

Bod Péter ajánlása

(mai átköltés)

Több, húsz esztendője, hogy e terhes hivatalban
 (lélekben járó volt e nehéz feladat)
 szedtem, amit tudtam, lejegyezve a régi időkből,
 írókból maradott holmikat, s ím, elibéd
 tárom; hogyha kevés: tudd, parlag- s pusztá kopáron
 volt aratásom, s még mennyi vészett oda, óh,
 a sunyi szomszédok s a haragvó Márs tüze által,
 hogy csak tallózva tétova gyűlt a kalász.
 – Kész aratáskoszorúm; te kegyelmed, mint aki író
 s a Bethlen névvel díszesíté műveit,
 végye el elsőnek: legyen ékes ősi nevével
 (melyben a *Katalin* tész koronát, latinul;)
 s így koronázza az Úr munkám', akinek kösziklai névvel
Petrus: Igenfálván papja s deákja vagyok
 holtomig, és azután szolgálván híven a népem:
 kösziklán álljon álma, reménye, hite.

1767

---

⁴⁸⁸ SZILÁGYI, 2009.

6. Összegzés

A fenti disszertáció abban a reményben született, hogy a korábban sokat vagy egyáltalán nem forgatott kéziratok forrásokra támaszkodva lehetséges Bod Péter sokak által számos szempontból kutatott életművének mostani megvilágításához eddig figyelembe nem vett szempontokat találni, és ezek alapján új, az életmű szóban forgó, historia litterariára vonatkozó szeletének mélyebb megértését eredményező megfigyeléseket tenni. Az alábbiakban a dolgozatban részletezett meglátásokat foglaljuk össze, és némely pontokon tovább is gondoljuk a szövegben leírtakat.

A dolgozat alapvetően két fókusz köré épült, melyek egyike Bod Péter általános munkamódszerének vizsgálata, másika a szerző historia litteraria tárgykörében végzett tevékenységének áttekintése, elemzése volt. A Bod Péter munkamódszerére vonatkozó kutatások nyomán a dolgozatban a szerző kompilációs-excerptálás szerkesztési gyakorlatának bemutatása során, elsősorban a források és a forráskezelés terén tudunk fontos új eredményeket felmutatni. Mindez amiatt lényeges, mert a Bod Péterrel kapcsolatos szakirodalom visszatérő motívumai a szerző produktivitásának dicsérete, illetve sokszor ezzel összekapcsolva, olykor kifejezett, olykor látens módon önállóságának és eredetiségének hangoztatása, amely motívumok a 18. század tudományos közegét tekintve nem relevánsak. Ezt Bod módszertani megjegyzései, illetve a szövegelemző vizsgálatok egyértelműen megerősítik. Áttekintettük és aprólékosan megfigyeltük ugyanis a *Kősziklán épült ház ostroma* című fordítás és a *Szent Hilárius* utolsó fejezetének összeállításakor használt szerkesztési módszereket, és azt találtuk, hogy Bod szorosán követi a forrásokat, belőlük elsősorban az érdekességeket, a számára tudományos vagy argumentatív szempontból fontos részeket válogatja ki, fordítja le, kivonatolja. Az, hogy egy 17. század végi enciklopédiának, Johann Jacob Hofmann *Lexicon universale*jának mennyire hangsúlyos a szerepe az életműben, *A historiákra utat mutató magyar leksikon* kéziratának elemzése nyomán mutattuk ki: a hofmanni lexikoncikkekből fordított magyar nyelvű szövegrészek számos nyomtatott Bod-műben kimutathatók *A szent bibliának historiájától a Szent Heortokratesig* és még tovább. Mindezidáig azt sem tudtuk, hogy Hofmann művének ‘scribendi ratio’ címszava szolgált forrásul a *Magyar Athenas* előszavának ismert, írástörténetre vonatkozó, bevezető oldalaihoz. Ezt a szöveget mostanáig Bod sajátjaként tartotta számon a kutatás. Hofmann lexikonának mint az életmű háttérében álló egyik fő forrásműnek a felhasználási módozatai, illetve más források (így Debreceni Ember Pál egyháztörténetének vagy Heidfeld *Sphinx philosophicájának*) használata alapján általánosan is

kijelenthetjük, hogy a korabeli tudományműveléssel összhangban Bod munkamódszerében is alapvető gyakorlat a mások szövegeiből való néhol jelzett, másutt jelöletlenül hagyott építkezés. E tárgykörben tett megfigyeléseink tehát egyértelműen árnyalják azt a hosszú ideje, masszívan élő ideálképet, amely Bod rendkívüli munkabírájáról, írásbeli termékenységéről, illetve ehhez kapcsolódóan eredetiségéről is kialakult: azért kötődhet nevéhez oly sok jelentősnek tűnő kiadvány és kézirat anyag- és adatgyűjtés, mert szövegeinek túlnyomó része nem önálló alkotás, hanem létező alapszövegek felhasználásával, összeszerkesztésével, fordításával létrejövő kompilált szövegtest.

A dolgozat másik fókuszpontjában Bod Péter historia litteraria programja áll, annak célkitűzései, alakulása és változása, jellemzői, közönsége. A historia litteraria program körébe tartozónak értettünk minden olyan Bod Péter által létrehozott művet, írást, levelet, töredéket, amelyben valamilyen formában a régi tudósok életét és művét, a litterariához kapcsolható jelenségek, történések történetét dolgozta fel, illetve e témával kapcsolatos munkáira reflektált. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a *Magyar Athenast* és kéziratos előzményeit vizsgáltuk, hanem a Bod terveiről és a munka állásáról hírt adó leveleit, a püspökéletrajzokat, a sírfeliratgyűjteményeket, halotti versekhez írt jegyzeteit (*Életnek könyve*), külföldre szánt szöveggözlését (*Rediviva Eliae Veresmarti memoria*) stb. Kivétel nélkül a szövegek mindegyike azt tanúsította, hogy Bod historia litteraria-programjának kulcsszava az emlékezet. A koncepció magját az arra érdemes emberek jó emlékezetének megőrzésére, felelevenítésére és továbbadására irányuló kísérlet adja, amelyet Bod esetében alapjaiban határoz meg a követendő példa, az eszménykép felmutatásának imperatívusza. Ebben a felfogásban a historia litteraria szerzőjének legfőbb feladata megismertetni másokkal a régen élt emberek erényes, erkölcsös, hitbuzgó életét valamint tudományos eredményeit azzal a céllal, hogy a bemutatott, felnagyított, tükrözött életek, tettek, életművek ekképpen megelevenedve minél többeket inspiráljanak a jóra akár a személyes, akár a tudományos életben. Az emlékezet megelevenítésének gesztusa csak akkor működtethető, ha fennmarad a múltból valamiféle írásbeli nyom, amelyből kiindulva, amelyet újra a világ elé tárva élővé lehet tenni a régmúlt elfeledett, halott értékeit. Bod víziója, hogy újra hangot adva az emlék néma és holt tárgyi hordozójának (amely lehet akár kő, fa, papír vagy más médium), életre kelti a hordozón megőrzött élet és mű példáját. A cicerói gyökerű gondolat, hogy a történelem az emlékezet élete, Bodnál azt jelenti, hogy az emlékek megelevenítése által feltámadnak és a jelenben hatnak a régiak erkölcsi. Merthogy a történelem művelése a jelenre is kihat: mindenki, aki jó volt valamiben, érdemes az emlékezetre; a megőrzött és megelevenített jó példa jóra serkenti az olvasót, a befogadót. Ezért van szükség arra, hogy a jelen dolgait a jövő, az utódok számára

mi magunk is megőrizzük: az utánunk jövők az általunk összegyűjtött információk segítségével tudják majd megeleveníteni életünket, tetteinket és művünket. Bod életművének több pontján (és más historia litteraria szerzők műveiben is) a halálosan megsértett Dido átokszavai szolgálnak mottóként a historia litteraria műveléséhez: *Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor.* / *Csontomból támadjon megbosszulni halálom...*

Az emlékezet megelevenítése Bodnál akkor nyeri el értelmét, ha a megcélzott közönség okul a feledés ellenében életre keltett személyes vagy tudományos-irodalmi erényekből: Bod könyvírói, szerkesztői, kiadói tevékenységének minden esetben nyomatékosan hangoztatott célja az olvasók jobbítása, végső soron üdvösségre vezérlése. E hozzáállás lényegi elemei a reformáció ideológusainak gondolataiból származnak; tudás és hit Melanchton és követői értelmezésében egymást feltételezik: csak az erkölcsös, igaz hitből fakadó tudás az üdvös, a hit igazságainak és értékeinek megértéséhez viszont alapfeltétel a kellő mennyiségű és minőségű tudás. Ez a Bodnál expliciten megjelenő felfogás a 18. század második felének tudományos irodalmában azonban sejtetően idegenül és korszerűtlenül hat. Márpedig Bod nemcsak a szorosán vett egyházi műfajokba tartozó szövegeiben utal ebbéli meggyőződésére, hanem a tudományosnak szánt művekben, így az *Athenasban* is, amelyet „az mostan élőknek s ez után következőknek tanúságokra s jora-valo felserkentésekre” adott ki. Úgy tűnik azonban, hogy a 18. század hatvanas éveiben a vallási szempontokat is érvényesítő, magyar nyelven megjelenő tudományos-ismeretterjesztő lexikon vállalható még tudományos szempontból. Felekezeti körben egyértelműen elfogadott ez a beszédmód, és azt látjuk, hogy például a tudományos kérdésekben rendkívül igényes katolikus Horányit sem zavarta különösebben ez a tény az együttműködésben és az *Athenas* forrásként való felhasználásában (ahogyan a magyar nyelvűség és a felekezeti részrehajlás sem, noha ez utóbbit azért felemlgette a *Memoria* bevezetésében).

Bod Péter historia litteraria koncepciója lassan formálódott a kezdeti célkitűzésekből programmá. Bod eredeti koncepciója az volt, hogy az egyháztörténeti szempontot előtérbe helyezve híres erdélyi egyházi emberek életrajzeit és műveit gyűjti össze *Dacia Literata* címmel. Ahogy szót ejtettünk róla, Bod 1753. április 12-én Halmágyi Istvánnak írt levéléből tudjuk, hogy először három híres erdélyi református egyházi személy életrajzát készítette el latin nyelven mintául a 16., a 17. és a 18. századból: Balsarati Vitus Jánosét, Geleji Katona Istvánét és Pápai Páriz Ferencét. A többi életrajzot a barátok és patrónusok sugalmazására századonkénti bontásban csoportosította, bár ő maga Czvittinger nyomán a betűrendet tartotta volna követendő formának. Később, a gyűjtőmunka során egyre több egyházon kívüli személy, tudós, politikus került látókörébe, magyarországiak is, a gyűjtés hatósugarát azonban továbbra

is, mindvégig alapvetően az egyházi kötődés jelölte ki. Bod Sinai Miklóssal folytatott levelezéséből következtettünk arra, hogy Bod az életrajzokat egészen későig, 1765 tavaszig latin nyelven gyűjtötte *Literata Panno-Dacica* cím alatt, ami után, részleteiben számunkra nem rekonstruálható módon, döntést hozott (vagy mások döntésre készítették?) az összegyűjtött jegyzetanyag felosztásáról és magyar nyelvű megjelentetéséről. A latin nyelvű életrajzgyűjtemény egy egész kiadványsorozat alapja lett: a latin nyelven megjelentetett művek mellett két magyar nyelvű kötet forrásául is szolgált. Bod a jegyzetanyag alapján a *Smirnai Szent Polikárpusban* az erdélyi református püspökök életrajzait adta ki időrendbe sorolva, a *Magyar Athenasban* pedig az erdélyi és magyarországi tudósok-literátusok életrajzait jelentette meg az általa e tematikánál korábban preferált betűrendben.

Mindkét magyar nyelvű kiadvány esetében szöveges egyezésekkel bizonyítható, hogy a *Literata Panno-Dacica* jegyzetanyaga volt a kiindulási alap, ám az is, hogy az aktuálisan összeállítandó kiadvány műfajához igazodva a szerző az eredeti jegyzetanyagot saját tudása és lehetőségei szerint jócskán kiegészítette. Ez azt jelenti, hogy Bod annak a kilenc, az erdélyi püspökök listáján szereplő püspöknek is kidolgozta az életrajzát, akik a *Literata Panno-Dacicában* nem kaptak helyet. A *Magyar Athenas* összeállításakor pedig igyekezett minél jobban megfelelni a *historia litteraria* műfaji kívánalmainak. Ezirányú törekvései közé tartozott, hogy a *historia litteraria*-ra vonatkozó eredeti anyaggyűjtésből, amelyből a fennmaradt kéziratmásolat 284 nevet, illetve életrajzot őrzött meg, hangsúlyosan a valamely írásbeli nyomot, egyes esetekben annak csak hírét maguk után hagyott személyeket vette át a lexikonba, az ismert 284 névből összesen 219-et. A kiindulási anyag kiegészítéseként felvett 209 új életrajzzal már a korábbiaknál jobban igyekezett éltetni a gyűjtés eredetileg református, de mindenképpen erőteljesen protestáns irányultságának. (Azzal, hogy az anyag közzétételekor különválasztotta a püspökéletrajzokat a tudóséletrajzoktól, bár volt némi átfedés a két halmaz között, mégis eleve csökkentette a tudóslexikonba kerülő befolyásos egyházi személyek számát.) Az *Athenasban* megjelent teljes szöveganyagra azonban nem tudta (sőt, az a valószínűbb, hogy nem is akarta) visszamenőlegesen kiterjeszteni az elfogulatlanság elvét: ezért tudtuk megfigyelni azt a jelenséget, hogy a latin nyelvű, egyházi szempontú anyaggyűjtés alapján összeállított magyar nyelvű tudóslexikonban az előszóban hagyományosan kinyilvánított pártatlanság ellenére itt is, ott is kiütköznek a markánsan felekezeti viszonyításpontok. Az *Athenasba* felvett szerzők felekezeti megoszlásában a református szerzők aránya messze a legmagasabb maradt; a más felekezetű szerzőkről olykor negatívan nyilatkozik; az életrajzok szövegében pedig, bár Bod néhol igyekezett tompítani ezen, mégis újból meg újból megfogalmazta a protestánsok üldözéstapasztalatát. Bod nemcsak a

református, hanem más protestáns felekezetű tudósok életrajzaiban is gyakran használta a szenvedést, az elnyomást, az üldöztetést hangsúlyozó kifejezéseket. A hagyományos református értékek felől nézve a peregrináció nemegyszer mint a felvérteződés időszaka jelenik meg a biográfiákban: a hazai viszonyok miatt „bujdosásra” kényszerült peregrinusok az út során szerzett kompetenciákkal felfegyverkezve hazatérésük után egyszerre állnak be a haza és az igaz egyház szolgálatába. E megfigyelések alapján tulajdonítunk az *Athenas*nak egy olyan olvasatot, amelyben a tudományosság szempontjai háttérbe szorulnak, ellenben a protestáns felekezetűek szenvedéseiből, a református mártírsorsokból egyfajta mártírológiai kompendium áll össze. Az ekképpen értelmezett mű funkcióját elsősorban nem a tudományos ismeretterjesztésben vagy a tudomány magyar nyelvű megszólaltatásában betöltött szerepében kell keresni, hanem a református felekezeti identitás formálásában és erősítésében.

A disszertációban nem hangsúlyoztuk eléggé, ám szorosan idetartozik, hogy a *Literata Panno-Dacicában* szereplő életrajzi jegyzetek tematikus csoportosítását Bod már 1764-ben megkezdte a *Hungarus Tymbaules* című sírfeliratgyűjtemény első kötetének kiadásával. Vagyis nemcsak a már említett két magyar nyelvű kiadványt állította össze a latin életrajzi jegyzetkből, hanem két latin nyelvű kötet is, amelyben sírfeliratokat adott közre rövid felvezető szövegek kíséretében. A sírfeliratok kötetbe rendezésével és kiadásával ugyanúgy jó emberek emlékezetének felelevenítését célozta az olvasók épülése érdekében, akárcsak az *Athenasban* és a *Polikárpusban*. Bod ez esetben is sikeresen alakítja a kiválasztott műfajhoz a kiindulási jegyzetanyagot. A *Hungarus Tymbaules* első és második köteté alfejezeteinek középpontjában a sajátkezűleg, ritkán mások közvetítésével, legtöbbször *ex epitaphiis* lejegyzett feliratok állnak, ám a sírfeliratokhoz tartozó rövid kísérszövegekben az életrajzi szempontból fontos adatok mellett olykor az irodalmi érdemek is említésre kerülnek. E ponton kapcsolódnak össze sírversek és historia litteraria. Bod historia litteraria programja egészét tekintve fontos kiemelnünk, hogy az *Athenasban* megjelent életrajzok közül némelyek, amelyek végén Bod sírfeliratot is közöl, alig különböznek a *Hungarus tymbaules* olyan alfejezeteitől, amelyekben a sírfeliratot hosszabb magyarázó szöveg vezeti be. Csak egy példa erre: Wagner Bálint brassói evangélikus lelkész *Athenas*-beli rövid életrajza és a *Hungarus Tymbaulesben* a sírfeliratát felvezető szöveg között vajmi kevés eltérés található.

Abban a fent vázolt folyamatban azonban, hogy Bod egy közös latin nyelvű életrajzi jegyzetanyagból többféle rokon műfajú, latin és magyar nyelvű kiadványt hozott létre, nem találtunk világos és megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy vajon milyen indokok vezethették tudóslexikonának és ugyanígy a püspökéletrajzoknak is a *magyar nyelvű* kiadására. A nyelvi döntés indokainál személyes, hivatásbéli (értsd: lelkipásztori) és tudományos

indokokat szükséges figyelembe venni. Hangsúlyoztuk, hogy Bod szolgálatának első éveiben (illetve már azt megelőzően, a *Kősziklán épült ház ostroma* fordításakor) Bethlen Kata az anyanyelven való hit- és ismeretterjesztő munkálkodást jelölte meg a tudós lelkész feladatául, amely kihívásnak az olthévízi szolgálat évei alatt az első magyar nyelvű bibliai fogalommagyarázó lexikon (*Szentírás értelmére vezérlő lexikon*, 1746), Júdás levelét értelmező prédikációk (*Szent Júdás Lebbeus apostol levelének rövid tanításokban foglalt magyarázatja*, 1749), illetve egy, a bibliai könyvek és a bibliafordítások, köztük a magyar nyelvűek történetét elsőként feldolgozó kötet (*A szent bibliának históriája*, 1748) kiadásával meg is felelt. Bod a későbbi években is szoros kapcsolatot ápolt Bethlen Katával, s így egészen a grófnő haláláig (1759. július 29.) számolhatunk erős hatásával. Összefogásuk nyomán komplett anyanyelvi program bontakozott ki: Bod további témakörökben vállalt úttörő szerepet és adott ki elsőként anyanyelvű olvasnivalót, így az első magyar nyelvű egyháztörténetet (*Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza*, 1760), elmés mondásokat tartalmazó mulattató könyvet (Szent Hilárius, 1760) és egy kötetet az egyházi év ünnepeiről és szentjeiről (*Szent Heortokrates*, 1761). Elsőként a *Smirnai Szent Polikárpus* (1766) és *Athenas* (1767) esetében biztos, hogy Bod a kiadvány nyelvére vonatkozó döntést Bethlen Kata nélkül hozta meg, így ezek esetében nem magyarázhatjuk egyszerűen a patróna utasításával az anyanyelvű megjelenítést. A magyar nyelv propagálásának végpontja az életműben egyértelműen a Málnási László és mások segítségével közösen sajtó alá rendezett Pápai Páriz-féle szótár volt, ám az életműre a koronát e téren nyilvánvalóan egy bibliakiadás, az Újtestamentum magyar szövegének egyébként tervezett megjelenítése tehetné volna. A projekt egészen előrehaladott állapotban volt, hiszen Bod feljegyzései között megtaláljuk a nyomdásznak a bibliakiadás költségeire adott pénzt, de a nyomtatás ismeretlen okból végül nem vált valóra.

A dolgozatban szóltunk arról, hogy az anyanyelvű tudományművelésben Apáczai Csere János volt Bod nagy példaképe, akinek munkásságában elsősorban a megfelelő magyar szavak erőn felüli keresését találta vonzónak, ám Apáczai konkrét megoldásait gyakran túlzónak, érthetetlennek és követhetetlennek ítélte – emiatt Bod a maga gyakorlatában a visszafogottabb újításokat tartotta inkább célravezetőnek. Az anyanyelvűséghez, illetve a tudományhoz és annak népszerűsítéséhez való hozzáállásának kialakításában még három fontos nevet említettünk, akiknek példáját Bod nemcsak mások számára emelte eszményképpé, hanem maga is belőlük merített inspirációt: Szenci Molnár Albertét, Tótfalusi Kis Miklósét és Pápai Páriz Ferencét. Mindhármuk munkásságát továbbörökítette: Szenci Molnár Albertre vonatkozóan vaskos dokumentumgyűjteményt gyűjtött össze, Tótfalusi Kis Miklós Pápai Páriz által írt sírversét kiadta jegyzetelve, Pápai Páriz hagyatékát pedig a szótár átdolgozásával és

újrakiadásával gondozta. A magyar nyelven való működés, a hit- és tudománynépszerűsítés a példaképek nyomán szorosan összefüggött Bod lelkipásztori szándékaival: a szerző több előszóban is hangsúlyozta, hogy szeretné, ha tanítása minél többekhez eljutna és minél szélesebb körben hatna és lenne az olvasók üdvözlésére. A korabeli nyelvi viszonyok között a magyar nyelv melletti döntés egyértelműen azt is jelezte, hogy a vegytiszta, latin nyelvű tudományosság művelésével és szűk körben való terjesztésével szemben Bod inkább a minél többekhez szólást, a popularitásra törekvést választotta. A fent felsorolt magyar nyelvű kötetek közös jellemzője, hogy nemcsak a megjelenés nyelve, hanem a megfogalmazás módja, a tudományos apparátus rendkívül visszafogott használata miatt sem nevezhetők valódi tudományos műveknek, hanem ehelyett a melanchtoni szellemben hitet és tudományt egyszerre népszerűsítő kiadványok, de valahol a tudomány, az ismeretterjesztés és vallás határmezsgyéjén. Tarnai Andor telitalálata ebben a kérdésben a kézikönyv-jelleg kiemelése: akármelyik kötetre is gondolunk, valóban mindegyik esetében elképzelhető a használatnak nemcsak a hagyományos, lineáris olvasást feltételező módja, hanem a rövid, konkrét kérdésben tájékoztatás kereső felütés is.

A Bod Péter olvasóközönségének összetételére vonatkozó kérdésben jelen dolgozatban nem volt igazi támpontunk, így e téren mindenképpen további kutatásokra lesz szükség. Egyértelmű, hogy a nyelvi döntés(ek)nek volt az olvasóközönségre vonatkozó következménye is: az *Athenas* magyar nyelvű kiadásával más olvasók lettek a kötet célközönségeként megszólítva, mintha a latin nyelvű anyag látott volna világot. A feldolgozás mélysége és minősége is az olvasók egy másik körét jelölik ki, mint amelyet például Horányi könyvének közönségeként feltételezhetünk. Az *Athenas* esetében a magyar nyelvű kiadás eleve kizárta a külföldi terjeszthetőséget, így a külföldi olvasókat kizárhatjuk, illetve a művet a historia litteraria vindikatív irányába sem tudjuk besorolni. Az 1760-as években ezenkívül figyelembe kell vennünk egyfajta rebellis protestáns alaphangulatot: a cenzúra figyelmének ha nem is középpontjában, de perifériáján lévő tudós szerző munkájának olvasása, birtoklása együtt járt az illegalitás érzésével, amit nem protestánsok nyilván nem vagy csak kevesen vállaltak. A protestáns olvasók között viszont annál fontosabb lehetett ez a szempont: a kötet hozzájárult a közösségi kohézió egybetartásához, erősítéséhez. Az *Athenast* helyesbítő, kiegészítő szándékok is mind református központokban jelentek meg: közös ügynek számított a református szempontú és fókuszú írói életrajzi lexikon, amelyet minden felekezettársnak kötelessége volt javítani, kiegészíteni. Hogy a megjelent köteteket e javítókon és kiegészítőkön kívül kik olvasták, nem tudjuk megmondani, remélhetőleg a későbbiekben másvalaki behatóan vizsgálja majd e kérdést. A megcélzott olvasók köre biztosan a vallási szempontból elkötelezettek

csoportja volt, ugyanis a tudomány és a műveltség üdvközvetítő szerepét az életműve középpontjába helyező Bod a korábban tárgyaltakhoz képest további segítséget, fogódzót is nyújt számukra. Bemutattuk, hogy két kötetében, jelesül a *Szent Hiláriusban* és az *Athenasban* is találunk az olvasók egy-egy tematikus felsorolást, amelyeket ajánlott olvasmányjegyzékként is olvashatnak. A *Hiláriusban* található lista a Bod megítélése szerinti „elmét gyönyörködtető és megvilágító könyveket” tartalmazza hat témában/műfajban: mindegyik felsorolt könyvben közös, hogy legyen bár „külső dolgokról” szóló, mégis a mennyeiekre vezet. Az *Athenasban* olvasható semlegesebb című felsorolás („Magyar könyvek, mellyek bizonyos materiákról íratnak és adattattak a világra”) majdnem teljesen megegyezik a korábban Bethlen Kata könyvtáráról megadott szakrendi katalógussal, s szinte kizárólag az egyházi irodalom körébe tartozó könyveket tartalmaz. E két lista lelkipásztori gesztussal és kötelességből egyszerre ajánl és előír: a hívek figyelmébe ajánlja a megfelelő olvasnivalót, a fel nem soroltakat pedig kizárja a lehetőségek közül.

Külön fejezetben vizsgáltuk az *Athenas* szócikkeiben felbukkanó vendégszövegeket, amelyek különlegessége, hogy nem a mai elvárásunk szerint alakulnak: legtöbb esetben nem a tárgyalt szerző művéből idézett szövegrészeket, hanem a szerzőt dicsérő, esetleg gúnyoló, valamilyen alkalmi műfajba (üdvözlővers, ajánlóvers, gyászvers, sírfelirat, gúnyvers stb.) sorolható költemények. Ha a vendégszövegek mégis a szóban forgó szerzőtől származnak, életrajzi adatokat, információkat találunk bennük a szerzőről. Mindezen idézetek funkciója egyrészt az életrajzi adatok kiegészítése és színesítése, másrészt a méltatás révén az adott szerző lexikonbeli szerepeltetésének és emlékezetre méltóságának bizonyítása, illetve a példa követésére való serkentés. Használatukkal kevésbé Bod egyéni véleményei, hanem nagyrészt klisékből összeálló általánosságok hangzanak el a tudósok műveltségével kapcsolatban.

A dolgozat utolsó fejezetében az *Athenas* szövegének javítását, bővítését célzó törekvéseket tárgyaltuk, amelyek a programszerűen felépített, többkötetes, bővített újrakiadás tervezésétől a szisztematikus, évtizedeken és generációkon átívelő gyűjtőmunkán át a véletlenszerű, akár ösztönösnek is nevezhető lapszéli jegyzetelésig nagyon különböző léptékű programoknak bizonyultak. A *Magyar Athenashoz* írt jegyzeteket eddig senki sem vizsgálta átfogóan. A szerzők törekvéseinek összességéből egyrészt világosan kirajzolódik a historia litteraria művelésének közösségi lényege, az tudniillik, hogy mindenki a maga háza táján, saját, szűkebb idő- és térbeli hatáskörében tudott leginkább hozzátenni az adatokhoz, s az is, hogy más felekezetűeknek egyáltalán nem állt érdekében Bod anyagát, s ezzel együtt a reformátusok önképét erősíteni. Másrészt jól látszanak a historia litteraria-írás korlátai is. A lokálisan, a főbb református központokhoz kapcsolódva, legnagyobb részben erős felekezeti szűrővel gyűjtött

adathalmazokból nem áll össze egység. Egy korabeli *új Athenas* létrejöttének legfőbb gátja az volt, hogy Horányi *Memoria Hungarorum*ának megjelenésével a műfajban lévő tudományos lehetőségek kimerültek, Horányinál többet vagy jobbat másoknak nem volt esélyük létrehozni. A recepciót, illetve a hatástörténetet vizsgálva több tendenciát is megfigyeltünk: Bod kultusza leghatározottabban vallásos közegben tudott élő maradni. A *Magyar Athenas*nak egyetlen, ám megváltoztatott koncepció szerinti újjászületése valósult meg, mégpedig 1887-ben: az *Új magyar Athenas* című lexikonban a szerkesztők Bod anyagából kiindulva a protestáns magyar írók életét adta közre. Bod tudományos öröksége egy másik szempontból ma is jelentős: hiteles adatait a bibliográfusok használják. A *Magyar Athenas*ban lejegyzett egyes információk ugyanis nem a későbbi esztétikai alapú irodalomtörténeti narratívák felől maradtak érdekesek és értékesek, hanem könyvészeti adatként: a lexikonokba felvett szerzők művei közt (s ez nemcsak Bod *Athenas*ára, hanem bármely más szerző historia litterariájára is igaz) számos esetben bukkanhatunk a szerző által még forgatott vagy hallomásból ismert kiadatlan kézirat, vagy ritka, unikum, ma már ismeretlen kiadások példányainak említésére. A folyamatosan készülő retrospektív bibliográfiáknak (mint amilyen az RMNy vagy a magyar nemzeti bibliográfia Bod Péter előtti korszakra vonatkozó kötetei) a mai napig rendkívül értékes forrása Bod Péternek és folytatóinak adatgyűjtő munkássága.

7. Bibliográfia

7.1. Források

7.1.1. Bod Péter autográf kéziratai

1. *Magyar Bibliotheca* (Bethlen Kata könyveinek jegyzéke), 1752, 4r., 68 l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: Ms. 8.
2. *Gellius Transsylvanicus*, 1762–1763, 4r., 409 l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: Tq–1511. Ms. 9.
Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 734/I.
3. *Gellius Molnarianus*, 1762–1763, 4r., 384 l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: Tq–1511. Ms. 9. [együtt az előzővel]
Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 734/I.
4. *A historiákra utat mutató Magyar Leksikon*, 1748, 4r., 504 l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: THq–52. Ms. 10.
Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 736/II.
6. *Rediviva Alberti Molnár*, 1763, 4r, 2, 127, 2 l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: Tf–1100/a. Ms. 16.
7. *Rediviva Eliae Veresmarti memoria*, 1763, 4r., [10] l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: Tf–1100/b. Ms. 17.
8. *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia*, 1768, 4r., 96 l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: Ms. 1510/b.
9. *Synopsis historiae Literariae Hungaricae*, é. n., 12 l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: Ms. 1510/b. [együtt az előzővel]
10. *De scriptoribus rerum Transsylvanicarum*, é. n., 24 l.
Lelőhely: Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely
Jelzet: Ms. 1510/b. [együtt az előző kettővel]

11. *Házi Diarium*, autográf, 1750–1769, ívrét, 102 l.
Lelőhely: Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 239.
Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 8859/II.
Online: a könyvtár honlapján: <http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/22031>
12. *Narratio de vita Petri Bod ab ipsomet instituta*, 4r., 52 l.
Lelőhely: Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 634.
13. *Miscellanea (1. Consistorialia seu constitutiones consistoriales (1–65); Három főkormányászati rendelet egyházi ügyekben (67–71); Deliberationes synodales (72–78); 79–84 üres; Némely Erdélyben történt dolgoknak 1676 esztendőől fogva feljegyzetése (85–97r)*
Lelőhely: Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 859.
Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 680/X.
14. *Szent Biblia* [Bod Péter terjedelmes jegyzeteivel], Utrecht, 1737.
Lelőhely: Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 1017.
15. *A Szent Bibliának historiája* [munkapéldány a második kiadáshoz, a lapok közé kötött leveleken Bod Péter saját kezű bejegyzései], Szeben, Sárdi Sámuel, 1748.
Lelőhely: Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 1738.
16. *Halotti prédikatioji Tom. III.*, 798 l., 8r.
Lelőhely: Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 13.
Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 640/I.
17. *Papi hivatalába való dolgainak lajstroma*, Hévíz, Magyarigen, 1743–1768, 68 l., 8r.
Lelőhely: Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 15.
Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 638/XXIII.
18. *Magyar Leksikon* [töredék, a *Szentírás értelmére vezérlő magyar lexikon* első, autográf fogalmazványa, quarto, számozatlan (5–246), töredékes: 177-től a lapok kb. fele hiányzik]
Lelőhely: Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 14.
19. *Igeni Reformata Eklésia Diariuma*, autográf is, Magyarigen, 1739–1813, folio, 185 l.
Lelőhely: Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Kolozsvár
Jelzet: Ms. 4.
18. *Bod Péter levele Cserey Mihályhoz*
Lelőhely: Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár
Jelzet: Kemény József gyűjtemény, XLI. köt. 2. levél
Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 640/XVIII.

20. *Bod Péter levelei Ráday I. Gedeonhoz*, Magyarigen, 1754–1766

Lelőhely: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, Budapest

Jelzet: Ráday I. Gedeon levelezése VIII. 231–235.

21. *Rudimenta és elmélkedés az Abceről*, sztlan [A historiákra utat mutató Magyar Leksikon betű-címszavai]

Lelőhely: Bethlen Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed

Jelzet: 245. sz. ill. 91. sz. kézirat

Mikrofilm: MTAK Mikrofilmtár A 637/V.

7.1.2. Nyomtatott források

AJTAI A. Mihály 1746.– AJTAY A. Mihály, *Halotti beszélgetés, melyet gróf Bánfi Katalin asszony, gróf Székely László életében kedves párja utolsó tisztességtétele alkalmatosságával folytatott 1746-ban = Virágzó zöldségében ki-váगतott reménység,* Kolozsvár, S. Pataki József, 1747 [43–53].

ÁRVAY 1735 – ÁRVAY Mihály, *Res literaria Hungariae, Cassoviae, Typ. Acad., 1735.*

BELNAY 1799 – BELNAY György Alajos, *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria e probatissimis scriptoribus synoptice deducta, Viennae–Posonii, Schwaiger, 1799.*

BELNAY 1811 – BELNAY György Alajos, *Compendium historiae rei literariae in Hungaria a seculo XI. usque sec. XVIII, Posonii, Belnay, 1811.*

BENKŐ 1778 – BENKŐ, Josephus, *Transsilvania sive Magnus Transilvaniae principatus olim Dacia mediterranea dictus, I–II, Vindobonae, 1778.*

BENKŐ 1800 – Benkő Ferentz, *Enyedi ritkaságok, 1800.*

BOD 1746 – BOD Péter, *Szent irás' értelmere vezérlő magyar leksikon, Kolozsvár, 1746.*

BOD 1747 – BOD Péter, *Szent irás' értelmere vezérlő magyar leksikon, Győr, Streibig, 1747.*

BOD 1748 – Bod Péter, *A szent bibliának historiája, Szeben, 1748.*

BOD 1749 – BOD Péter, *Szent Judás Lebbeus apostol levelének rövid tanításokban foglalt magyarázatja, Szeben, Sárdi Sámuel, 1749.*

BOD 1757 – BOD Péter, *Szent Heortokrátés avagy a' keresztyének között elő-forduló innepeknek és a rendes kalendárióban fel-jegyeztetett szenteknek rövid historiájok, Oppenheim [Szeben], 1757.*

BOD 1760a – BOD Péter, *Szent Hilárius, vagy szívet vidámító, elmét élesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok, Szeben, 1760.*

- BOD 1760b – BOD Péter, *Az Isten vitézkező anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való idők sokféle változásának rövid históriája*, Bázél, Johann Rudolf Imhof, 1760.
- BOD 1762 – BOD Péter, *De Reformationis Hungaricae Patronis, Dissertatio*, Scrinium Antiquarium, sive Miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia, Groningae et Breae, 1762, VII, Pars I, 133-174.
- BOD 1762 – BOD Péter, *De Reformationis Hungaricae Ministris, Dissertatio*, Scrinium Antiquarium, sive Miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia, Groningae et Breae, 1763, VII, Pars II, 346-374.
- BOD 1764 – BOD Péter, *Hungarus tymbaules, seu ... Hungarorum ... principum heroum ... ex epitaphiis renovata memoria quam ex cineribus excitavi*, [Nagyenyed], 1764.
- BOD 1766a – BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766.
- BOD 1766b – BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus*, [Nagyenyed], [Kis György] 1766.
- BOD 1766c – BOD Péter, *Hungarus tymbaules continuatus. Seu ... Hungarorum ... principum, heroum ... ex epitaphiis renovata memoria*, [Nagyenyed], 1766.
- BOD 1767a – BOD Péter, *Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós, avagy profes. Pápai Páriz Ferentznek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról, a Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei*, [Nagyenyed], 1767.
- BOD 1767b – BOD Péter, *Dictionarium latino-hungaricum*, Szeben, 1767.
- BOD 1767c – BOD Péter, *Dictionarium hungarico-latinum*, Szeben, 1767.
- BOD 1768 – BOD Péter, *Szent Hilárius avagy szívet vidámító, elmét élesztő, kegyességre serkentő rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok. Most ez harmad uttal feles bővítés által ki-bocsátattak*, [Nagyszeben], 1768.
- BOD 1777 – BOD Péter, *Az Isten vitézkező anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való idők sokféle változásának rövid históriája*, Bázél, Johann Rudolf Imhof, 1777.

- BUDAI 1804–1085 – BUDAI Ferentz, *Magyar ország polgári históriájára való lexicon, a' XVI. század végéig*, I–III, kiad. BUDAI Éσαιás, Nagyvárad, Máramarosi Gottlieb Antal, 1804–1805.
- BUDAI 1866 – BUDAI Ferentz *Polgári Lexicona*, I–III, Pest, Khón és Wein, 1866.
- CZVITTINGER 1711 – CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum atque Transylvanorum vitas scripta, elogias et censuras ordine alphabetico exhibens: accedit Bibliotheca Scriptorum qui extant de rebus hungaricis*, Francofurti–Lipsiae, Kohlesius, 1711.
- HEIDFELD 1631 – Johann HEIDFELD, *Nonum renata, renovata ac longe ornatius etiam, quam unquam antea, exculpta Sphinx theologico-philosophica*, Herbornaea, C. Corvinus, 1631.
- HOFMANN 1698 – *Lexicon Universale, Historiam Sacram Et Profanam Omnis aevi, omniumque Gentium; Chronologiam Ad Haec Usque Tempora; Geographiam Et Veteris Et Novi Orbis; Principum Per Omnes Terras Familiarum [...] Genealogiam; Tum Mythologiam, Ritus, Caerimonias, Omnemque Veterum Antiquitatem [...]; Virorum [...] Celebrium Enarrationem [...]; Praeterea Animalium, Plantarum, Metallorum, Lapidum, Gemmarum, Nomina, Naturas, Vires Explanans*, Leiden, Jacob Hackius, Cornel Boutesteyn, Petr. Vander Aa, & Jord. Luchtmans, 1698.
- HORÁNYI 1775 – HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, I–III, Viennae, Antonii Loewii, 1775–1777.
- KÖRÖSI 1788 – KÖRÖSI Mihály, *Magyar concordántzia avagy az Ó és Új Testamentomre mutató tábla*, I–II., szerk. SZERENCSI Nagy István, Győr, Streibig, 1788.
- KOVÁTS 1818 – KOVÁTS István, *Jó emlékezet, mellyet néhai tekintetes nemzeti és vitézlett Domonkos Sámuel úr, éltében készítvén magának, eltemettetése' alkalmatosságával a' korláti hely. vallástételt-tartó evangélika gyülekezet' templomában mondott rövid beszéd által maradandóvá kívánt tenni, mihályi Kováts István, Sárospatak, Nádaskay András, 1818.*

- LADVOCAT 1795–1809 – Jean-Baptiste LADVOCAT, *Ladvocat historiai dictionariuma, mellyben ... minden féle tudományban, mesterségben, állapotban híres embereknek életek, írásaik, munkájuk leirattatnak*, I–VIII, ford., bőv., az 1794. esztendeig élt személyek életének hozzáadásával MINDSZENTI Sámuel, Komárom–Pozsony, Weinmüller, 1795–1809.
- LAMPE 1728 – Friedrich Adolph LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae Hungaria et Transylvania*, Trajecti ad Rhenum, Jacobus van Poolsus, 1728.
- LUCA 1776–1778 – Ignaz de LUCA, *Das gelehrte Oesterreich: Ein versuch*, I–II, Wien, Ghelen, 1776–1778.
- OKOLICSÁNYI 1710 – [OKOLICSÁNYI Pál] *Historia Diplomatica de statu Religionis Evangelice in Hungaria*, h.n., 1710.
- PANKOTAI 1650 – PANKOTAI Ferenc, *S(anctus) Hilarius avagy minden féle szomorúságoknak nemei ellen, sz(ent) igaz és álhatatos öröme vezérlő elmelkedes*, Várad, Szenci Ábrahám, 1650. RMNy 2353.
- ROTARIDES 1745 – ROTARIDES Mihály, *Historiae hungaricae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta*, Altonaviae et Servestae, 1745.
- SÁMBÁR 1661 – SÁMBÁR Mátyás, *Három idvösseges kerdes*, Nagyszombat, 1661.
- SEIVERT 1785 – SEIVERT, Johann, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Posonii, 1785.
- SEIVERT 1798 – [SEIVERT, Johann] *Dritten Beitrag zur Gelehrtengeschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler: Bod*, Siebenbürgische Quartalschrift, VI, 1798, 149–157.
- SZOMBATHI 1821 – SZOMBATHI János, *Rövid értekezés a' Magyar Szent Koronáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1821, XII, 3–26.
- VERESTÓI 1781 – VERESTÓI György, *Magyar versek*, Kolozsvár, Kaprontzai Ádám, 1781².

VÁSÁRHELYI MATKÓ 1666 – VÁSÁRHELYI MATKÓ István, *Fövenyen épitetett haz romlása; avagy Három kérdések körül gögösön futkározo Sambar Matyas jesuita in a szakadasa*, [Szeben] [Szenci Kertész Ábrahám], 1666.

WALLASZKY 1785 – WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii–Lipsiae, Loewe, 1785.

7.2. Szakirodalom

[Kétszáznyolcvan] 1992 – 280 évvel ezelőtt, Magyar Szó, 1992. febr. 20., 38. sz., 13.

ARANY 1962 – ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = ARANY János, *Prózai művek 1.: Eredeti szépprózai művek, szépprózai fordítások, kisebb cikkek, tanulmányok, iskolai jegyzetek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 446–531, (Arany János Összes Művei, 10).

ASSMAN 2004 – ASSMAN, Jan, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 2004².

BACKUS 2003 – BACKUS, Irena, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of Reformation (1378–1615)*, Leiden–Boston, Brill, 2003.

BACKUS 2008 – BACKUS, Irena, *Life Writing in Reformation Europe: Lives of Reformers by Friends, Disciples and Foes*, Hampshire–Burlington, Ashgate, 2008 (St Andrews Studies in Reformation History).

BAJÁKY–BÁTHORY 2015 – *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 10).

BALLAGI 1885 – BALLAGI Mór, *Még egyszer „Historia Ecclesiastica Ungarica” (Válaszul a mult számban e cím alatt megjelent nyílt levélre)*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1885, 901–904.

BALOGH 2004 – BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth, 2004 (Csokonai Könyvtár, 38).

BALOGH 2006 – BALOGH Piroska, *Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei* = CSÖRSZ–HEGEDÜS–TÜSKÉS 2006, 175–197.

BARCZA 1963 – BARCZA József, *Magyar könyvtárosok és bibliográfusok: Szombathy János (1749–1823)*, Könyvtáros, 1963, 595–597.

- BARTÓK 1998 – BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).
- BÁTORI 2014 – BÁTORI Anna, *Kompilációs olvasás. Hivatkozások és keresőeszközök Paullus Wallaszky historia literariájában = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014 (Csokonai Könyvtár, 55) 268–286.
- BÉL 1993 – *Bél Mátyás levelezése*, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, a Hajnóczi Dánielnek címzett leveleket s. a. r. GRÜLL Tibor, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3).
- BÉL 2011 – Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico geographica...*, comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentsiniensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius TÓTH; textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus GLÜCK, Zoltanus GŐZSY, Gregorius TÓTH, Budapestini, 2011.
- BELLÁGH 1983 – BELLÁGH Rózsa, *A Magyar Athenas forrásai* [bölcészdoktori disszertáció], kézirat, Bp., ELTE, 1983.
- BELLÁGH 1992 – BELLÁGH Rózsa, *Bod Péter és a Magyar Athenas = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984/85*, 1992, 361–388.
- BELLÁGH 1995 – BELLÁGH Rózsa, *Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka*, MKsz, 111(1995), 90–94.
- BELLÁGH 2012 – BELLÁGH Rózsa, *Bod Péter püspökei a Smirnai Szent Polikárpus című egyháztörténeti műben*, Református Szemle, 105(2012)/6, 599–609.
- BENE 1999 – BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth, 1999 (Csokonai Könyvtár, 19).

- BENE 2013 – BENE Sándor, *Andreas Pannonius lélekfelfogásának forrásaihoz – Bartholomaeus Anglicus: De proprietatibus rerum = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 49–76.
- BENKŐ 1988 – *Benkő József levelezése*, szerk., jegyz. SZABÓ György, TARNAI Andor, bev. SZABÓ György Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 1).
- BEÖTHY 1900 – BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis tükre*, Bp., Athenaeum, 1900².
- BEÖTHY 1919 – BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, I, A legrégebb időktől Kisfaludy Károlyig*, Bp., Athenaeum, 1919.
- BÍRÓ 1998 – BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1998³.
- BÍRÓ 2011 – BÍRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben: August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011 (Erdélyi tudományos füzetek, 272).
- BOD 1866 – [BOD Péter] *Kösziklán épült ház ostroma*, kiad., bev. és jegyz. SZILÁGYI Sándor, Lipcse, 1866.
- BOD 1888–1890 – [BOD, Petrus] *Historia Hungarorum Ecclesiastica inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora*, edd. L[odewijk] W[illem] E[rnst] RAUWENHOFF, Car[olus] SZALAY, I–III, Lugduni Batavorum, 1888–1890.
- BOD 1940 – BOD PÉTER *Önéletírása*, kiad. és bev. JANCsó Elemér, Cluj-Kolozsvár, 1940 (Erdélyi Ritkaságok, 4).
- BOD 1987 – BOD Péter, *Szent Hilárius*, s. a. r., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1987 (Magyar ritkaságok).
- BOD 1982 – BOD Péter, *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., jegyz., utószó TORDA István, Bp., Magvető, 1982.
- BOD 2007 – BOD Péter *Önéletírása*, szerk. JANCsó Elemér, bev. EGYED Emese, Marosvásárhely, Mentor, 2007³ (Erdélyi ritkaságok, 2).

- BOD 2012 – BOD Péter, *Az erdélyi románok egyháztörténetének két könyve (1745, 1764): Az Erdélyi Oláhok Uniáltatásokról való rövid História (1745), Az Erdélyben lakó románok rövid története – Brevis valachorum Transylvaniam incolentium Historia (1764)*, ford., gond., tan. IMREGH Monika, szerk., tan., jegyz. GUDOR Botond, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Háromszék Vármegye–Státus, 2012.
- BOD 2015 – BOD Péter, *Szent Hilárius*, szöveggond. MIRK Szidónia-Kata, Csíkszereda, Hargita Kiadóhivatal, 2015 (Székely Könyvtár, 31).
- BODNÁR 1891 – BODNÁR Zsigmond, *A magyar irodalom története*, II, Bp., Singer és Wolfner, 1891.
- BOGÁR 2013 – BOGÁR Judit, *Pázmány Péter alakja a 18. századi protestáns irodalomtörténetírásban = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft, 2013, 95–102.
- BOZZAY 2010 – BOZZAY Réka, *Magyarországi diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században = Debrecentől Amszterdamig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2010, 89–111.
- BOZZAY 2014 – *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press Kft., 2014.
- BRETZ 2004 – BRETZ Annamária, *Bod Péter a magyar bibliafordításokról: Adalékok Bod Péter munkamódszeréhez* = TÜSKÉS 2004, 59–70.
- BUZOGÁNY–SIPOS 1999 – *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*, s. a. r., bev, tan. Buzogány Dezső, Sipos Gábor, Kolozsvár, 1999 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 3).
- COLLISON 1964 – Robert COLLISON, *Encyclopedias: Their History throughout the Ages*, New York–London, Hafner, 1964.
- CSÁSZÁR 1899 – CSÁSZÁR Elemér, *Faludi Ferenc Bod Péter és Rájnisi József megvilágításában*, EPhK, 23(1899), 716–720.

- CSIZMADIA 2006 – CSIZMADIA Gabriella, *Bod Péter Históriákra utat mutató Magyar Leksikona*, Látó, 17(2006), 12. szám, 114–117.
- CSONTOS 2004 – CSONTOS Nóra, *Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig)*, MNyr, 128(2004), 242–256.
- CSÖRSZ–HEGEDÜS–TÜSKÉS 2006 – *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok).
- CSÜRY 1921 – CSÜRY Bálint, *Egy régi magyar népkönyv*, Pásztortűz, 1921, 127–130.
- CSÜRY 1928 – CSÜRY Bálint, *Bod Péter Szent Hiláriusának forrása*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1928, 99–116.
- DÁNÉ 2011 – DÁNÉ Hedvig, *Bod Péter munkái, különös tekintettel lexikográfiai tevékenységére* [bölcészdoktori disszertáció], kézirat, Kolozsvár, 2011.
- DÁNÉ 2011 – DÁNÉ Hedvig, *Szerzői, kiadói attitűd Bod Péter magyar nyelvű, kiadott leveleiben* = GÁBOR–KORONDI 2010, 307–343.
- DÁNÉ 2013 – DÁNÉ Hedvig, *Bod Péter's Letter to Sinai Miklós / Bod Péter levele Sinai Miklóshoz*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, 58(2013/I), 44–63.
- DÁVIDHÁZI 2004 – DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., 2004.
- DÁVIDHÁZI 2009 – DÁVIDHÁZI Péter, *Menj, vándor! Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*, Pécs, Pro Pannonia, 2009.
- DEBRECENI EMBER 2009 – DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r., DIENES Dénes, KOVÁCS Józsefné, et al., Sárospatak, SRKTGY, 2009.
- DEMETER 2004 – DEMETER Zsuzsa, *„Magyar Ovidiusok” és „Impostorok” a 17–18. század fordulóján*, Erdélyi Múzeum, 66(2004), 57–68.

- DEMETER 2006 – DEMETER Zsuzsa, „*Valjon inkább nem poesis költeményé mindez?*”
Kovácsnai Tóth Sándor Gyöngyösi-értelmezéséhez = CSÖRSZ–HEGEDÜS–TÜSKÉS 2006,
 371–385.
- DEMETER 2009 – DEMETER Zsuzsa, „*Még meg-jö Gyöngyösinek a betsületi.*” *Adalékok egy kiadástervezet háttéréhez*, Erdélyi Múzeum, 71(2009), 28–40.
- DÉZSI 1899 – DÉZSI Lajos, *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században: Pápai Páriz Ferenc 1649–1716*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1899.
- DÖBRENTEI 1815 – DÖBRENTEI Gábor, *Észrevételek az életírás teoriájáról*, Erdélyi Múzeum, 1815, III. füzet, 119–137.
- DÖBRENTEI 1817 – DÖBRENTEI Gábor, *Hírek: Bod Péter felől*, Erdélyi Múzeum, 1817, VII. füzet, 174–183.
- DURZSA 1957a – DURZSA Sándor, *Weszprémi István levelei Pray Györgyhöz*, MKsz, 73(1957), 166 – 170.
- DURZSA 1957b – DURZSA Sándor, *Bod Péter*, Könyvtáros, 7(1957), 512–514.
- ÉDER 1974 – ÉDER Zoltán, *Az Addenda szerzője a Pápai Páriz-szótár Bod-féle átdolgozásában*, Magyar Nyelv, 70(1974), 36–44.
- ÉDER 1978 – ÉDER Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*, Budapest, Akadémiai, 1978.
- EGYED 2007 – EGYED Emese, *Magyar Timántes = Bod Péter önéletírása*, szerk. JANCSÓ Elemér, bev. EGYED Emese, Marosvásárhely, Mentor, 2007³ (Erdélyi ritkaságok, 2), 5–19.
- FABÓ 1887 – FABÓ András, *Adalékok Czwittingerhez* = KISS–KÁLMÁN–BIERBRUNNER 1887, 527–611.
- FARKAS 1934 – FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, Bp., Káldor, 1934.
- FARKAS 1943 – FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása: Irodalomtörténetírásunk fejlődésrajza*, Bp., Stádium, 1943.

- FÉJA 1943 – FÉJA Géza, *Régi magyarság: A magyar irodalom története a legrégebb időkől 1772-ig*, Bp., Magyar Élet, 1943³.
- FEKETE 1991 – FEKETE Antal, *Keresztneveink nyomában: Bod Péter névjegyzékének vizsgálata*, Bp., 1991 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 191).
- FOLTINY 1870 – FOLTINY János, *Csakugyan Bod Péter s nem Bessenyei*, Századok, 4(1870), 729–731.
- FONT 1989 – *Teleki Pál külföldi tanulmányútja: Levelek, számadások, iratok 1695–1700*, összeáll., utószó FONT Zsuzsa, Szeged, 1989 (Fontes rerum scholasticarum III).
- GÁBOR–KORONDI 2010 – *A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, I, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum–Láthatatlan Kollégium, 2010.
- GRÉCZI–KISS 2008 – *Új magyar Athenas: Válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből*, szerk. GRÉCZI Emőke, KISS Ferenc, Budapest, Alexandra Antikvárium, 2008.
- GRUNERT–VOLLHARDT 2007 – *Historia literaria: Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert*, hrsg. Frank GRUNERT, Friedrich VOLLHARDT, Berlin, Akademie, 2007.
- GUDOR 2008 – GUDOR Botond, *Istoricul Bod Péter*, Mega, 2008.
- GUDOR–KURUCZ–SEPSI 2012 – *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2012.
- GYENIS 1961 – GYENIS Vilmos, *Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához*, ItK, 65(1961), 470–473.
- GYENIS 1970 – GYENIS Vilmos, *Bod Péter és Hermányi Dienes József. Ismeretlen vitájuk a valóságábrázolásról*, ItK, 74(1970), 703–712.
- GYŐRI 2001 – GYŐRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, It, 2001/3, 321–340, itt 328.
- HAJDU 2004 – HAJDU Péter, *Idézet az irodalomtörténetben = Az irodalomtörténet esélye*, szerk. VERES András, Bp., Gondolat, 2004, 140-151.

- HARSÁNYI 1928 – HARSÁNYI István, *Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból*, ItK, 38(1928), 81–95.
- HEGEDÜS 2008 – HEGEDÜS Béla, *Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései*, ErdMúz 2007/3–4, 13–21.
- HEGEDÜS 2009 – HEGEDÜS Béla, *Magyar nyelvelmélet a 18. században 2. = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, TESLÁR Ákos, VADERNA Gábor, Bp., rec.iti, 2009, 66–80.
- HEGYI 2003 – HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon*, Bp., 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6).
- HEREPEI 1961 – HEREPEI János, *Bod Péter jegyzőkönyvecskéje*, ItK, 65(1961), 64–68.
- HEREPEI 1962 – HEREPEI János, *Adalékok Bod Péter életrajzához*, ItK, 66(1962), 341–343.
- HERMÁNYI 1992 – HERMÁNYI DIENES József, *Szépprózai munkái*, s. a. r., előszó, jegyz. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992. (Régi magyar prózai emlékek, 9).
- HÉTHY 1974 – HÉTHY Zoltán, *Varjas János debreceni professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athenas-ához = Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1974, 827–832.
- HOLL 2000 – HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története = HOLL Béla, Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. MONOK István, ZVARA Edina, bev. VIZKELETY András, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2000 (METEM könyvek, 26), 79–125.
- HORÁNYI 2016 – *Horányi Elek levelezése*, s. a. r., bev., jegyz. Szelestei N. László, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források).
- HORVÁTH 1904 – HORVÁTH Cyrill, *Adalékok Szombathi János irodalmi munkásságához*, Sárospataki Füzetek, 1904, 81–96, 145–160, 196–202.
- HORVÁTH 1976 – HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976.

- IMRE 2003 – *Retorikák a reformáció korából*, vál., s. a. r., jegyz., tan., IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth, 2003 (Csokonai Könyvtár – Források, 5).
- IMRE 2011 – IMRE Mihály, *Bod Péter szótárának lexikográfiai modellje = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, Bp., rec.iti, 2011, 83–96.
- JANKOVICS 2004 – JANKOVICS József, *A Magyar Athenas értékszempontjai = TÜSKÉS 2004*, 17–23.
- JANKOVICS 2007 – JANKOVICS József, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő = A magyar irodalom története, I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 522–538.
- JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962 – *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962 (Régi Magyar Költők Tára: 17. század, 2).
- KÁKONYI 2007 – KÁKONYI Péter, *Bod Péter ismeretlen Magyar Leksikona*, Magyar Nemzet, 2007. január 20., 15.
- KATHONA 1974 – KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és reformáció, 4), 88.
- KAZINCZY 1824 – KAZINCZY Ferenc, *Sáros-Pataki Professor Szombathi János élete*, Tudományos Gyűjtemény, 1824, XI, 57–59.
- KECSKEMÉTI 1994 – KECSKEMÉTI Gábor, *Toposok és exemplumok a história hasznairól a 17. században*, *Studia Litteraria* 32(1994), 73–89.
- KECSKEMÉTI 2007 – KECSKEMÉTI Gábor, „*A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás*”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok).
- KECSKEMÉTI 2014 – KECSKEMÉTI Gábor, *A németalföldi egyetemek hatása a kora újkor Magyarországi eszmetörténetben = BOZZAY 2014*, 246–266.

- KELEMEN 1907 – KELEMEN Lajos, *Bod Péter levelei*, Erdélyi Múzeum, 1907, 193-208, 256-260, 328-335, 383-392.
- KÉNOSI-UZONI 2005–2009 – KÉNOSI Tózsér János–UZONI Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I–II., ford. MÁRKOS Albert, bev. tan., a fordítást az eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s.a.r. KESERŰ Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005–2009.
- KENYERES 1934 – KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934.
- KERESZTESI 1868 – KERESZTESI József, *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*, Pest, Ráth Mór, 1868.
- Ki indítványozta...* 1870 – *Ki indítványozta a magyar tud. Akadémia alapítását?* Századok, 1870, 429.
- KISS 1876 – KISS Áron, *Szerencsi Nagy István két levele báró Ráday Gedeonhoz*, Figyelő, 1876/I, 182–184.
- KISS 1882 – KISS Áron, *Bod Péter levele Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben*, Magyar Könyvszemle, 7(1882), 257–263.
- KISS–KÁLMÁN–BIERBRUNNER 1887 – *Uj Magyar Athenás: Ujabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajz-gyűjteménye*, szerk. SZ. KISS Károly, KÁLMÁN Farkas, BIERBRUNNER Gusztáv, Bp., Aigner Lajos, 1887.
- KNAPP–TÜSKÉS 2004 – KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a XVIII. századi egyházi irodalomban*, Studia Litteraria 42(2004), 7–40.
- KOCSIS 1987 – KOCSIS Attila, „Erdélynek közönséges büszkesége”: 275 éve született Bod Péter, Theológiai Szemle, 1987, 4. sz. 274–279.
- KOMORÓCZY 2012 – KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon*, I, Pozsony, Kalligram, 2012.
- KONCZ 1891 – KONCZ József, *A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a Magyar Athénáshoz*, ItK, 1(1891), 246–260.

- KOVÁCS 1885a – Kovács Ödön, „*Historia Ecclesiastica Ungarica*” (Nyílt levél a szerkesztőhöz [sic!]), *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1885, 869–872.
- KOVÁCS 1885b – KOVÁCS Ödön, *Bod Péter magyar egyháztörténelme ügyében*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1885, 1465–1468.
- KULCSÁR 1994 – KULCSÁR Péter, *Ars historica = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI–Balassi, 1994, 119–127.
- LADÁNYI 1975 – LADÁNYI Sándor, *Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz*, *ItK* (79)1975, 482–498.
- LENGYEL 1973 – LENGYEL Imre, *Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez: Ismeretlen levele Jacob Christoph Beckhez*, *ItK* 77(1973), 588–593.
- LIPP 2010 – SZAKOLCZAINÉ LIPP Vera, *Belnay György Alajos latin nyelvű magyar historia litterariája* (bölcsezdoktori disszertáció), kézirat, Bp., 2010.
- LUFFY 2004 – LUFFY Katalin, *Az „igaz Magyar módon való szólás” Medgyesi Pálnál = Magyarul megszólaló tudomány: Apáczai enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, szerk. PÉNTEK János, Bp., Lucidus, 2004 (Kisebbségkutatás könyvek), 30–45.
- MACZÁK 2008 – MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak*, Bp., WZ Könyvek, 2008.
- MAKKAI 1976 – *Galeria omnium sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1976.
- MARGÓCSY 1984 – MARGÓCSY István, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány helyzete a 18. század második felében*, *ItK*, 88(1984), 291–308.
- MARGÓCSY 1996 – MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth, 1996, 251–259 (Csokonai Könyvtár, 8).

- MARGÓCSY 2005 – MARGÓCSY István, *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban* = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 71–151.
- MARGÓCSY 2006 – MARGÓCSY István, *Szakmai eredetmítoszok*, Holmi, 18(2006), 527–536.
- MELICH 1918 – MELICH János, *Latin jövevényszavainkról*, MNy 14(1918), 18–20, 73–78.
- M. HUBBES 2004 – M. HUBBES Éva, *Bod Péter könyvtára és annak maradványai Székelyudvarhelyen* = TÜSKÉS 2004, 47–58.
- MIKÓ 1862 – MIKÓ Imre, *Bod Péter élete és munkái*, Pest, Emich Gusztáv, 1862 [Különlenyomat a Budapesti Szemléből].
- MOKOS 1892 – MOKOS Gyula, *Adalékok Kocsi Csergő Bálint életéhez*, ItK, 2(1892), 358–372.
- MOLNÁR 1760 – MOLNÁR János, *A régi jeles épületekről kilenc könyvei*, Nagyszombat, Akadémiai betűkkel, 1760.
- MONOK 2014 – MONOK István, *A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányáiban* = BOZZAY 2014, 280–295.
- MUSNAI 1940 – MUSNAI László, *A Bethlen Kollégium nagykönyvtárának értékes kéziratai*, Református Szemle, 33(1940), 115–121, 131–133, 153–160, 169–172.
- NORA 2010 – NORA, Pierre, *Emlékezet és történelem között*, Bp., Napvilág Kiadó, 2010.
- NAGY 1962 – NAGY Géza, *Bod Péter*, Református Szemle, 55(1962), 271–284.
- NÉMETH S. 1987a – NÉMETH S. Katalin, *Jó emlékezetek fennmaradásáért. 275 esztendeje született Bod Péter*, Népszabadság, 1987. február 21., 11.
- NÉMETH S. 1987b – NÉMETH S. Katalin, *A tudományszervező Bod Péter: Születésének 275. évfordulójára*, Confessio, 1987, 2. sz., 67–70.
- ÖTVÖS 1955 – ÖTVÖS János, *Maróthi György könyvtára*, Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára Évkönyve, 1955, II, 331–370.
- PÁPAI PÁRIZ 1977 – PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, Bukarest, Kriterion, 1977.

- PÁSKÁNDI 1987 – PÁSKÁNDI Géza, *A lófő és a csernátoni Bod avagy: az „ÍRDMEG” parancsa révén*, Kortárs, 31(1987), 7. sz., 56–71.
- PAVERCSIK 2007 – PAVERCSIK Ilona, *Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején*, Erdélyi Múzeum, 69(2007)/3–4, 77–86.
- PÉNTEK 2004 – PÉNTEK János, *Magyar nyelvű tudományosság – kezdet és vég? = Magyarul megszólaló tudomány: Apáczai enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében*, szerk. PÉNTEK János, Bp., Lucidus, 2004 (Kisebbségkutatás könyvek), 233–242.
- PÉNZES 2012 – PÉNZES Tiborc Szabolcs, *Hogy a’ Posteritas meg-tudgya, kicsoda Idvezült [...] : Czeglédi István” Köleséri Sámuel és az első református vértanú = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, Studia Litteraria, 51(2012/3–4), 142–160.
- PERÉNYI 1901 – PERÉNYI József, *Irodalomtörténetírásunk első munkásai. (Adatgyűjtők)*, Nagykanizsa, 1901.
- PESTI 2014 – PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kossuth–Eszterházy Károly Főiskola, 2013.
- PETRŐCZI 2006 – PETRŐCZI Éva, *Elfogultságok és elfogulatlanságok Bod Péter Magyar Athenasában* = CSÖRSZ-HEGEDÜS-TÜSKÉS 2006, 132–142.
- PINTÉR 1931 – PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés, IV, A magyar irodalom a XVIII. században*, Bp., 1931.
- PÓCSI 1995 – PÓCSI Katalin, *Hermányi Dienes József kiadatlan Talmud-kompendiumáról*, ItK, 99(1995), 524–532.
- POLGÁRDY 1987 – POLGÁRDY Géza, *Alakja nem halványul: 275 éve született Bod Péter*, Reformátusok Lapja, 1987, 8. sz., 6.
- PORKOLÁB 2000 – PORKOLÁB Tibor, *Magyar Horác, magyar Petrárka, magyar Göthe: A „szépítés” névcserés toposzairól = Találkozó poétikák: A 70 éves Szili József köszöntése*, szerk. BEDECS László, Miskolc–Bp., ME BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2000, 65–71.

- PORKOLÁB 2005 – PORKOLÁB Tibor, „*Nagyjainknak pantheonja épül:*” *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005.
- PRUZSINSZKY 1909 – PRUZSINSZKY Pál, *Kálvin János*, I-II, Pápa, 1909.
- PRUZSINSZKY 1913 – PRUZSINSZKY Pál, *Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái*, Bp., 1913.
- PRUZSINSZKY 1914 – PRUZSINSZKY Pál, *Hitünk hősei a 16. században*, Bp., 1914.
- PRUZSINSZKY 1918 – PRUZSINSZKY Pál, *A magyar protestáns egyházak történetének rövid áttekintése*, Bp., 1918.
- RÁCZ 2015 – RÁCZ Emese, „*eredeti kutfeje a nagyenedi iskola történéseinek:*” *Pápai Páriz Ferenc nagyenedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai*, Erdélyi Múzeum, 2015/3, 33–45.
- RADVÁNSZKY 1884 – RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, MKsz, 9(1884), 58–86.
- RAUWENHOFF 1886 – Lodewijk Willem Ernst RAUWENHOFF, *Historia Hungarorum ecclesiastica*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1886, 4–10.
- RÉVÉSZ 1872 – RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós debreceni főiskolai tanár három levele Bod Péterhez egyháztörténelmi ügyben*, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 1872, 49–55.
- RÉVÉSZ 1885a – RÉVÉSZ Kálmán, *Bod Péter egyháztörténete*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1885, 974–978.
- RÉVÉSZ 1885b – RÉVÉSZ Kálmán, *Bod Péter – Sinay-Récsey*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1885, 1404–1406.
- RÉVÉSZ 1916 – RÉVÉSZ Imre, *Bod Péter mint történetíró*, Kolozsvár, 1916.
- RIEDL 1908 – RIEDL Frigyes, *A magyar irodalom története Zrinyi halálától Bessenyey felléptéig*, kiad. CSOMA Kálmán, Bp., 1908.
- RITOÓKNÉ 1973 – RITOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, MKsz, 89(1973), 175–185, 364–376.

- S. SZABÓ 1943 – S. SZABÓ József, *Bod Péter regényes életrajza*, Budapesti Szemle, 1943/265, 58–61.
- SAADA 2011 – Anne SAADA, „Grunert, Frank, Vollhardt, Friedrich, *Historia literaria. Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert*”, *Revue de l’Institut Français d’Histoire en Allemagne* [online], 2011. január 1., letöltés dátuma: 2015. november 17., <http://ifha.revues.org/6645>.
- SALAMON 1834 – SALAMON József, *Felső Csernátoni Bod Péter rövid életrajza*, Erdélyi Prédikátori Tár, 1834, III. füzet, V–XVI.
- SÁMUEL 1899 – SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, Bp., Hornyánszky, 1899.
- SÁMUEL 1900 – SÁMUEL Aladár, *Bod Péter levele Cserey Mihályhoz*, Protestáns Szemle, 1900, 661–662.
- SCHEIBER 1966 – SCHEIBER Sándor, *Hermányi Dienes József Talmud-kompendiumának még egy kézirat példánya*, MKsz, 82(1966), 347–349.
- SIMON–SZABÓ 1997 – SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, bev. DEÉ Nagy Anikó, Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai, 2).
- SZABÓ 1876 – SZABÓ Károly, *XV. és XVI. századbeli nyomtatványok, melyeknek jelenleg egyetlen példány sem ismeretes*, Magyar Könyvszemle, 1(1876), 68–83.
- SZABÓ 2001 – SZABÓ Ágnes, *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz*, Magyar Könyvszemle, 117(2001), 117–125.
- SZABÓ 2002 – SZABÓ Ágnes, *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz*, A Ráday gyűjtemény évkönyve, X, Budapest, 2002, 207–218.
- SZAJBÉLY 2001 – SZAJBÉLY Mihály, „*Idzanak a’ magyar tollak: Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*”, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kritika).

- SZALAY 1885 – SZALAY Károly, *Még egyszer „Bod Péter egyháztörténelme”*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1885, 1114–1116.
- SZALAY 1886 – SZALAY Károly, [cím nélkül], Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1886, 9–10.
- SZERB [é. n.] – SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, gond. SZERB Antalné, Bp., Magvető, [é. n.].
- SZELESTEI 1989a – SZELESTEI N. László, *Irodalom és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989.
- SZELESTEI 1989b – SZELESTEI N. László, *Bod Péter levele Cornides Dánielhez*, Magyar Könyvszemle, 1989, 294–299.
- SZELESTEI 2010 – SZELESTEI N. László, *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2010 (Historia Litteraria, 26).
- SZELESTEI 2015 – SZELESTEI N. László, *Horányi Elek, a lexikonszerző*, Vigilia, 2015/1, 20–25.
- SZELI 1992 – SZELI István, *Bod Péter (1712–1769)*, Magyar Szó, 1992. febr. 29., 58. sz., 15.
- SZILÁGYI 1859 – SZILÁGYI Sándor, *Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára*, VII. közl., Budapesti Szemle, 1859, 232-253.
- SZILÁGYI 1980 – SZILÁGYI Ferenc, *A Magyar Athenas 1787-re tervezett, bővített, új kiadásáról*, MKsz, 96(1980), 159–162.
- SZILÁGYI 2009 – SZILÁGYI Ferenc, *Magyar Athenas: Irodalmunk gyöngyei – versfoglatban, képekkel, I (A kezdetektől 1766-ig)*, Gyomaendrőd, 2009.
- SZINNYEI 1878 – SZINNYEI József, ifj., *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése*, Bp., 1878.
- TARNAI 1958 – TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban*, ItK, 62(1958), 177–186.
- TARNAI 1964 – TARNAI Andor, *A protestáns értelmiség irodalmi törekvései = A magyar irodalom története, II: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 447–471.

- TARNAI 1975 – TARNAI Andor, *A toposz-kutatás-kérdéseiről*, *Literatúra*, 2(1975), 68–75.
- TARNAI 1994 – TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI–Balassi, 1994, 365–368.
- TARNAI 2004 – TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 16).
- TARNAI–CSETRI 1981 – *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Budapest, Szépirodalmi, 1981 (*A magyar kritika évszázadai*, 1).
- TASI 2014 – TASI Réka, *Mutatók és kompiláció 17–18. századi katolikus prédikációgyűjteményekben = Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (*Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok*, 8), 111–123.
- THIMÁR 2004 – THIMÁR Attila, „*A történetiség boltozata képződik a tudományzak fölött*” = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth, 2004 (*Csokonai könyvtár*, 31), 563–576.
- THIMÁR 2006 – THIMÁR Attila, *Lingua et litteraria* = CSÖRSZ–HEGEDÜS–TÜSKÉS 2006, 68–85.
- TOLDY 1871 – Toldy Ferencz, *Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt = Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, Második kötet 1868–1872, szerk. Gyulai Pál, VII, *Ujabb adalékok a régibb magyar irodalomtörténethez*, Pest, Eggenberger, 1871, 78–124.
- TOLDY 1987 – TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelen korig rövid előadásban 1864–1865*, összeáll., gond. Szalai Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987.
- TORBÁGYI 1972 – TORBÁGYI Tiborné, *Szombathi János Magyar Athenas toldaléka*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 1972, 1973, 239–253.
- TORDA 1987 – TORDA István, *A könyvgyűjtő Bod Péter*, *A Könyv*, 1987, 4. sz. 129–130.

- TÖRÖK 1887 – TÖRÖK István, *Adalék Bod Péter életrajzához*, Protestáns Közlöny, 17(1887), 468–469.
- TÓTH 1962 – TÓTH Endre, *Jegyzetek Bod Péter életéhez és munkásságához*, Református Egyház, 14(1962), 101–104.
- TÓTH 2007 – TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós: Az Élete leírása magától és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40).
- TÓTH 2008 – TÓTH Gergely, *Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása: Bél eredeti elképzelései és az új kiadás tervezete*, Fons, 15(2008/4), 425–443.
- TÓTH 2012 – TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban: Megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez = Protestáns mártirológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, *Studia Litteraria*, 51(2012/3–4), 6–36.
- TÓTH 2013 – TÓTH Gergely, *A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből: Bél Mátyás és a Scriptorum rerum Hungaricarum*, TörtSzle, 55(2013/4), 593–617.
- TÜSKÉS 2004 – *Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatárs CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, Bp., Universitas, 2004 (*Historia litteraria*, 15).
- TÜSKÉS 2010 – *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok I*, vál., szerk., utószó TÜSKÉS Gábor, munkatárs LENGYEL Réka, Bp., Kortárs, 2010 (*Magyar Remekírók, új folyam*).
- TÜSKÉS 2014 – TÜSKÉS Gábor, *Elbeszélő irodalom és reformáció: Egy interdiszciplináris kutatási terület problémái, eredményei és feladatai*, ItK, 118(2014), 1–26.
- Új Nagykőrösi Athenas* 1994 – *Új Nagykőrösi Athenas*, közreadja a Nagykőrösi Arany János Társaság, Nagykőrös, 1994.
- V. ECSÉDY 1996 – V. ECSÉDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Bp., Borda-Antikvárium, 1996.

- VÁG 1962 – VÁG Sándor, *Magyar tudós és könyvgyűjtő a XVIII. században. Bod Péter születésének 250. évfordulóján*, Alföld, 13(1962), 4. sz., 155–157.
- VÁRADY 1874 – VÁRADY Antal, *A magyar irodalomtörténet-írás Bod Pétertől Toldy Ferenczig*, Bp., 1874.
- VARGA 1985 – VARGA Gábor, *Bod Péter ismeretlen levele Sinai Miklóshoz*, Honismeret, 1985, 1. sz., 28.
- VERGILIUS 1987 – VERGILIUS Publius Maro, *Aeneis*, ford. KARTAL Zsuzsa, utószó, jegyz. SZÖRÉNYI László, Bp., Kozmosz könyvek. 1987.
- VERÓK 2012 – VERÓK Attila, *Az irodalmi vagy tudóslexikonok irásának kezdetei Magyarországon* = GUDOR–KURUCZ–SEPSI 2012, 275–283.
- WALDAPFEL 1941 – WALDAPFEL Imre, *A magyar és a németalföldi Athénás*, It, 30(1941), 132–133.
- WESZPRÉMI 1960–1970 – WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographie*, a szerző jegyzeteiből szedve, latin és magyar nyelven, ford. KÖVÁRI Aladár, VIDA Tivadar. Bp., 1960–1970 (Orvostörténeti könyvek), I., II/1., II/2., III. köt.
- WESZPRÉMI 2013 – *Weszprémi István levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, VIDA Tivadar, Bp., Argumentum, 2013 (Magyarországi tudósok levelezése).
- ZIKA 1987 – [ZIKA Klára] Z. K., *Az első magyar nyelvű Irodalmi Lexikon szerzője. Bod Péter emlékezete*, Magyar Hírek, 1987, 8. sz. 19.
- ZOVÁNYI 1940 – ZOVÁNYI Jenő, *Kutatások a „Bujdosó magyarok füstölgő csepűje...” szerzője után*, MKsz, 64(1940), 165–169.

Összefoglaló

Bod Péter historia litteraria programja

Bod Péter historia litteraria tárgykörében végzett munkásságát, azon belül is az első nyomtatott magyar nyelvű írói életrajzi lexikon, a *Magyar Athenas* létrejöttének kontextusát tárgyalja a dolgozat, alapvetően két fókusz köré építve. A korábbi kutatás ugyan sokat foglalkozott Boddal és legfőképpen literatúratörténeti munkásságával, mégis kevés azon publikációk száma, melyek reálisan látják a szerző valós helyzetét a 18. századi tudományosságban. A dolgozat egyik fókuszában Bod Péter általános munkamódszere áll: az a teljesen hagyományos, kompilációs-excerptálás szövegelőállító mód, amely mások alkotásainak felhasználásával (fordításával, kivonatolásával, összeszerkesztésével) hoz létre új, sajátjának vallott szövegeket. E vizsgálat során esettanulmányokban figyeltük meg Bod forráskezelését, illetve kimutattuk, hogy Johann Jacob Hofmann *Lexicon universale* (1677 és 1683, illetve 1698) című lexikonja a szerző számos eredetinek tartott szövegének jelölt, és még többször jelöletlen forrását képezi. A dolgozat másik fókuszpontjában Bod historia litteraria tárgykörében végzett munkájának, legfőképpen a *Magyar Athenas* létrejöttének áttekintése áll. Bod kezdeti elképzelései eredetileg a 16–18 században élt neves egyházi személyek adatainak latin nyelven való gyűjtésére vonatkoztak. A *Literata Pannon-Dacica* című kéziratmásolat tartalmát elemezve vált világossá, hogy e gyűjtés alapján Bod több historia litteraria tematikájú kötetet is megjelentetett, így a sírfeliratok gyűjteményét (*Hungarus tymbaules*), az erdélyi püspökök életét (*Smirnai Szent Polikárpus*) és a *Magyar Athenast*. A kötet magyar nyelven való megjelentetése Bod magasabb szintű, anyanyelvi ismeretterjesztő programjába illeszkedik, amelynek kiteljesítésén egész életében fáradozott. A dolgozat záró fejezetében azon törekvéseket vesszük sorra, amelyek során javították, kiegészítették az *Athenast*, amelynek, bár többen tervezték újrakiadását, mégsem jelent meg végül javított, bővített változata.

Summary

Peter Bod's *Historia Litteraria* Program

The dissertation focuses on the works of Peter Bod written in the domain of *historia litteraria*, and within, especially with the context of the first lexicon of writers in Hungarian, *Magyar Athenas*, from two main points. Previous research was frequently carried on about Bod and his literary historical works, but few are the publications that see Bod in his proper place in 18th century academic life. The first main point of the paper analyzes the general working method of Peter Bod: usual for his time, he compiled and excerpted the works of others to create his own texts. We have made some caseworks of Bod's early translation and some of his manuscripts regarding this method and concluded that a most important source of many of his works is Johann Jacob Hofmann's *Lexicon universale* (1677 and 1683, 1698). The other main point in the paper deals with the coming off and context of *Magyar Athenas*. Bod's original conception was to collect data on 16–18th century Transylvanian clerics in Latin, and it was later that his conception widened, and Bod became interested also in Hungarian authors, not exclusively from the Calvinist Church. The only existing source of this work is the copied manuscript titled *Literata Panno-Dacica*, which in its original form was a database for many of Bod's later publications in different genres of literary history both in Latin and in Hungarian. Publishing *Magyar Athenas* in Hungarian is clearly part of a larger program started together with his patron, Kata Bethlen, which aimed at issuing as many documentary books in the vernacular about religious and/or scholarly topics as possible. The last chapter of the dissertation introduces all the attempts that wanted to revise, improve and broaden the lexicon of Bod whether it be a lonely annotator or a whole group working on a full revision – which has never been published.